

Ștefan Giosu

Dimitrie Cantemir

Studiu lingvistic

Ștefan Giosu

Editura Științifică

B. INST. ISTORIE
A. R. S. R.

13725

L

Handwritten signature in black ink, possibly reading "E. H. anu" or similar, written over a brown textured background.

Dimitrie Cantemir
1673—1723

Ștefan Giosu

Dimitrie Cantemir

Studiu lingvistic

Editura științifică • București • 1973

*D. Cantemir a rămas și în locuri atît
de depărtate un om al țării sale*

N. Iorga

Cuvînt înainte

Lucrarea de față reprezintă un studiu al particularităților lingvistice ale celor trei opere importante scrise de Dimitrie Cantemir în limba română, *Divanul sau gilceava înțeleptului cu lumea sau giudetul sufletului cu trupul*, *Istoria ieroglifică* și *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. A fost necesar să apelăm și la unele scrieri în limba latină ale principelui moldovean, întrucît acestea cuprind numeroase pasaje care ne-au permis să aprofundăm studiul preocupărilor lingvistice ale celui mai erudit cărturar din cultura veche românească.

Cercetarea noastră, care pleacă de la constatarea că nu există, pînă în prezent, un studiu mai amplu al limbii operei lui Dimitrie Cantemir, a fost posibilă numai după efectuarea fotocopiilor manuscriselor *Istoriei ieroglifice* și *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor*.

Am analizat cele trei componente principale ale scrierilor lui Dimitrie Cantemir, și anume, elementele arhaice, populare și savante, acestea din urmă cu privire specială la lexic, străduindu-ne să stabilim locul ma-

relui erudit în istoria limbii române literare. Ne-am ocupat, de asemenea, de unele trăsături ale stilului său, insistând asupra felului cum autorul a folosit un material lingvistic pe cât de bogat pe atât de variat pentru a da expresie intențiilor sale artistice.

Nu am studiat în mod deosebit și sintaxa, deoarece aceasta a atras mereu atenția cercetătorilor. Am făcut însă, acolo unde am considerat necesar și, mai ales, în capitolele consacrate elementului popular și particularităților de stil, observații asupra frazei lui Dimitrie Cantemir.

Studiul a fost conceput comparativ. Am apelat, de aceea, și la alte texte, din vremea autorului sau din epocile anterioare. În felul acesta am încercat să conturăm mai bine concepția lui Dimitrie Cantemir privind îmbogățirea limbii române.

Nu am reușit să cuprindem, desigur, toate aspectele unei opere atât de complexe. Sperăm totuși că lucrarea noastră, care apare cu prilejul comemorării a 300 de ani de la nașterea și a 250 de ani de la moartea lui Dimitrie Cantemir, va aduce unele servicii celor ce studiază istoria limbii române literare.

Nu putem încheia aceste rânduri fără a menționa că ne-au fost de un prețios ajutor sugestiile și observațiile tovarășilor prof. dr. doc. G. Istrate, prof. dr. doc. R. Todoran, prof. dr. I.D. Lăudat, dr. N.A. Ursu, dr. I. Gheție. Îi rugăm să găsească aici expresia sincerei noastre recunoștințe.

Ștefan Giosu

Introducere

§ 1. Dimitrie Cantemir (1673—1723), unul dintre marii învățați ai timpului său, este o personalitate de seamă nu numai a culturii noastre, ci și a celei universale. Prin opera sa vastă și foarte variată sub aspectul conținutului, principele moldovean a trezit interesul a numeroși cărturari ai timpului de peste hotare, pentru Țările Române și pentru istoria poporului nostru. Numele său figurează astăzi în cele mai mari enciclopedii ale lumii iar contribuția sa la îmbogățirea culturii universale este peste tot subliniată. Astfel el este caracterizat ca „uno fra i più eruditi orientalisti del secolo“, învățat care „diede sin da giovane brillanti prove d'ingegno molteplici e vivace, e si rivelò con gli anni tipico esempio di erudizione enciclopedica settecentesca“¹. D. Cantemir este citat de mari scriitori și erudiți ai vremii sau de mai târziu, ca Voltaire², Victor Hugo³, lordul Byron⁴, orientalistul englez William Jones⁵ și alții. Numele său figurează alături de cele ale lui Addison, Boileau, Fénelon, Hamilton, Leibniz, Newton, Papin și ale altor savanți și scriitori ai lumii, pe fațada bibliotecii Sainte-Genève din Paris.

În 1714 D. Cantemir este ales membru al Academiei de Științe din Berlin, al cărei întemeietor și președinte era filozoful german G.W. Leibniz. Această înaltă

distincție de care s-a bucurat principele moldovean a rămas „unică timp de aproape 200 de ani”⁶.

Descriptio Moldaviae și *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* sînt scrise la cererea Academiei din Berlin. Mai înainte D. Cantemir scrisese *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae* tradusă, ca și *Descriptio Moldaviae*, în mai multe limbi, operă ce i-a adus autorului ei un renume mondial⁷. Această lucrare, de proporții vaste pentru acea epocă, a fost, de fapt, singura de acest gen pînă la apariția monumentalei opere, în zece volume, a orientalistului austriac Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pest, 1827—1835. D. Cantemir a cercetat istoria Imperiului Otoman în strînsă legătură cu cea a Țărilor Române. În felul acesta, el a încadrat în istoria universală și istoria poporului român, fapt care face ca strălucirea operei sale să se răsfrîngă și mai mult asupra țării și asupra culturii noastre⁸. N. Iorga spunea, cu drept cuvînt, că D. Cantemir înseamnă „modul românesc de a fi în civilizația universală”⁹.

D. Cantemir a cunoscut, ca mare învățat, cele trei civilizații mari: antică, occidentală și orientală¹⁰. De asemenea, a cunoscut, în afara limbilor clasice, și unele limbi moderne, orientale și occidentale. Acest lucru, ca și formația sa enciclopedică¹¹, i-a înlesnit relații cu un număr mare de oameni de litere, de știință, oameni politici atît din Orient cît și din Occident. A avut legături cu profesorul Sevatos Kymenites, cu renumitul filolog Marcu Lariseu, cu matematicianul, filozoful și, totodată, poliglotul Saadi Effendi, cu Pierre Antoine de Castagner, marchiz de Châteauneuf, prieten al lui Voltaire și ambasador al lui Ludovic al XIV-lea la Constantinopol, cu contele Luigi Ferdinando Marsigli¹² sau cu Petre Andreevici Tolstoi, reprezentantul lui Petru cel Mare la Poartă, ca să amintim aici doar cîteva nume.

Prin cultura și formația sa, D. Cantemir unea Occidentul cu Orientul iar în timpul șederii în Rusia,

datorită cunoștințelor sale excepționale, umaniste¹³ și orientale, a avut rolul însemnat de mediator între cele două civilizații, pe care țarul Petru voia să le cunoască deopotrivă¹⁴, deoarece dorea să aibă legături cât mai strânse nu numai cu Occidentul, ci și cu Orientul. Însăși alegerea lui D. Cantemir ca membru al Academiei din Berlin a servit și acestor scopuri ale lui Petru cel Mare¹⁵. De altfel, principele moldovean a scris, pe cât se pare, și două lucrări la cererea țarului Rusiei¹⁶.

§ 2. D. Cantemir prețuia limbile și culturile pe care și le însușise și voia, totodată, să ridice și limba sa maternă, de care nu s-a înstrăinat, în ciuda celor 22 de ani petrecuți la Constantinopol și a celor 12 ani cât a stat în Rusia, la nivelul limbilor ce se bucurau de prestigiu și circulație. Aceste limbi erau, în concepția sa, greaca, latina, italiana, polona, deci acelea care prezentau și un lexic internațional și în care se puteau studia științele. Turca, araba, persana nu făceau parte dintre aceste limbi datorită structurii lor diferite. Altfel, D. Cantemir era pasionat de studiul lor și nu rareori se vede aceasta din opera sa și mai ales din *Istoria Imperiului Otoman*. El prețuia, de asemenea, bogatul tezaur cultural oriental. Făcea distincție între cultura, civilizația și limba turcă pe de o parte și politica Imperiului Otoman pe de alta, pe care o cunoștea îndeaproape, și, bineînțeles, nu o accepta¹⁷. Era și firesc, deoarece întreaga viață D. Cantemir a dorit eliberarea patriei sale de sub ocupația otomană. Nu rareori, de aceea, turcii sînt caracterizați de D. Cantemir în termeni duri.

D. Cantemir era adeptul unei monarhii absolute, în care domnul, nu marea nobilime, să aibă puteri depline. El se gîndea, desigur, la Petru cel Mare, Ludovic al XIV-lea, considerînd monarhia turcească drept o monstruoșitate. Avea în vedere nu numai faptul că aceasta asupra alte popoare, între care și cel român, ci și corupția din interiorul ei. Victor Hugo

ținea să remarce chiar că „la barbarie mahométane ressort de Cantemir“¹⁸.

În *Istoria ieroglifică* critica acestui imperiu se încadrează în forma alegorică în care este scris romanul. Ca să dăm doar un exemplu, *Cetatea Epithimiei* simbolizează dorința nesfârșită de avere a Imperiului Otoman (în grecește *ἐπιθυμία* înseamnă „dorință“). În celelalte lucrări însă atitudinea lui D. Cantemir este exprimată direct. Astfel turcii sînt „vampiri“ (OT.613, nota 27), Imperiul Otoman este „zmăul cel cu șapte capete“ (H.437). Vorbește de „tirania turcilor“ (DM.58), tiranie „nedreaptă și vrăjmașă“ (DM.39). În sfîrșit, iată-l pe autor relatînd cu toată satisfacția cum toți turcii care au venit pe aceste meleaguri, aici și-au găsit sfîrșitul: „cîți Muhamedi, cîți Baeziți, cîți Murați în cîmpii moldovenesti sfărîmase și mii de mii de turcii săi valurile Dunării, a Prutului, a Siretului... înghițisă“ (H.22)¹⁹.

D. Cantemir se deosebește, în privința atitudinii față de Imperiul Otoman, de cronicarii Gr. Ureche și M. Costin. Aceștia au criticat, dar cu timiditate, exploatarea otomană. Se vede la ei poziția de apărători ai intereselor marii boierimi din care ei înșiși făceau parte. D. Cantemir voia să înlătore marea boierime și să instaureze în Moldova o monarhie ereditară, eliberată de influența turcească. Semnificativ este faptul că din cele cîteva mii de moldoveni care l-au urmat pe D. Cantemir în Rusia după bătălia de la Stănilești, din 1711, lipseau tocmai „boierii cei mari, oportuniști, poate și prevăzători“²⁰.

Unele afirmații făcute atunci cînd descrie, în *Istoria ieroglifică*, o răscoală țărănească atestă simpatia autorului pentru țărănime: „pentru slobodzenie și moșie cu cinste a muri decît prin mulți véci cu necinste a trăi, mai de folos și mai lăudat ieste“ (I.1-218—219)²¹. Apoi: „Și cum cu singură numai tăcerea spre robie și suppunere vécinică ne vom lăsa?“ (I.1—218)²².

D. Cantemir se ridică cel dintâi la noi împotriva marii boierimi, chiar dacă o face din dorința de a instaura o conducere în care toată puterea să-i revină domnitorului. Simpatia pentru masa țărănească și vehemența cu care s-a ridicat împotriva boierimii îl apropie pe D. Cantemir de N. Bălcescu.

Cronicarii nu vedeau, în fond, nici o scăpare pentru Țările Române. Gr. Ureche pare a se resemna în fața puterii otomane iar M. Costin se arată descurajat când afirmă că „nu sînt vrémile supt cîrma omului, ce bietul om supt vrémi“ (M. 1—130)²³. D. Cantemir acuză nu numai Imperiul Otoman, ci și boierimea românească și trăiește cu speranța că Țările Române se vor elibera. Gîndul acesta nu l-a părăsit toată viața și tot ce a scris, în românește sau în limbi străine, a avut ca țel principal să facă neamul său cunoscut cît mai departe. În ciuda unor limite în concepția sa, explicabile, de fapt, pentru acea epocă, D. Cantemir a fost un mare patriot. Deși a stat cea mai mare parte a vieții departe de țară, nu l-a părăsit nici o clipă „dulce dragostea patriii“ (H.9).

§ 3. D. Cantemir, descendent din neamuri de răzeși din satul Silișteni²⁴, regiunea Fălciului, avea o deosebită înțelegere și simpatie nu numai pentru țărănime, ci în general pentru creația și limba poporului. Întreaga sa operă este o mărturie în acest sens și, în mod deosebit, cele trei lucrări importante scrise în limba română, *Divanul sau gilceava înțeleptului cu lumea*, *Istoria ieroglifică și Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Toate aceste lucrări sînt dovezi nu numai ale unei culturi vaste, multilaterale a autorului, ci și ale cunoașterii profunde a limbii, obiceiurilor, istoriei poporului său. N. Iorga remarca, de aceea, că „atîta învățătură poliglotă nu răpusese firea lui cea dintâi, moștenită, firea de om de țară, de drept moldovean“²⁵.

Cu toate influențele străine ce s-au exercitat asupra frazei sale, care are, de aceea, în bună parte, o struc-

tură artificială, pedantă, D. Cantemir dă dovadă de o cunoaștere cu adevărat miraculoasă a limbii sale materne. Prin numeroase construcții, proverbe etc. el amintește de Anton Pann, I. Creangă sau Al. Odobescu. Faptul se explică prin aceea că D. Cantemir a păstrat o permanentă legătură cu limba română. La Constantinopol, în casa sa se vorbea românește și grecește; la fel în Rusia²⁶, mai târziu²⁷, unde l-au urmat, după bătălia de la Stănilești, circa patru mii de moldoveni din care vreo două mii s-au stabilit în apropierea orașului Harkov²⁸. Aici D. Cantemir a primit moșii, conform tratatului încheiat la Luțk cu Petru cel Mare, înainte de bătălia ce va aduce victoria turcilor. În Rusia vor sosi, mai târziu, și alți moldoveni²⁹. De altfel, personalul de serviciu al lui D. Cantemir era format din moldoveni aduși de el din Moldova³⁰. Așadar autorul *Hronicului* deși a stat atîția ani departe de țară a fost înconjurat aproape tot timpul de compatrioți, ceea ce i-a asigurat legătura vie și permanentă cu limba maternă. În plus, el cunoștea cărțile ce apărușeră la noi în vremea sa sau mai înainte. La baza masivei sale opere stă o cunoaștere profundă a întregii culturi anterioare și contemporane. Numai în felul acesta D. Cantemir a putut dezvolta, cu mintea și cunoștințele eruditului, ideile cele mai importante ale trecutului nostru cultural.

Cele trei lucrări scrise în limba română, amintite mai sus, reprezintă documente de limbă deosebit de valoroase cu atît mai mult cu cît ele alcătuiesc o operă fără precedent prin masivitatea ei. Ele prezintă și avantajul de a fi păstrate fără denaturări. Prin aceasta însemnătatea lor pentru studiul limbii noastre de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului următor crește. Să ne gîndim, de exemplu, la scrierile lui Gr. Ureche, I. Neculce și, parțial, chiar ale lui M. Costin care ni s-au păstrat în copii făcute de munteni, ceea ce creează destule dificultăți în analiza particularităților lor lingvistice.

§ 4. În lucrarea de față, după o analiză a ideilor lingvistice din opera lui D. Cantemir vom urmări, cu precădere, cele trei componente fundamentale ale acesteia, și anume, elementul arhaic, elementul popular și elementul savant, acesta din urmă limitat la lexic. Numai o profundă cunoaștere a elementelor tradiționale și populare l-a determinat pe autor să elaboreze și să pună chiar în practică un program de reformă a limbii noastre. La D. Cantemir elementul savant nu-l exclude pe cel popular, ci dimpotrivă, îl completează. Așa se explică de ce la el cuvântul cel mai nou, savant, stă alături de cel mai neaoș iar stilul său original, cu fraze, adesea, deosebit de încărcate și greoaie este presărat cu tot felul de elemente populare, adevărate „incrustații” care ilustrează, în fond, o concepție lingvistică îndrăzneată și interesantă. Dar în opera sa se găsesc adeseori și fragmente scrise în cea mai firească limbă română, fără manierisme, fără artificii stînjenitoare, după cum găsim și fraze scrise, în stilul cel mai lapidar posibil, ca în vechile anale. Nu este vorba, așadar, la D. Cantemir de o lipsă de înțelegere pentru specificul limbii sale materne, ci de un amestec, în fond, de mai multe stiluri, cu predominarea celui savant. Numeroasele creații de tot felul din opera sa și, înainte de toate, cele de ordin lexical, ni-l arată pe autorul *Istoriei ieroglifice* un foarte bun cunoscător al limbii sale materne, atît al graiului popular, cît și al celui regional³¹. Opera sa cuprinde o serie de atestări lexicale rare. Unele cuvinte românești apar pentru prima dată în opera lui D. Cantemir. Toate acestea sporesc valoarea operei cercetate, altădată caracterizată și trecută printre operele greoaie, inaccesibile, avîndu-se în vedere mai ales, dacă nu chiar exclusiv, particularitățile ei sintactice.

Așadar, D. Cantemir nu a pierdut „diapazonul”³² limbii sale materne, pe care o cunoștea atît de bine. Ceea ce este artificial în opera sa se datorește concepției sale despre felul cum trebuie făcută reforma acestei

limbi, care urma să se asemene mai ales cu latina și greaca vorbite în epoca sa. Era o încercare, ca atâtea altele întâlnite în timp la umaniștii din diferite țări. Preocupările lingvistice numeroase din opera lui D. Cantemir sînt ele înseși o caracteristică a umanismului său³³. Ele sînt, totodată, și o componentă a patriotismului autorului. Chiar dacă multe dintre soluțiile propuse nu erau realizabile, ele s-au născut din dragostea autorului pentru limba maternă, pe care voia s-o ridice la nivelul limbilor mai cunoscute din epocă. Acesta este scopul reformei limbii preconizate de D. Cantemir, iar nu intenția autorului de a se singulariza.

Dar nu tot ce este abatere de la spiritul limbii române în opera marelui erudit se explică prin influențe ale altor limbi. În *Hronic*, unde avem o *Praefatio* latinească, tradusă de autor în românește, se poate urmări mai îndeaproape influența frazei latine asupra celei românești, acolo unde, evident, există o astfel de influență. Cît privește *Divanul*, numai unele construcții sintactice seamănă cu cele din limba greacă, întrucît D. Cantemir știa grecește. Multe dintre construcțiile nefirești din această lucrare sînt, la D. Cantemir, simple manierisme³⁴, cu atît mai mult cu cît, așa cum a dovedit Virgil Cîndea, varianta grecească a *Divanului* este făcută pe baza celei românești a lui D. Cantemir, și nu de principele moldovean, ci de o altă persoană (D. XXXVIII—XLVII). Nici Cartea a III-a a *Divanului*, tradusă de D. Cantemir însuși din latină, după *Stimuli virtutum, fraena peccatorum* a lui A. Wisowatius³⁵ nu urmează în modul cel mai strict sintaxa latină a modelului, traducătorul permițîndu-și, și aici, numeroase abateri. În *Istoria ieroglifică* autorul nu mai pleacă, nici măcar parțial, de la un alt text scris. Avînd ca model limbile amintite, cu frazele lor lungi, încărcate, cu verbul adesea la sfîrșit, autorul construiește o frază mai originală decît în celelalte două opere. Este cunoscut, de exemplu, faptul că dislocă-

rile sînt foarte numeroase în stilul lui D. Cantemir. Unele, puține la număr, se explică prin influențe străine. Cele mai multe însă sînt creații ale autorului, care a făcut, astfel, din hiperbat un procedeu de „suptiere“ a limbii române. Hiperbatul este, de aceea, nu o simplă abatere de la „normă“, ci, cum susține Moldovanu Dragoș, „o acțiune împotriva ei“. Acest lucru arată că ipoteza necunoașterii limbii „se exclude de la sine“³⁶.

În sintaxa lui D. Cantemir, în mare parte greoaie, și-au făcut loc și numeroase fraze scrise în spiritul limbii române. Numeroase fragmente din cele trei opere pe care le avem aici în vedere se caracterizează printr-un stil limpede și realizare artistică, ceea ce se explică, în bună măsură, prin influența populară. Sînt o dovadă a cunoașterii limbii române. Autorul avea însă preferință pentru fraza lungă, bogată în ornamente chiar atunci cînd nu traducea după vreun model. Ceea ce la M. Costin apărea ca o simplă încercare devine la D. Cantemir un adevărat model pentru reforma limbii. Se mai adaugă la acesta din urmă și influența stilului baroc, invocat deja de unii cercetători. O. Densusianu observa, cu bună dreptate, că D. Cantemir „avea un fel de voluptate de a urmări frazele desfășurîndu-se ca într-un alai, care are pitorescul lui prin varietatea de motive“³⁷.

Din această îmbinare, într-un mod cu totul personal, de elemente savante, arhaice și populare D. Cantemir a creat un model de limbă literară unic în felul său. Autorul a vrut, astfel, să dea limbii sale, caracterizată de el însuși ca fiind „brudie“, strălucirea pe care o aveau, în epocă, alte limbi, purtătoare ale unor culturi înaintate. Se gîndea, cu siguranță, și la prestigiul unor limbi ca italiana, franceza, limbi în care se scriseseră atîtea opere de mare valoare științifică și artistică. A împrumutat masiv lexic străin, oferind, singur, limbii sale materne ceea ce îi va da mai tîrziu o întregă epocă. În orice caz, a dovedit „că limba română nu

pune obstacol gândirii, că răspunde cu nuanțări expresive bogate formelor celor mai variate de cugetare³⁸.

Cu excepția *Divanului*³⁹, scrierile lui D. Cantemir nu i-au putut influența pe contemporani. Acestea rămân, de aceea, izolate în istoria limbii noastre literare, autorul lor fiind, prin soarta operei sale, un precursor al lui I. Budai-Deleanu.

Opera lui D. Cantemir, prin lexicul ei mai ales, arată direcțiile în care va evolua limba română literară. Autorul este, astfel, un vizionar⁴⁰.

§ 5. D. Cantemir, personalitatea cea mai erudită a culturii vechi românești, sintetizează și dezvoltă creator cele mai însemnate idei ale trecutului nostru cultural de pînă la el și, totodată, anticipează, în linii generale, direcțiile de dezvoltare ale epocii următoare. Legat de trecut, dar și de viitor, principele moldovean rămîne izolat, în bună parte, numai în sensul că *Istoria ieroglifică* și *Hronicul* nu au putut contribui în epocă la dezvoltarea limbii noastre literare.

La cultura românească, deosebit de temeinică, s-au adăugat cunoștințe vaste cu caracter enciclopedic, altfel rar întîlnite pe vremea aceea la un singur om. Prin formația, opera și ideile sale, „Dimitrie Cantemir a fost un om al vremii și al țării sale”⁴¹. El nu apare deci ca un izolat în istoria culturii noastre, ci ca o sinteză a unei epoci⁴². Opera sa preia în mod creator gândirea a trei generații de străluciți cronicari moldoveni (Gr. Ureche, M. Costin, N. Costin) și se ridică deasupra acesteia prin erudiție, interpretare și inovație⁴³. Depășindu-și veacul, D. Cantemir nu mai este un cronicar, ci un istoric adevărat, format însă mai întîi la școala cronicarilor pentru care avea un deosebit cult. De aceea el are toată înțelegerea față de unele erori ale cronicarilor⁴⁴.

Plecînd, astfel, de la Gr. Ureche care aduce cel dintîi la noi, pe lîngă argumente istorice, și argumente lingvistice pentru a dovedi latinitatea limbii, apoi de

la M. Costin, cu care avea cele mai multe afinități, autorul *Hronicului* va avea preocupări numeroase și variate, cu referire nu numai la limbile română, latină și italiană, ci și la alte limbi.

D. Cantemir a continuat, pe un plan însă mult mai vast, opera de scoatere din anonimat a poporului român începută de M. Costin cu *Cronica polonă*, scriere ce seamănă cu *Descriptio Moldaviae*⁴⁵. Când D. Cantemir scrie majoritatea operelor sale în latină el are în vedere, așa cum făcuse și M. Costin cu scrierea amintită, ca neamul său să fie cunoscut cât mai departe. Limba latină era și pe vremea lui D. Cantemir limba savanților de pretutindeni, limba științei, a filozofiei etc. Scriind latinește, eruditul moldovean „se adresa întregii lumi învățate”⁴⁶, fiind, cum îl caracterizează G. Vâlsan, „primul suflet românesc cu zboruri largi, primul creator de opere care să intereseze toată lumea de cultură europeană”⁴⁷.

Se adaugă la D. Cantemir și preocuparea de a încadra istoria patriei în istoria universală.

La baza *Hronicului* stă și *De neamul moldovenilor*, de M. Costin, lucrare pe care, de altfel, D. Cantemir intenționa s-o traducă în limba latină, considerînd că aceasta poate aduce mari servicii țării sale. De M. Costin îl leagă apoi ideea originii romanice a poporului român ca și stilul latinizant. În *De neamul moldovenilor* a putut găsi și modele de fraze imitate după cele latine. Totul însă va lua la autorul *Hronicului* proporții mult mai mari. Ca peste tot, D. Cantemir este și aici inovator, vine cu elemente personale.

Prin erudiție D. Cantemir se apropie și de N. Costin⁴⁸ iar prin numeroasele sale creații lexicale mai ales de mitropolitul Dosoftei, avînd, însă, spre deosebire de acesta, un mai puternic simț al măsurii. D. Cantemir aprecia, fără îndoială, la Dosoftei și cunoașterea mai multor limbi străine. Nu este exclus apoi ca unul dintre personajele centrale ale *Istoriei ieroglifice*, care-l re-

prezenta chiar pe autor, *Inorogul*, să-i fi fost inspirat și de *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei.

Dar autorul *Istoriei ieroglifice* ocupă un loc aparte în istoria literaturii române, fiind creatorul celui dintîi roman al nostru. Prin aceasta el se deosebește de cronicari. Ion Neculce este un povestitor la care nu se vede însă actul conștient al creației de valori literare. Începuturile unui stil studiat le găsim la M. Costin. Principele D. Cantemir prin toate cele trei opere ale sale și mai ales prin *Istoria ieroglifică* se dovedește a fi, pentru epoca sa, „un scriitor format la o școală superioară, aducînd un fel de exprimare cu totul nou“⁴⁹. Există în *Istoria ieroglifică* numeroase fragmente de poezie autentică. Tot aici pot fi urmărite și cele mai multe idei despre artă și frumos ale autorului⁵⁰.

§ 6. Ca și *Istoria ieroglifică*, *Hronicul* nu a influențat, în epocă, dezvoltarea limbii noastre literare. Cea dintîi a rămas necunoscută la noi pînă în 1883, cînd este publicată, de Al. Odobescu, în tomul VI din *Operele principelui Dimitrie Cantemir* editate de Academia Română⁵¹. *Hronicul* a fost cunoscut la noi cu mult mai înainte. Pentru prima dată lucrarea este publicată în 1835 (vol.I) și 1836 (vol.II) la Iași, în Tipografia Mitropoliei, „cu învoirea“ lui M.G.Sturdza și „din orînduirea“ lui Veniamin Costache, mitropolitul Moldovei. Ediția aceasta aparține lui Gh. Săulescu. Volumul I poartă titlul *Hronicul romano-moldo-vlahilor* iar al doilea *Al hronicului romano-moldo-vlahilor*. Dar *Hronicul* a fost cunoscut în Transilvania cu un secol și ceva mai devreme. Ioan Inochentie Clain, episcop de Făgăraș, a cumpărat de la un negustor din Viena o copie a manuscrisului *Hronicului*, pe care acesta o adusese de la Petersburg, în anul 1730. *Hronicul* este cunoscut pentru prima dată la Blaj într-o copie manuscrisă. În 1756—1757 Constantin Dimitrievici, dascăl la școala românească din Blaj, a făcut o altă copie. Aceste texte manuscrise, provenite din fondul Biblio-

tecii de la Blaj, se află astăzi la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei R.S.R.⁵².

Cele două manuscrise de mai sus au fost cunoscute de reprezentanții Școlii ardelenne, D. Cantemir fiind un precursor al acestui curent din istoria culturii noastre⁵³. Din aceste manuscrise reprezentanții Școlii ardelenne au preluat multe idei, cum a fost cea a originii pur romane a poporului român, care i-a entuziasmat, ca și pe D. Cantemir. Reprezentanții Școlii ardelenne vor exagera și mai mult această idee. Tot de aici pleacă Samuil Micu de exemplu, când începe istoria românilor cu căderea Troiei și cu întemeierea Romei. Aici a găsit, de exemplu, și P. Maior pagini despre exterminarea dacilor, populație din care nu ar fi rămas decât femeile, căsătorite apoi cu romanii învingători. Chiar formularea titlurilor unor capitole din *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* a lui P. Maior seamănă cu cea din *Hronicul* lui D. Cantemir⁵⁴. Trebuie subliniat și faptul că lucrarea lui D. Cantemir dă răspunsuri ideilor tendențioase ale unor istorici străini cu privire la continuitatea românilor în Dacia, încă înainte ca aceste idei să fi fost formulate. Și prin acest aspect manuscrisele *Hronicului* i-au interesat pe reprezentanții Școlii ardelenne.

S. Micu, P. Maior, Gh. Șincai, ca și alți cărturari, de altfel, printre care și I. Budai-Deleanu, l-au cunoscut pe D. Cantemir și prin alte opere ale acestuia, publicate în limbi străine înainte de a fi traduse în limba română⁵⁵. *Descrierea Moldovei*, opera care „a cunoscut unul din cele mai generoase destine”⁵⁶, este citată adeseori. Cum era și firesc, au atras atenția reprezentanților Școlii ardelenne, în primul rând, capitolele care privesc limba și scrierea.

D. Cantemir este, totodată, un precursor al lui N. Bălcescu și al lui B. P. Hasdeu. De cel dintâi îl apropie nu numai dragostea pentru folclor, preocupările literare sau științifice, ci și patriotismul și lupta politică pentru eliberarea poporului român. Ca și N. Bălcescu

mai târziu, autorul *Hronicului* arată că prin poziția lor aici, în răsărit, românii au constituit un scut împotriva barbarilor, împotriva turcilor, contribuind, astfel, la apărarea civilizației europene.

De B. P. Hasdeu se apropie, în primul rând, prin spiritul său enciclopedic și erudiția cu adevărat uimitoare. Ca și D. Cantemir, care nu a privit izolat istoria poporului său, încadrând-o în istoria universală, B. P. Hasdeu va declara în prefața la *Istoria critică a Românilor*: „Ne-am înțeles misiunea pe o scară colosală”⁵⁷. Cei doi mari erudiți se aseamănă apoi prin caracterul variat al scrierilor lor, ce cuprind și numeroase preocupări lingvistice, și prin spiritul polemic. Au avut, amândoi, o viziune largă, chiar dacă jocul imaginației i-a dus, pe fiecare în epoca sa, la unele exagerări și erori.

Influența operei lui D. Cantemir se exercită și mai târziu la noi. *Hronicul* este utilizat, de exemplu, de A. D. Xenopol, care, ca și D. Cantemir sau reprezentanții Școlii ardelenene, este adept al teoriei formării poporului român exclusiv în nordul Dunării, ridicându-se împotriva dușmanilor continuității românilor în Dacia.

Nu este lipsit de importanță nici faptul că D. Cantemir este, prin *Descrierea Moldovei* mai ales, primul nostru geograf⁵⁸ și etnograf și chiar „un însemnat precursor al gândirii economice moderne din țara noastră”⁵⁹.

D. Cantemir este, cum s-a putut vedea din paginile de mai sus, continuator al ideilor cronicarilor și, totodată, un precursor al multor învățați și cărturari ai culturii românești.

Că nu a fost rupt de epocile următoare o dovedesc, înainte de toate, atâtea idei din *Hronic* sau din *Descrierea Moldovei* prezente în lucrările mai multor generații de cărturari. *Hronicul* în special „a fost mesajul său suprem cu care a răspuns după moarte aspirațiilor neamului nostru. O asemenea operă a fost o operă vie, pentru că a vorbit într-însa o pasiune puternică”⁶⁰.

D. Cantemir se încadrează în evoluția culturii românești adresându-se, în același timp, și întregii Europe, ceea ce și explică de ce opera sa a trezit, încă de timpuriu, atîta interes peste granițele țării.

§ 7. *Divanul*, publicat la Iași, în 1698, nu a creat dificultăți cercetătorilor limbii așa cum s-a întîmplat cu celelalte două lucrări. Opera aceasta a mai fost publicată de B. P. Hasdeu în *Arhiva istorică a României*, tomul II, 1865, p.82—170, dar cu unele erori și omisiuni. De asemenea, a fost publicată și de G. Sion, în 1878, în tomul V din *Operele principelui Dimitrie Cantemir* editate de Societatea Academică Română. Aceasta este cea mai defectuoasă ediție a *Divanului*. Nu este vorba numai de ortografia latinizantă sau de multe omisiuni, ci și de numeroase erori, datorate, în parte, neînțelegerii textului. Cea dintîi ediție cu o transcriere corectă a textului și amplu comentată, alcătuită de Virgil Cândea, apare în 1969. Trimiterile le vom face la aceasta din urmă. Toate faptele citate au fost verificate cu ajutorul ediției princeps.

Prima ediție a *Istoriei ieroglifice*, din 1883, amintită mai înainte, datorită ortografiei epocii, creează dificultăți serioase celui ce studiază particularitățile ei lingvistice. Ediția din 1965 a *Istoriei ieroglifice*, alcătuită de P. P. Panaitescu și I. Verdeș, cea mai bună din cîte s-au alcătuit pînă acum⁶¹, are la bază fotocopia (nr.37) făcută cu ajutorul unui microfilm existent la Biblioteca Academiei. Microfilmul este executat după manuscrisul autograf de la Moscova. Cele cîteva cuvinte ce lipsesc din cadrul fotocopiei amintite au fost completate în ediția din 1965 cu ajutorul copiei manuscrise nr.321, de la Biblioteca Academiei R.S.R.

Hronicul a fost destul de defectuos editat în 1835—1836, deși s-a folosit o copie făcută după manuscrisul lui D. Cantemir (H.L-LIII). Chiar și în ediția din 1901, a lui Gr. Tocilescu, publicată în tomul VIII din *Operele principelui Dimitrie Cantemir* editate de Academia

Română, alcătuită după colaționarea manuscrisului de la Moscova cu ediția amintită, a lui G. Săulescu, (H. VII), s-au strecurat multe inexactități. Copia manuscrisă ce a stat la baza ediției din 1835—1836 a *Hronicului* se află la Biblioteca Academiei R.S.R., sub nr.113.

Îndreptările necesare, înainte de a face trimiterile la ediția din 1965 a *Istoriei ieroglifice* și la cea din 1901 a *Hronicului*, le-am putut face cu ajutorul unor fotocopii ale manuscriselor lui D. Cantemir⁶². Prima, legată în patru volume, este depusă la Biblioteca Facultății de filologie din Iași (cota F-46) iar a doua, în șase volume, la Biblioteca centrală universitară „M. Eminescu” din aceeași localitate (cota IV-Fc-330). Cele două fotocopii sînt făcute cu ajutorul microfilmelor respective, executate după microfilmele nr.1 și 52, existente la Biblioteca Academiei R.S.R. Aceste două noi microfilme se află la Biblioteca Facultății de filologie din Iași, avînd cel dintîi cota M-46, celălalt cota M-34⁶³.

§ 8. Înainte de a trece la studiul particularităților fonetice, morfologice, lexicale, ale operei lui D. Cantemir scrisă în limba română, am socotit necesar să ne ocupăm de ideile lingvistice ale eruditului moldovean, încercînd, pe de o parte, să evidențiem faptul că ele reprezintă o continuare a preocupărilor din epoci anterioare, pe de altă parte să subliniem ideile originale care apar în opera sa, precum și ecoul lor în scrierile unor învățați de mai tîrziu.

Studiul propriu-zis al particularităților lingvistice nu l-am conceput izolat. Spre a arăta că opera cercetată este în aceeași măsură un însemnat document de limbă pentru sfîrșitul secolului al XVII-lea și primul sfert al secolului al XVIII-lea, care aduce, totodată, numeroase inovații lingvistice, am recurs, adesea, la comparația cu alte texte din epocă sau mai vechi. Am încadrat, astfel, autorul studiat în lungul drum al dezvoltării

tării limbii române literare, străduindu-ne să arătăm nu numai cum a înțeles D. Cantemir să îmbogățească limba scrisă, ci și ce anume ar fi constituit un câștig pentru limba noastră literară dacă cele două opere fundamentale ale sale, *Istoria ieroglifică* și *Hronicul*, ar fi avut un alt destin.

NOTE

¹ *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*, VIII, p. 777, 778.

² Vezi Voltaire, *Histoire de Charles XII*, p. 220—221.

³ Vezi Victor Hugo, *La légende des siècles*, I, p. 5.

⁴ Vezi Lord Byron, *Oeuvres complètes 4. Don Juan*, p. 209, 226—227, 248.

⁵ Vezi Franz Babinger, *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir*, p. 120.

⁶ George Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, p. 22. Vezi și Emil Pop, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, p.2. Diploma lui D. Cantemir de membru al acestei Academii „este într-adevăr o podoabă de elogii“, remarcă Emil Pop, *lucr. cit.*, p.6.

⁷ Pentru ecoul operelor lui D. Cantemir în apus și în Rusia vezi O. Densusianu, *Notițe asupra lui Dim. Cantemir*, p. 62—68.

⁸ Vezi și Perpessicius, *Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura română*, p. 289.

⁹ N. Iorga, *Originalitatea lui Dimitrie Cantemir*, p. 11. Vezi și *Istoria României*, III, p. 545.

¹⁰ Un rol important în formația sa l-au avut studiile făcute la Academia din Constantinopol, unde mai înainte studiasse și N. Milescu. Prin grija patriarhului Chiril Lukaris, format la cultura occidentală, în secolul al XVII-lea această înaltă școală este reorganizată după modelul școlilor italiene. D. Cantemir însuși arată profilul Academiei din Constantinopol, dând și numele unor străluciți profesori (OT, p. 135—136, nota 11). Vezi și P. Vaida, *Cu cine a studiat Cantemir?*

¹¹ În concepția lui D. Cantemir un domnitor trebuie să fie un om cult. Faptul acesta este exprimat cu claritate în testamentul

său unde, adresându-se împărătesei Ecaterina a Rusiei, cere ca fiii săi să fie trimiși la învățătură „și pînă cînd nu vor fi încercați în știință și alte deprinderi, care sînt necesare împăratului și statului să nu fie rînduiți ca moștenitori” (apud Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 519).]

¹² L.F. Marsigli este autorul unei opere, apărută postum, în 1732, la Amsterdam, în limbile franceză și italiană, cu titlul *L'Etat militaire de l'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence* și cu subtitlul italian *Incremento et decremento del Medesimo*. Probabil L.F. Marsigli a cunoscut de timpuriu lucrarea lui D. Cantemir *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*. Vezi Marcel Romanescu, *Cantemir, Montesquieu et Marsigli*, p. 420—423.

¹³ Vezi Paul Simionescu, *Dimitrie Cantemir, domnitor și savant umanist*.

¹⁴ Vezi P.P. Panaitescu, *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, p. 261.

¹⁵ În Rusia, D. Cantemir a fost și membru al Senatului lui Petru I, adică ministru. În expediția de la Derbent, din 1722, l-a însoțit pe țar, în calitate de consultant, cunoscînd nu numai limbile orientale, ci și „știința armelor”, cum spunea *Voltaire*, *op. cit.*, p. 220, despre D. Cantemir.

¹⁶ Este vorba, probabil, de *Evenimentele Cantacuzinilor și Brîncovenilor din Țara Românească* apoi de *Sistema de religione et statu Imperii turcici*, tradusă de Ivan Ilinski din latină în limba rusă și publicată la Sankt-Petersburg, în 1722. Vezi și Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, p. 4—19.

¹⁷ Pentru a vedea cum făcea D. Cantemir distincție între o realitate și alta este suficient, de exemplu, să amintim aici că el deși era un adversar al mahomedanismului, deși caracteriza Coranul drept o „lege potrivnică bunului simț” (*Dimitrie Cantemir Despre Coran*, p. 17), totuși acest lucru nu-l împiedica să-i admire pe predicatorii mahomedani pentru arta lor oratorică și să-i așeze chiar alături de mari oratori ai antichității ca Demostene și Cicero. Vezi Constantin Măciucă, *Dimitrie Cantemir*, p. 280.

¹⁸ Victor Hugo, *op. cit.*, p. 5.

¹⁹ Fragmentul, prin conținutul său, amintește parcă de cunoscutul vers din *Scrisoarea III* a lui Eminescu „Cum veniră, se făcură toți o apă ș-un pămînt”.

²⁰ C.G. Bedreag, „*Pohod na Charkov-1711*” sau *Însoțitorii prințului D. Cantemir în exodul din 1711*, p. 429.

²¹ Avem aici, în fond, aceeași idee exprimată în următoarele versuri din poezia *Decebal către popor* [a lui] Coșbuc: „Totuna e dac-ai murit/Flăcău ori moș îngîrbovit/Dar nu-i totuna leu să mori/Ori cîne-nlănțuit”. |

²² Cuvintele acestea exprimă, cu mult înainte, dîrzenia țărănilor din poezia *Noi vrem pămînt* a lui Coșbuc.

²³ Citatul reflectă, totodată, concepția filozofică a lui M. Costin, alta decît cea a lui D. Cantemir. Iată un fragment semnificativ din *Divanul*: „Nu rob, ce stăpîn lumii dumnădzău ti-au lăsat; pentru aceasta, tu pe dînsa, iară nu ea pe tine să stăpîniască” (D. 225).

²⁴ Din cronică lui Ion Neculce aflăm că „acest domnu Cantemir-Vodă au fost de oameni proști de la ținutul Fălciului”. Tatăl său „carte nu știè, ce numai iscălitura învășasă” (N. 93). În schimb, mama lui D. Cantemir, Ana, era „femeie vrednică de pomenit printre cele dintîi femei ale veacului acela, știutoare de bună carte” (Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, p. 24). Astăzi satul Silișteni nu mai există. Vezi S. Zotta, *Despre neamul cantemireștilor*, p.3. Pentru biografia lui D. Cantemir vezi I.D. Lăudat, *Istoria literaturii române*, partea a IV-a, p. 1—22. |

²⁵ N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, II, p. 324.

²⁶ Prima soție a lui D. Cantemir, Casandra, cu care s-a căsătorit în 1699, fiica lui Șerban Cantacuzino, l-a urmat la Constantinopol apoi în Rusia, unde a murit în 1713. Numai începînd cu cea de-a doua căsătorie, cu cneaghina Anastasia Trubețkoi, în 1720, D. Cantemir „și-a ras barba și și-a schimbat portul moldovenesc în cel franțuzesc” (OT. 802). Vezi și Victor Gervescu, *Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei*, p. 16.

²⁷ Vezi și Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 394; Dan Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, p. 198.

²⁸. Vezi C.D. Bedreag, *lucr. cit.*, p. 422—423.

²⁹ Astfel într-o scrisoare adresată cancelarului rus Golovchin, D. Cantemir dă și o listă de moldoveni sosiți în Rusia (Vezi Ștefan Ciobanu, *lucr. cit.*, p. 484—485). Din aceeași scrisoare se vede că principele moldovean cît timp a stat în Rusia avea legături cu țara sa și era bine informat asupra realităților din patrie.

³⁰ Acest personal va fi înlăturat după căsătoria cu Anastasia Trubețkoi. Aceasta, fiica generalului cneaz Ivan Iurievici Trubețkoi, trăită mulți ani în Suedia, unde tatăl ei a fost prizonier, a introdus în casă, la Petersburg, un nou stil de viață, occidental. Este de reținut că din 1722 D. Cantemir se retrage, pînă la sfîrșitul vieții, din nou, pe domeniile sale din părțile Harkovului.

³¹ Vezi, în această privință, Emil Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, p. 121.

³² P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, p. 252.

³³ În general, D. Cantemir este un reprezentant al umanismului în Moldova, care s-a manifestat aici tîrziu, în secolul al XVII-lea. Vezi Dan Simonescu și Corina Nicolescu, *Cultura medievală*, p. 1513.

³⁴ Vezi și Dragoș Moldovanu, *Influente ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*.

³⁵ Vezi Virgil Cîndea, *Dialogul Orient-Occident, tradiție-inovație în „Divanul” lui Cantemir*; Petru Vaida, *Umanistul Andrei Wissowatius tradus de Dimitrie Cantemir*; idem, *Dimitrie Cantemir și Andrei Wissowatius*; idem, *Calcul lingvistic ca procedeu de creare a terminologiei filozofice la Dimitrie Cantemir*.

³⁶ Dragoș Moldovanu, *lucr. cit.*, p. 30. Vezi și p.39.

³⁷ Ovid Densusianu, *Evoluția estetică a limbii române*, p. 253.

³⁸ Dan Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, p. 213.

³⁹ *Divanul* a fost cunoscut nu numai prin ediția tipărită la Iași, în 1698, ci și prin mai multe copii manuscrise, o dovadă în plus că lucrarea a circulat. Vezi Ștefan Pașca, *Des copies du „Divan” de Démètre Cantemir en Transylvanie*; Dragoș Moldovanu, *Oriental și clasic în stilistica frazei lui Cantemir*, p. 51 și, mai ales, D. LXXVI-XCV.

⁴⁰ Credem, de aceea, că putem extinde și la alte domenii decît cel filozofic ideea că autorul *Istoriei ieroglifice* „a simțit... vîntul veacurilor viitoare” (Paul Anghel, *Cantemir și teoria valorilor*).

⁴¹ *Istoria gîndirii sociale și filozofice în România*, p. 66. Vezi și *Istoria României*, III, p. 541. Un punct de vedere opus întîlnim la Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, p. 182: „cultura lui neizvorînd din pămîntul românesc în care s-a născut

și de care a trăit departe toată viața sa, face ca scrierile sale, chiar cele relative la țara și trecutul românesc să nu poată deștepta ecouri puternice în sufletele cetitorilor săi români!“! Nu putem fi de acord cu acest din urmă punct de vedere. De altfel, Pușcariu însuși, prin alte afirmații, făcute în același capitol despre D. Cantemir, combate caracterizarea de mai sus.

⁴² Ni se pare plină de adevăr afirmația că „el nu este un străin, un deșărat și un «călător» în țara lui, ci continuatorul marelui curent de cultură românească în mijlocul căruia a crescut și s-a format“ (P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, p. 26). N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, II, p. 458, afirma printre cei dintâi că „D. Cantemir a rămas și în locuri atât de depărtate un om al țării sale“.

⁴³ Vezi și *Istoria României*, III, p. 541.

⁴⁴ Vezi, spre exemplu, H. 113, 290.

⁴⁵ *Cronica polonă* cuprinde capitole ca: *Despre limba moldovenească sau rumânească*, *Despre religie*, *Ținuturile Țării Moldovei* etc.

⁴⁶ *Istoria literaturii române*, I. *Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400—1780)*, p. 612.

⁴⁷ G. Vâlsan, *D. Cantemir ca geograf*, p. 15.

⁴⁸ Surprinde, de aceea, o afirmație a lui Dragoș Protopopescu, *Stilul lui Dimitrie Cantemir*, p. 125, potrivit căreia principele erudit nu are „nici o legătură cu predecesorii săi în ale istoriografiei“, fiind „prevestit puțin numai de singurul cronicar care îi seamănă, Neculai Costin“.

⁴⁹ Ovid Densusianu, *Evoluția estetică a limbei române*, p. 243. Vezi și V. Harea, *Influența lui Dimitrie Cantemir asupra lui Antioh Cantemir*; Manuela Tănăsescu, *Despre Istoria ieroglifică*.

⁵⁰ Vezi Nichita Stănescu, *Poezii dezvelite din Istoria ieroglifică a neasmuitului Dimitrie Cantemir*; Ion Iliescu, *Opiniile lui Dimitrie Cantemir cu privire la artă și frumos*.

⁵¹ Lucrarea se publică pe baza unei copii făcute de Gr. Tocilescu după manuscrisul autograf ce se află în Arhiva Centrală de Stat a actelor vechi din U.R.S.S. (Vezi I. 1—XCV). Copia manuscrisă a lui Gr. Tocilescu se află la Biblioteca Academiei R.S.R., sub nr. 321.

⁵² Ele au, primul cota 83, al doilea 46. Amănunte privind cele două copii manuscrise vezi la Nicolae Comşa, *Manuscrisele româneşti din Biblioteca centrală din Blaj*, p. 50—51, 89; I. Crăciun şi A. Ilieş, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne — sec. XV—XVIII — privind istoria României*, p. 103.

⁵³ Vezi şi Aurel Nicolescu, *Şcoala ardeleană şi limba română*, p. 19.

⁵⁴ Vezi pentru influenţa lui D. Cantemir asupra reprezentanţilor Şcolii ardelenne, Petre V. Haneş, *Istoria literaturii româneşti*, p. 103, 104, 111, 113, 115, 116 şi G. Pascu, *Cantemir şi ardelenii*.

⁵⁵ Astfel *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*, care va fi publicată în traducere românească abia în 1876—1878 a circulat, mai întâi, în versiuni străine (engleză, franceză, germană). Ediţia franceză, *Histoire de l'Empire Othoman où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence*, Paris, 1743, a fost folosită de Ienăchiţă Văcărescu încă în 1788 în a sa *Istoria preaputernicilor împăraţi otomani*. Aceeaşi lucrare a lui D. Cantemir este folosită şi de Gh. Şincai în *Hronicul românilor şi a mai multor neamuri*. Ediţia franceză, ca şi cea germană, *Geschichte des osmanischen Reichs*, Hamburg, 1745, este tradusă după ediţia engleză *The History of the Growth and Decady of the Othman Empire*, London, 1734.

⁵⁶ Perpessicius, *Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura română*, p. 302. Într-adevăr, această „enciclopedie moldovenească”, scrisă, în 1716, în limba latină (titlul complet este *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*) a cunoscut, peste hotare, traduceri în mai multe limbi. A fost publicată, în 1769 şi 1771, în limba germană, prima dată în „Magazin für die neue Historie und Geographie”, Hamburg, vol. III şi IV iar a doua oară în volum aparte, la Frankfurt şi Leipzig, în traducerea lui J.L. Redslob, cu îndreptări şi adnotări de Büsching. În 1789 cartea cunoaşte o traducere în limba rusă. La noi, vede lumina tiparului pentru prima dată în 1835, la Mănăstirea Neamţul, în traducerea lui Vasile Vîrnav, după textul german din 1771, *Beschreibung der Moldau*, cu titlul *Scrisoarea Moldovei*. Încă din secolul precedent *Descrierea Moldovei* a fost editată la noi de mai multe ori.

⁵⁷ B.P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor. Pământul Țării Românești*, I, p. VIII.

⁵⁸ Vezi G. Vâlsan, *lucr. cit.*; idem, *Opera geografică a principelui D. Cantemir*.

⁵⁹ Pavel Dan, *Despre concepția economică a lui Dimitrie Cantemir*, p. 138.

⁶⁰ Ș. Cioculescu, *Despre stilul lui Dimitrie Cantemir*, p.7.

⁶¹ *Istoria ieroglifică* a mai cunoscut o ediție, unică în felul ei. Em.C. Grigoraș a publicat-o cu titlul *Lupta dintre Inorog și Corb*, București, 1927. Dar această ediție deși alcătuită „pe înțelesul tuturor”, nu poate fi folosită de cel ce studiază limba lui D. Cantemir (credem că nici de cel ce o citește cu alte preocupări), deoarece modifică textul, îl modernizează, omite numeroase pasaje (uneori dintre cele mai importante chiar) și are greșeli ce provin din interpretarea eronată a textului de bază.

⁶² Unele inexactități vor fi menționate în mod special. Altele vor fi înlăturate în mod tacit. Am făcut trimiterile la edițiile cele mai bune căci acestea pot fi la îndemâna oricui. Verificând faptele cu textul din 1698 al *Divanului* sau cu fotocopiile *Istoriei ieroglifice* și *Hronicului* am putut face și aprecierile ce se impuneau asupra unor ediții.

⁶³ Și la Academia R.S.R. există fotocopii ale *Iscriei ieroglifice* (nr.37) și *Hronicului* (nr. 26), executate după cele două microfilme pe care le-am copiat și după la Biblioteca Facultății de filologie din Iași.

Preocupări lingvistice în opera lui Dimitrie Cantemir

§ 1. Preocupările lingvistice în opera lui D. Cantemir sînt foarte numeroase și variate. Autorul reia, putem spune, toate ideile lingvistice ale cronicarilor și, în primul rînd, ale lui M. Costin, pe care, de cele mai multe ori, le lărgeste și le aprofundează. Găsim apoi în opera sa numeroase alte idei ce apar, pentru prima dată la noi. Și aici, ca peste tot în scrierile lui D. Cantemir, se vede informația vastă, enciclopedică a autorului¹. Observațiile cu caracter lingvistic din opera savantului moldovean, bogăția interpretărilor (chiar dacă s-au strecurat și erori) sînt în strînsă legătură și cu cunoașterea mai multor limbi străine. În această privință, D. Cantemir i-a depășit pe cei mai erudiți cronicari ai noștri, M. Costin și Stolnicul C. Cantacuzino.

Prin varietatea ideilor lingvistice din opera sa, prin informația largă și, uneori, prin îndrăzneala în explicarea faptului de limbă, la care am mai putea adăuga și imaginația sa bogată D. Cantemir este, fără îndoială, un precursor al lui B. P. Hasdeu.

Preocupările de limbă, sporadice la Gr. Ureche, mai multe la M. Costin și deosebit de bogate la D. Cantemir, amintesc de multe dintre operele umaniștilor. Într-adevăr, la umaniști ca Gian Francesco Poggio-Bracciolini, Filippo Buonaccorsi, Antonio Bonfini, Enea Silvio Piccolomini, Jacques Bongars, Ales-

sandro Guagnini, Stanisław Sarnicki nu lipsesc informațiile, adesea destul de numeroase, cu caracter filologic. Operele unora dintre aceștia au fost folosite, direct sau indirect, și de Gr. Ureche, M. Costin sau D. Cantemir cu atât mai mult cu cât aici ei găseau idei prețioase cu privire la latinitatea poporului și a limbii române.

§ 2. Trebuie subliniat, chiar de la început, că D. Cantemir discută pentru prima oară la noi *originea limbilor*. Deși el vorbește numai de „limbi“, este foarte probabil că are în vedere și *originea limbajului*. Avem, astfel, la el primele preocupări de lingvistică generală, cu toate că interpretarea pe care o dă problemei amintite este mistică. Originea limbilor este discutată în *Metafizica*² și privită în lumina concepției generale a autorului despre originea lumii și a universului. D. Cantemir este un deist. El susține că lumea este creația divinității. În evoluția ei, a universului în general, divinitatea, adică „pricinitorul clătirii“ (I.2—38), nu mai intervine.

Autorul expune mai întâi, în capitolul al XXV-lea³, cele două concepții ce existau pînă la el: concepția biblică (și anume, cunoscuta legendă a Turnului Babel) și cea potrivit căreia limbile sînt rezultatul unei convenții.

În capitolul al XXVI-lea⁴ conchide că limbile sînt un dar al divinității, iar nu create de om, de societate: „atîtea feluri de idiome și de limbi, diferențele și proprietățile frazei nu sînt născocirile șireteniei omenești, ba nici invențiunea artei sau nevoiei... Și mai ales pentru că nu toți gramaticii barbari au fost prea știutori de carte“ (MT. 183—184). Așadar, după D. Cantemir limba nu este o creație a societății, indiferent de stadiul de dezvoltare al diferitelor colectivități. El crede, de aceea, că un argument în sprijinul concepției că limbile ar fi un dar divin, iar nu o creație a societății l-ar constitui, de exemplu, faptul că „în America...

există popoare, aproape nenumărate, care despre arta scrierii au tot așa de puține idei, cum, dacă e permis să spunem, ne putem noi face idee despre armonia încântătoare a corpurilor cerești"! (MT. 184). În afara faptului că popoarele primitive, barbare, vorbesc limbile lor (pe care, deci, dat fiind nivelul lor cultural foarte scăzut, nimeni, în concepția sa, nu le putea crea) D. Cantemir mai invocă și lipsa izvoarelor care să ateste „cine au fost inventatorii atîtor de multe și de însemnate limbi“ (MT. 184).

Totuși nu toate limbile trebuie explicate astfel, deoarece D. Cantemir admite că există și limbi al căror început poate fi urmărit. Este vorba de limbile ce se dezvoltă din alte limbi (MT. 184). Evident, D. Cantemir, care a discutat atît de mult originea limbii române, nu putea neglija faptul că o limbă poate evolua dînd naștere, cu timpul, altei limbi.

În aceeași lucrare formulează foarte limpede funcția socială a limbii, lucru pe care îl vor face mai tîrziu la noi și alți cărturari ca Petru Maior, Ion Budai-Deleanu, Damaschin Bojincă, Eliade Rădulescu și mai ales B. P. Hasdeu. Se pare însă că D. Cantemir limitează rolul limbii la transmiterea științelor: „și doară limbile fiind organele de comunicare ale științelor, organe foarte necesare și fără care, lucru foarte important de notat, științele n-ar putea exista“ (MT. 185). Tocmai această funcție primordială a limbii îl determină să spună că dacă ar fi fost cunoscuți inventatorii limbilor atunci aceștia ar fi trebuit să fie celebrați de o mie de ori mai mult decît „inventatorii celorlalte științe și arte“ (MT. 185). D. Cantemir afirmă, în continuare, că nici nu putem admite că vreun „invidios prea puternic“ ar fi șters din „catalogul memoriei umane“ numele celor ce ar fi creat limbile, adică numele unor „autori atît de celebri“ (MT. 185). Deci, după autorul *Metafizicii*, numai „tradițiunile păgîne“ admit că „toate limbile au fost inventate de mintea omenească“ (MT. 187).

Se întâmplă, uneori, ca gramaticii să comită, în vorbire, multe greșeli, în vreme ce „barbarul nu face aceasta în propria sa limbă“ (MT. 187). Acest lucru demonstrează, crede autorul, și fără „nici o îndoială“ (!), că oamenii au dobândit de la divinitate „prin știință revărsată cultivarea limbii materne“ (MT. 188). Altfel spus, vorbirea corectă nu ar fi o componentă a culturii, ci un dar divin, din moment ce unii filologi vorbesc cu greșeli gramaticale iar unele popoare barbare, fără cultură deci, se exprimă corect din punct de vedere gramatical⁵. El admite, totuși, în altă parte, că cercetătorii (adică gramaticii) pot contribui la mlădierea limbilor, le pot „subția“ (MT. 184).

Se poate conchide, din cele de mai sus, că D. Cantemir se situează pe o poziție mistică atunci când discută originea limbilor. Deși nu admite că limbile sînt creații ale societății, trebuie totuși reținut că el nu exclude posibilitatea ca unele limbi să se dezvolte din alte limbi. De asemenea, mai reținem ideea despre funcția socială a limbii și rolul gramaticilor la „subțierea“ limbilor.

§ 3. D. Cantemir face și unele observații cu privire la *natura cuvîntului*. În *Istoria ieroglifică* întîlnim următoarea afirmație: „cuvîntul fără știința gîndului în zădar iese“ (I. 1—199), ceea ce înseamnă că nu există cuvinte fără sens lexical. Aceeași idee o găsim și în tratatul său de logică⁶. Vorbirea, afirmă el aici, se caracterizează prin sens. Un cuvînt ca *deus* este o rostire articulată ce conține un înțeles. Cînd spunem *blitri* avem tot o rostire articulată, dar fără sens lexical. Nu putem vorbi, în acest de-al doilea caz, de un cuvînt. Zgomotele scoase de animale nu reprezintă o vorbire articulată. Și nici ceea ce D. Cantemir numește *visus*, *gemitus*, adică onomatopeile. Prin urmare, cuvîntul nu este o simplă articulație, ci o articulație care exprimă un sens⁷. Altfel spus, nu orice grupare de sunete este comunicare. Cuvîntul este, în concepția lui D. Cantemir,

o unitate între formă și conținut⁸, idee tot atât de importantă ca și cea despre funcția socială a limbii.

§ 4. D. Cantemir a fost un *poliglot*. Cunoștea latina clasică și medievală, greaca veche și modernă, slavona, turca, persana, italiana, franceza, rusa. Avea și unele cunoștințe de limbă germană. Încă G. Barițiu sublinia că D. Cantemir „cunoștea unsprezece limbi, ceea ce și pentru zilele noastre e mare raritate”⁹. Acest lucru, de o excepțională însemnătate, i-a permis savantului moldovean să facă numeroase observații asupra mai multor limbi, unele cu caracter mai general, altele de amănunt. De asemenea, se observă o preocupare, aproape permanentă, de a explica termenii străini folosiți. Atrag atenția, în mod deosebit, în această privință, *Istoria Imperiului Otoman*, *Istoria ieroglifică* și *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*¹⁰. În cea dintâi lucrare notele din subsolul paginilor sînt, adesea, mai importante decît textul însuși. Tocmai aici găsim un material lingvistic deosebit de interesant și bogat.

Ne vom opri la cîteva exemple. *Segban*, „cuvînt persian”, înseamnă „păzitor de cîini”, căci este format din *seg* „cîine” și *ban* „gardă, custode, păzitor”. Și autorul continuă: „De aici *Bagiban* păzitor de vie; *Ruhban* păzitor de drumuri etc.” (OT. 91, nota 12). Despre Roma aflăm că este numită în „limba turcească vulgară” *Kyzyl alma*, ceea ce înseamnă „pomul sau mărul roșu”¹¹.

Uneori referirile la alte limbi sînt cu totul surprinzătoare. Astfel autorul relatează o întîmplare ce merită a fi reținută. Este vorba de sosirea unui delegat din Persia, în onoarea căruia sultanul dădu o masă copioasă și ordonă ca toți pașii să facă la fel. Dar Kioprili, care ducea o viață retrasă și modestă, a dat echipei de muzicanți o sumă de bani mai mică decît ceilalți pași. Atunci Lascaris, șeful echipei, aruncînd banii, spune: „mai bine nu voi nimic de la un *oppordos* Pașă!”

ceea ce, precizează D. Cantemir, „în dialectul evreo-spaniol va să zică un... mizerabil sărăntoc“ (OT. 388, nota 2) ¹².

§ 5. Aceeași preocupare se vede și în *explicarea multor cuvinte românești*, bună parte dintre ele fiind neologisme. Și în această privință D. Cantemir depășește pe toți cronicarii, inclusiv pe M. Costin la care s-ar putea vorbi deja de o „conștiință lingvistică“ ¹³. De pildă, *astronomii* sînt „a stelelor cunoscători“ (D. 7), *gheografii* sînt „de pămînt scriitori“ (H. 59), *ghenealoghie* înseamnă „corenie“ (H. 58), *siloghismul* este „soco-teală adevărată, carea la dialectici din trii protase să face“ (I. 1—22), *tomurile* sînt „cărți mari“ (H. 50) etc.

Mai mult, autorul stabilește etimologia unor cuvinte, aducînd, astfel, contribuții valoroase pentru epoca sa la explicarea limbii. Putem vorbi la el de o adevărată pasiune pentru etimologie, întocmai ca la B. P. Hasdeu. Simțul etimologiei, cu adevărat remarcabil, îl apropie pe D. Cantemir și de I. Budai-Deleanu. Dar uneori imaginația îl duce prea departe.

D. Cantemir este cel dintîi care afirmă că *zîină* „derivă de la denumirea *Diana*“ (DM. 169) și că *sînziene* „este numele sfîntului Ioan“ (DM. 170) ¹⁴. Tot așa el stabilește cel dintîi că interjecția *chiraleisa* vine din grecescul *κύριε ἑλέησον* (DM. 171). Numele *dărăban* este pentru prima dată pus în legătură cu cuvîntul german *Trabant*, ce „denumește garda care păzește curtea domnului“ (DM. 104). Și această etimologie trebuie reținută, deși termenul intră în limba noastră prin intermediul limbii maghiare (*darabant*). În sfîrșit, *boiari* „este de origine slavonească și pare a fi corupt din *boliare*“ (DM. 98).

§ 6. În ceea ce privește preocupările lui D. Cantemir pentru etimologie trebuie să precizăm că atrag atenția în mod deosebit cîteva cuvinte trecute în *Scara a numerelor și cuvintelor streine tilcuitoare* de la începutul

Istoriei ieroglifice. Astfel aflăm că *ateist* are etimologie „lătinească și elinească“ (I. 1—10) în același timp. De asemenea, cuvîntul *provideș*, „prevăzător“, adică „cela ce cu înțelepciune lucrurile, pînă a nu fi, cum vor cădea cu mintea le află“ este considerat „lătinesc și slovenesc“ (I. 1—20). D. Cantemir avea în vedere v. sl. *providici* și, totodată, lat. *providens*, *-tis* sau lat. *providuus*, *-a*, *-um*, toate însemnînd „prevăzător“. Că el nu excludea posibilitatea ca un cuvînt să poată fi luat din mai multe limbi se poate vedea și din alte opere ale sale. Astfel în *Istoria Imperiului Otoman* se spune despre *defterdar*, denumire a unei slujbe la Poartă: „Cuvîntul acesta se derivă de la persicul *Defter*, cont sau carte de aconturi și *dar*, a purta, a ținea sau dacă place cuiva mai bine, de la grecescul *διφθέρα*, piele, pergament... pe care se poate scrie“ (OT. 209, nota 8).

Întîlnim, astfel, pentru prima dată la noi, *ideea de etimologie multiplă*, fapt care, după cîte știm, nu a fost semnalat de cercetătorii de pînă acum ai operei lui D. Cantemir. De altfel, terminologia științifică internațională folosită de autorul *Istoriei ieroglifice* pentru a îmbogăți limba română implică în general și această idee a etimologiei multiple, pe care vom găsi-o ilustrată în atîtea dicționare românești, mai tîrziu ¹⁵.

§ 7. Peste tot la D. Cantemir sînt și *observații privind toponimia*. Numărul lor, deosebit de mare în comparație cu cel din operele anterioare, dovedește, din nou, pasiune pentru explicarea limbii.

Vom semnala doar cîteva dintre acestea. Odinioară *Chilia* era numită *Lycostomon*, „ce va să dzică gura lupului“ (H. 60). În altă parte adaugă că *Chilia* e așezată „la gura de miazănoapte a Dunării“ (DM. 37—38) căreia i s-a spus, în vechime, *Lycostomon* de către corăbierii greci „fiindcă pare că aruncă valurile ca dintr-un gît de lup“ (DM. 38).

Numele orașelor dacice erau terminate în *-dava*. Astfel *Comidava*, *Serghidava*, *Dețidava*, *Marțidava* înseamnă „*Dava* lui Marco, a lui Serghie, a lui Deție, a lui Comi“ (H. 73).

Cum este și firesc într-un domeniu atât de dificil, la D. Cantemir apar și erori, contradicții, reveniri. În *Descrierea Moldovei* urmează legenda cunoscută că Dragoș ar fi dat numele apei *Moldova* după numele *Moldei* iar locului respectiv *Roman* după „numele seminției sale“ (DM. 16). În *Hronic* însă aflăm despre *Roman* că s-a numit, după cucerirea Daciei, *Forum Romanorum*, „adecă târgul romanilor“ (H. 471). În aceeași lucrare, revenind asupra numelui *Moldova*, D. Cantemir adaugă: „cu numele cel vechiu lătesc s-au fost chemînd *Molis Davia*, *Moale Davia*“ (H. 536). Chiar dacă noua explicație a numelui *Moldovei* este o etimologie populară¹⁶, ea trebuie reținută, autorul renunțînd la legenda despre *Molda*, prezentă și la Gr. Ureche și M. Costin, pe care o consideră, de data aceasta, „basnă“ (H. 536). În altă parte (H. 305) citim că „*Moldova* ș-au schimbat și numele și de pe apa *Moldovei* sau de pe cel mai vechiu nume *Molisdavia* s-au numit *Moldova*“. El admite, deci, și ipoteza că provincia *Moldova* și-a luat numele după râul *Moldova*.

În mod eronat D. Cantemir pune numele *Fălciu* în legătură cu *Taifalia*. El citise în Herodot, după cum mărturisește în *Descrierea Moldovei*, că taifalii „un neam de oameni foarte războinici... locuise pe Prut, la o depătare de trei zile de Istru“ (DM. 29)¹⁷.

Tot în *Descrierea Moldovei* este discutat și toponimicul *Iași*. Chiar dacă etimologia propusă nu poate fi acceptată, reținem că D. Cantemir pune numele orașului în legătură cu un nume de persoană, „un morar bătrîn ce-i zicea *Ioan*, sau, cu un cuvînt scurtat, *Iași*“ (DM. 25)¹⁸.

§ 8. Sînt discutate în opera lui D. Cantemir și numeroase *nume de persoană*. Unele dintre acestea sînt porecle.

Vizirul lui Soliman era Sofi Mehemed-Pașa. „Sofi numesc turcii pe cei mai stricți observatori ai legilor“, cuvînt ce „se pare că derivă de la grecescul *σοφός*, ca și *φιλόσοφος*“ (OT. 298—299).

Lui Capudan-Pașa i se spunea *Mezzomorto*. În tinerețe el fusese pirat. Într-o luptă cu spaniolii este rănit grav și cade prizonier. De aici numele său de „*Mezzomorto*¹⁹ sau semi-mort“ (OT. 683, nota 10).

Moldova a fost numită și *Bogdania*, după mai mulți domnitori cu numele de *Bogdan*. Aceștia au un „nume creștinesc“, însemnînd „Theodosii sau Theodori sau Dorothei, ce va să dzică: dați sau dăruiți de la dumnezeu“ (H. 377). În altă parte precizează că *Bogdan* este „nume slavonesc, format din grecescul *θεόδωρος*“ (OT. 272, nota 37).

Despre Constantin Pogonat relatează că la reîntoarcerea în Țarigrad avea barbă și „pentru acéia i-au dzis *Pogonattos*, adecă *Bărbos*“ (H. 336)²⁰. La fel, lui Anastasie, succesorul lui Zenon, „i-au fost dzicînd *Silențiarul*, adecă *Tăcătoriul*“ (H. 296).

Socotim că cele de mai sus ne îndreptățesc să afirmăm că la D. Cantemir preocupările pentru toponimie și antroponimie sînt foarte susținute. Ele demonstrează, o dată în plus, pasiunea autorului pentru explicarea limbii, chiar dacă unele observații ale sale nu pot fi acceptate.

§ 9. Un loc deosebit de important în opera principalului moldovean și în special în *Hronic* îl ocupă problema *originii latine a poporului și a limbii române*.

D. Cantemir nu este un cronicar, ci un istoric în adevăratul înțeles al cuvîntului. Cronicarii moldoveni au continuat unul opera celuilalt. D. Cantemir nu va face acest lucru. Cu toate acestea, el îi continuă pe cronicari, în sensul că preia de la aceștia o serie de idei. Astfel ideea unității sau cea a originii latine a limbii române leagă opera sa de întreaga istoriografie moldovenească. Ceea ce însă cronicarii relatau cu

pasiune, cu căldură, și, adesea, cu mult relief, dar cu mai puține argumente se transformă la D. Cantemir în expuneri de cea mai vastă erudiție pentru vremea aceea. El a folosit atâtea „grămădzi de cărți a mai vechi și mai noi istorici“ încât i se pare că a intrat într-un adevărat „lavirint“ (H. 75)²¹. Se miră cum au putut scăpa cronicarilor unele fapte.

Chiar dacă nu o mărturisește, ideea romanității poporului o preia, înainte de toate, de la M. Costin. Pentru acest cronicar avea, de altfel, o deosebită admirație. A intervenit, poate, aici, și profunda remușcare, nemărturisită, pentru soarta tragică a celui mai bun cronicar moldovean, decapitat în urma unei hotărâri pripite a lui Constantin Cantemir.

Ideea latinității poporului și a limbii române apare mai întâi în operele umaniștilor italieni, de la care trece apoi la cei polonezi. Mulți polonezi mergeau la studii în Italia. De asemenea, unii umaniști italieni s-au stabilit în Polonia. Cronicarii Gr. Ureche și M. Costin vor aprofunda în studiile lor din Polonia ideea latinității, care, de altfel, exista și mai înainte în conștiința românilor. Dar nimeni nu scrisese la noi, mai înainte, despre acest lucru, din lipsă de izvoare²². D. Cantemir a cercetat multe dintre operele umaniștilor străini, conferind discuției despre latinitatea limbii și a poporului nostru un cadru mult mai larg decât făcuseră Gr. Ureche și M. Costin.

Se poate vorbi de două etape în concepția lui D. Cantemir despre originea poporului și a limbii române. Dacă în *Descrierea Moldovei* el admite că există și elemente dacice în limba noastră, în *Hronic* va susține originea pur romană a poporului și a limbii române. Autorul pleacă, de data aceasta, de la ideea, neîntemeiată, că la cucerirea Daciei de către romani, dacii ar fi fost nimiciți²³. Aici își are începuturile teoria puristă cu privire la originea poporului român, pe care o vom întâlni și la reprezentanții Școlii ardelen.

D. Cantemir, un mare patriot ²⁴, vede în dovedirea originii latine a poporului și a limbii române, în demonstrarea unității neamului o armă de luptă dintre cele mai puternice în lupta pentru independență. Acest fapt îl apropie mai ales de M. Costin și de Stolnicul C. Cantacuzino. Poziția extremă pe care a adoptat-o D. Cantemir, purismul, se explică, desigur, prin conjunctura internațională din acea epocă ²⁵. El nu a părăsit niciodată speranța că Țările Române vor scăpa de sub dominația străină.

Este semnificativ, pentru originea pur romană a poporului român, titlul capitolului al IV-lea, cartea I, din *Hronic: Arată-să aședzarea romanilor în Dachia și stîrpirea dachilor dintr-însa* (H.190). Dacă românii sînt urmașii direcți ai romanilor, atunci istoria lor trebuie să înceapă cu originea romanilor, cu fundarea Romei, deci de la războiul troian și Aeneas. În felul acesta se explică de ce începuturile *Hronicului* sînt atît de îndepărtate ²⁶. Mîndria originii romane pleacă și de acolo că românii sînt și nepoții elinilor, căci Aeneas a fondat Roma iar romanii au dat naștere poporului român. D. Cantemir discută, prin urmare, și originea originii poporului român. Că „ijdărăniia... romanilor“ este „de la grecii troadéni“ (H. 99) este o idee nouă, prin care D. Cantemir se deosebește de M. Costin și Stolnicul C. Cantacuzino ²⁷. Aceștia din urmă vorbeau numai de originea noastră romană.

Bineînțeles, autorului îi lipsesc probele pentru a susține „stîrpirea dachilor“. D. Cantemir conchide că „românii din Dachia, carii astăzi sînt moldovenii, munténii și ardelénii sînt din niamul lor *hiviși romani* ²⁸ de la Italia, de Traian împărat pre acéste locuri aduși“ (H.85), fiind astfel, un precursor al reprezentanților Școlii ardelené ²⁹, care vor sublinia și mai mult această idee ³⁰.

După D. Cantemir românii ar fi și singurul neam avînd origine pur romană: „Căci toate céle despre apus a Evropii niamuri (nu dea dumnădzău trufie cuvîntului)

macar că astădзи mari, tari și evghenisite sint, însă alți părinți nu-și pot cunoaște fără numai pe gothi, vandali, unni, sclavoni" (H.11). Italienii înșiși sînt un neam amestecat încît „precum odînoară... Dioghenis cu făcliia aprinsă amiadzădзи pe uliță, așa astădзи în mijlocul Romii pre cel hiriș roman cineva a-l cerca mult să să osteniască, și de abii să-l nemeriască, ca din varvari să-l poată alége" (H.11). Concepția despre originea pur romană a românilor l-a împiedicat pe D. Cantemir să plece de la afirmația lui Eutropius, potrivit căreia coloniștii aduși în Dacia erau „ex toto orbe Romano“. Inscripțiile au dovedit că, într-adevăr, în Dacia au fost aduși coloniști nu numai din Italia, ci și din Dalmația, Pannonia, Tracia etc.

Numai cunoscînd ideile lui D. Cantemir cu privire la originea românilor putem înțelege de ce el a înlocuit, intenționat, și destul de frecvent, numele de *roman* cu cel de *român* sau *românesc*. Autorul *Hronicului* vorbește, de aceea, de „Traian împăratul *românilor*“ (H.77), de „viața împăraților *românești*“ (H.51), „coloniile *românești* de la Traian“ (H.150), de „Împărăția persiască, grecească, *românească*“ (H.21). De asemenea, el vorbește de „limba cea părințască (care din *românească* sau lătinească ieste“ (H.104)³¹.

§ 10. O altă idee este și aceea a *originii latine nobile a poporului român*. D. Cantemir afirmă că românii sînt, la origine, nobili romani: „poporul romano-moldo-vlahilor nu din glogozala a nașteri de strînsură să fie scornit, ce din cetățeni romani, din ostași veterani și din mari familii să să fie ales“ (H.25). Este o aluzie, chiar de la începutul *Hronicului*, la cei care au defăimat originea românilor și, în primul rînd, la Simion Dascălul, a cărui basnă este combătută cu o erudiție și cu o virulență nemaîntîlnite pînă la D. Cantemir. Una din notele caracteristice ale stilului *Hronicului* este și violența polemică. Și autorul continuă: „Apoi

din buni și tari... părinți romani născându-să, a singelui curățenie și a niamului evghenie, nestricată și nebetjită să fie ferit, precum și pînă astăzi tot așa o feresc" (H.25).

Ideea aceasta, eronată, trebuie privită prin prisma epocii lui D. Cantemir. Mîndria originii nobile a românilor are, astfel, o anumită semnificație. Poporul român trebuia să se bucure, cu atît mai mult, de libertate, să scuture jugul otoman, să înlătore stăpînirea „zmăului cu șapte capete" care supusese multe alte popoare și le adusese „la cea de pe urmă mișelie" (H.19) ³².

§ 11. D. Cantemir susține, ca și Stolnicul C. Cantacuzino, că *poporul și limba română s-au format în nordul Dunării*, așa cum vor admite, mai tîrziu, Dionisie Fotino, Johann Thunmann, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, B.P. Hasdeu, Alexandru D. Xenopol. În felul acesta, principele moldovean este precursor al învățaților români și străini care vor combate cu numeroase argumente istorice sau lingvistice teoria migraționistă. Dacă populația din Dacia (adică romanii, căci el admite originea pur romană a poporului român) nu ar fi existat aici sau dacă ar fi fost strămutată în sudul Dunării „aceasta de-ar fi fost vreodată, ar fi trebuit să o pomenească istoricii" (H.185).

D. Cantemir preferă, adesea, să invoce în sprijinul ideilor sale și mărturiile istoricilor străini „ca să nu cumva socotească cineva că sînt cuvinte din voia și pofta noastră alcătuite" (H. 464). El citează din Anton Bonfin, „om strein și unгурian, carile cu deșchise cuvinte dzisele noastre întărind, dzice:... românii, carii din romani sînt născuți, carea limba lor și astăzi mărturisêște, macar că între multe și deosăbite neamuri au stătut, însă cineva (de pre locurile lor) să-i dezdăcinêdze n-au putut. *Lăcuit-au pre olatul cest de ceasta parte de Dunăre* ³³, unde au fost lăcuind odînaoară dachii și ghetii" (H.464).

D. Cantemir admite peste tot în *Hronic* o unitate teritorială a românilor, *Dacia*. El mai folosește și alte denumiri: *Țările Românești*, *Țara Românească*, *Daco-Romania*. Este foarte elocvent, în această privință, titlul cărții I: *Hronicon Daco-Romaniei adecă a Țărilor Românești... carea arată descălecatul romanilor în Dacia de la Traian* (H.181)³⁴.

Rezultă că și cuțovlahii, pe care D. Cantemir îi amintește în mai multe rînduri, sînt, la origine, vlahi din Dacia³⁵, ca și alți români, din sudul Dunării: „moldovenii, munténii, maramorășénii, românii de peste Dunăre³⁶ și cuțovlahii³⁷ din țara grecească... toate acéste năroade dintr-aceiași romani a lui Traian să fie nu numai limba și graiul, ce și a tuturor vrémilor istorii mărturisesc“ (H.153). O asemenea concluzie era firească la D. Cantemir, după care poporul și limba română s-au format exclusiv la nordul Dunării³⁸. Nu întîlnim, așadar, la autorul *Hronicului*, legătura necesară între românii din sudul Dunării și romanitatea moesică. De asemenea, el a făcut greșeala de a confunda Dacia nord-dunăreană cu Dacia Aureliană.

§ 12. D. Cantemir discută, în *Hronic*, și *problema continuității*, a traiului „necurmat“ (H.50) al românilor în Dacia, așa cum făcuse și Stolnicul C. Cantacuzino. Principele moldovean aduce argumente în sprijinul continuității într-o epocă în care nu apăruseră încă Franz Joseph Sulzer, Robert Roesler și ceilalți istorici care se ridicau împotriva a ceea ce D. Cantemir numea „nedezruptă continuația“ (H.107) poporului român în Dacia³⁹. Populația de aici era legată de pămînt, pe care nu l-a părăsit niciodată⁴⁰. D. Cantemir, care a stat atîta vreme departe de țara sa, era cel mai îndreptățit să aducă și un argument cu caracter mai personal: „Mă criadză cititoriul și de pre inima sa să să adeveriască că moșia de atîta vréme, nu numai romanul, pre atuncé a lumii biruitoriul, ce așeaș nime

din neamuri aceasta a răbda ar fi putut, că dulce ieste dragostea moșiii" (H.229).

Pentru a dovedi continuitatea noastră în Dacia D. Cantemir insistă asupra faptului că în ciuda greutăților și asupririlor îndurate de români, populația de aici „niciodată piciorul din hotarale sale afară nu ș-au scos" (H.106—107). Iar în alt loc: „Precum au început romanii, din descălecătura lor, de la Traian împărat, prin toată Dachia, așa au și ținut. Și macar că pre vremile năpădzilor vârvărești... mult s-au clătit și s-au strunciunat, însă de pe hotarile Dachii de tot afară n-au ieșit, ce numai de la cîmp spre munți... să trăgea. Iară după ce trecea fortuna... iarăși la locurile sale ieșia" (H.463).

O dovadă a existenței neîntrerupte a limbii române în Dacia ar fi, după D. Cantemir (și aici el urmează pe unii istorici ruși și polonezi), prezența unor cuvinte romanice în limba pecenegă. Pecenegii nu au putut lua aceste cuvinte decât din limba română și, precizează autorul, numai după un contact de lungă durată. Tot astfel explică el și prezența unor elemente rusești și poloneze în limba pecenegă. În nici un caz împrumutul de cuvinte romanice în pecenegă nu putea avea loc din latina vorbită în Italia căci pecenegii nu au ajuns niciodată pînă acolo: „Au putut-au limba românească de la Italia la Nipru singură să zboare și prin chip muritorilor necunoscut pregiur limba pecinighilor să să învălătucescă?" (H.366). Apoi: „căci pecinighii pre acéle vrémi la Italie să fie trecut (unde limba românească de moșie era) cineva din istorici nu pomenéște" (H.367). Prin prezența unor elemente românești în limba pecenegă, afirmă D. Cantemir, „cu bună samă și fără nici un prepus să dovedéște că moldovénii... în Volohia totdeauna neclătiți trăitori au fost, pre locurile sale" (H.363).

Lipsesc însă, din argumentația lui D. Cantemir, exemplele. Cum însă limba pecenegă este atît de puțin cunoscută este greu de argumentat ideea, plauzibilă

de altfel, a unor împrumuturi românești în limba pecenegă. Desigur că aceste împrumuturi nu erau chiar atât de multe cum credea D. Cantemir, după care pecenegii „își făcuseră limba lor din trei limbi amestecată (din carile una au fost moldovenească” — H.363). Împrumuturile au fost reciproce și s-au făcut, cum se știe, unele supoziții cu privire la originea pecenegă a câtorva cuvinte din limba română.

§ 13. Autorul formulează, în *Descrierea Moldovei*, *ideea existenței elementelor dacice* în limba română, la care el va renunța, însă, în *Hronic*. Ea apare aici pentru prima dată, D. Cantemir fiind, iarăși, un precursor al lui B.P. Hasdeu ⁴¹.

D. Cantemir vorbește de elementele autohtone din limba noastră înainte ca acestea să fi reținut atenția lui Johann Thunmann, primul cercetător străin care va discuta elementele trace din limba română.

Elementele dacice din limba noastră se explică, după D. Cantemir, prin prezența sclavilor daci care aparțineau romanilor cuceritori, eventual prin căsătoriile romanilor veniți aici cu femeile dace. În felul acesta el admite și un element autohton în formarea poporului român și a limbii române. Se referă numai la lexicul de origine autohtonă din limba noastră. Cuvintele acestea „au rămas din limba veche dacă”, deoarece „sînt necunoscute atît latinei cît și celorlalte limbi ale neamurilor vecine ” (DM.181). Ca și cercetătorii de mai târziu ai elementelor de substrat din limba noastră, D. Cantemir recurge la elementul autohton, cel puțin teoretic, atunci cînd celelalte căi de explicare a cuvintelor au fost epuizate. Deși ideea de la care pleacă este foarte justă, exemplele date, și anume, *stejar*, *pădure*, *heleşteu*, *cărare*, *grăiesc*, *privesc*, *nemeresc* (DM.181) nu intră în categoria la care se referă autorul (și faptul acesta surprinde, căci două dintre aceste cuvinte sînt latine). Într-adevăr, *stejar* < bg. *stežer*, *pădure* < lat. pop. *padulem*, *heleşteu* < magh. *halastó*, *cărare* < lat.

carraria, *grăi* < sîrb. *grajati*, *privi* < v. sl. *praviti* iar *nemeri* < sîrb. *nameriti*.

B.P. Hasdeu însuși va da multe exemple eronate, lucru explicabil dacă ținem seama nu numai de dificultatea problemei ⁴², ci și de stadiul în care se afla atunci știința limbii.

Pentru a explica contradicția (o dată D. Cantemir susține că romanii s-au amestecat cu elemente dacice, altă dată că românii au origine pur romană) trebuie să ținem seama de faptul că cele două lucrări avute aici în vedere reprezintă două etape în gândirea autorului.

§ 14. D. Cantemir discută și *părerile învățaților cu privire la originea limbii române*. El combate atât teoria că româna ar fi de origine italiană cît și teoria că româna ar fi o limbă slavă. Nu dă dreptate nici celor ce susțin că româna ar fi „coruptă din limba latinească fără considerarea vreunui alt idiom“ (DM.178). D. Cantemir nu exclude existența unor elemente străine în limba noastră ⁴³. Pătrunderea lor se explică, după autor, prin relații de tot felul, pe care românii le-au avut, de-a lungul anilor, cu alte neamuri.

Limba română nu poate avea origine italiană din mai multe motive. Unul din acestea este faptul că „moldovenii niciodată nu s-au chemat italieni..., totdeauna au păstrat denumirea de romani“ (DM.178). Apoi, argument considerat de D. Cantemir ca fiind cel mai puternic, „în limba moldovenească se găsesc pînă azi mai multe cuvinte latinești, pe care cea italiană le ignorează“ (DM.179)⁴⁴. În sfîrșit, româna nu cunoaște cuvintele pătrunse în limba italiană de la geți, vandali și longobarzi (DM. 179).

Sînt prezentate, în mod obiectiv, și argumentele adepților acestei teorii (între care existența în română a unor cuvinte de origine italiană⁴⁵, existența articolului, existența verbelor auxiliare) și cele ale adversarilor lor (articolul este pus în italiană în fața numelui, în română este la sfîrșitul numelui, verbele auxiliare

din română sînt altele decît cele din italiană, termenii comuni se explică prin „comerțul îndelungat pe care genovezii îl avuseseră cu moldovenii, cînd stăpîneau malurile Mării Negre”—DM. 180). Se vede însă, cît se poate de clar, că el este împotriva celor dintîi. Deși după expunerea celor două teorii lasă judecata „pe seama binevoitorului cititor”, autorul își exprimă totuși punctul său de vedere cînd adaugă cîteva fraze din Covatius: „Este de mirat... că limba moldovenilor și muntenilor are mai multe cuvinte latinești decît cea italienească, măcar că italianul locuiește în același loc unde locuia odinioară romanul.

Dar acest lucru nu este de mirare căci italienii și-au format limba cu mult mai tîrziu” (DM. 180) ⁴⁶. Că această obiectivitate declarată este formală se poate vedea tot din *Descrierea Moldovei* unde, după ce-l combate pe Aeneas Silvius „care pretinde că Moldova a fost locul romanilor exilați” (p.138), D. Cantemir spune că „limba moldovenească, care, întrucît se aseamănă cu limba latinească mai degrabă decît *oricare alta* ⁴⁷, ne afirmă pe întemeietorii neamului nostru mai lămurit decît să poată fi contrazis” (DM.138). Credem că atunci cînd afirma aceasta el avea în vedere nu numai italiana, ci și franceza, spaniola. Am avea, aici, una dintre primele încercări de a stabili, pe baza unei comparații mai largi, locul limbii române între limbile romanice. De altfel, se poate vedea peste tot la D. Cantemir preocuparea de a face apropieri între diferitele limbi la care se referă, pe baza particularităților semnalate ⁴⁸.

Discutînd în special părerile adepților și adversarilor originii italiene a limbii române, D. Cantemir are prilejul să analizeze (chiar dacă uneori cu anumite erori, explicabile prin nivelul de atunci al cunoștințelor de gramatică românească) o serie de particularități ale limbii române. El crede că articolul masculin este *-ul* (nu *-l*, deci!), alături de *-le*. Cel dintîi se adaugă cuvintelor care se termină în consoană (*omul, calul, scaunul, vasul*), celălalt numelor terminate în vocală (*șarpele,*

cîinele). Pentru pluralul numelor de „ființe“ articolul ar fi *-ii* (nu *-i*, deci !). Iar „lucrurile“ au la plural articolul feminin *-ele*: *scaunele, vasele*. Substantivele feminine au două articole, *e* (!) și *a*. D. Cantemir crede că un nume ca *muiere* este articulat cu *-e*, tot așa cum *găina* este articulat cu *-a*. Apoi adaugă că la plural cele în *-e* primesc *-ile* (*muierele*) iar cele în *-a* primesc *-ele* (*găinele* -DM. 180).

D. Cantemir stabilește apoi și o serie de etimologii. Adversarii originii italiene a limbii române susțin că nu numai lexicul italianesc din limba română se explică prin relații directe (economice, comerciale), ci și cel polonez, turcesc, grecesc. Cu acest prilej D. Cantemir stabilește etimologia mai multor cuvinte din limba română: *azimă* (< gr. *ἄζυμον*), *chivernisire* (< gr. *κωβέρνις*), *drum* (< gr. *δρόμος*), *pedeapsă* (< gr. *παίδευσις*), *procopie* „procopsire“ (< gr. *προκοπή*).

În sfârșit, D. Cantemir a combătut, fără să considere că este necesar să insiste asupra ei, și teoria că româna ar fi o limbă de origine slavă, amestecată cu elemente latinești. Este vorba de Stanislav Sarnicki (Sarniție), după care coloniile romane ar fi fost retrase din Dacia și duse înapoi, în Italia. Românii sînt, după Sarnicki, daci și vorbesc o limbă slayă! O parte din romani ar fi rămas totuși, încît graiul acesta slavon s-ar fi amestecat și cu elemente latine (H.152). D. Cantemir consideră prea absurdă o astfel de teorie ca să fie nevoie să se oprească mai mult asupra ei și o expediază cu cele mai simple argumente posibile, prilej, totodată, și de ironie, ceea ce nu rareori se întîlnește în opera sa: „noi mai mult ceva împotriva lui Sarniție a dzice nici îndrăznim, nici ne trebuie, fără cît în limba noastră îl întrebăm: *ce faci Sarniție*, lătimește i-am dzice: *Cvid fașis Sarniți*, slovenește: *čto délaiși Sarniție*; și de această proastă întrebare el singur socotească limba româniască din cea lătimească au din cea sloveniască ieste stricată?“ (H. 152).

Fragmentul acesta are și o altă însemnătate căci se pare că autorul se referă și la structura gramaticală latină a limbii române. Înaintașii lui D. Cantemir invocau, pentru a dovedi latinitatea limbii noastre, doar argumente lexicale. Vom vedea, mai departe, că unitatea limbii române vorbite la nordul și la sudul Dunării se explică, în primul rînd, după D. Cantemir, prin structura gramaticală comună, idee foarte înaintată nu numai pentru acea epocă, ci și pînă astăzi.

§ 15. O altă idee ce se desprinde din opera cercetată este *unitatea limbii române*. D. Cantemir admite, așa cum s-a văzut și dintr-un paragraf anterior, că românii plecați în sudul Dunării vorbesc aceeași limbă cu cei din nordul fluviului.

Dificultățile de înțelegere dintre cuțovlahi⁴⁹ și românii nord-dunăreni se datoresc, reiese din cele spuse de D. Cantemir, lexicului. Altfel, cuțovlahii „păstrează pretutindeni flexiunile moldovenești ale numelor și verbelor“ (DM.182). Cu alte cuvinte, structura gramaticală este aceeași ca peste tot în limba română. Pe aceasta o avea în vedere autorul mai întîi cînd vorbea de unitatea limbii române la nordul și sudul Dunării.

D. Cantemir observă, totodată, că idiomul aromân în comparație cu cel moldovenesc (adică cu cel nord-dunărean) este „o limbă mult mai coruptă“ și aceasta deoarece cuțovlahii „amestecă... limba părintească cu cea grecească și albaneză“ (DM.182). N-ar fi exclus, deci, ca unii din „românii de peste Dunăre“ (H.153) să fie și aromânii din Albania.

Limba vorbită la nordul Dunării este, de asemenea, unitară, cu toate că există deosebiri de grai de la o regiune la alta: „Valachiae et Transilvaniae incolis eadem est cum moldavis lingua“ — afirmă D. Cantemir⁵⁰.

Ideea unității limbii o preia de la cronicari, pe care-i continuă, aducînd, însă, în sprijinul ei, numeroase alte argumente. Deosebirile de grai ce existau de la o regiune la alta l-au determinat pe D. Cantemir să folo-

sească în scris, chiar dacă nu totdeauna în mod consecvent, o limbă aleasă, să aibă în vedere toate graiurile.

§ 16. Existau, prin urmare, după D. Cantemir, și *diferențe dialectale la nordul Dunării*. El admitea aici trei arii dialectale, de altfel, ca mai toți cărturarii noștri vechi, plecînd de la existența celor trei state, Moldova, Muntenia și Transilvania⁵¹. În această privință se apropie, în primul rînd, de Simion Ștefan, care spunea în cunoscuta sa *Predoslovie către cititori din Noul Testament*, tipărit la Bălgrad, în 1648, că „rumânii nu grăesc în toate țările într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip”⁵². „Țările” sînt tocmai Moldova, Muntenia și Transilvania⁵³. Aceleași trei „dialecte” va admite, mai tîrziu, între alții, și I. Budai-Deleanu⁵⁴.

Pentru explicarea acestor deosebiri de grai D. Cantemir aduce, ca și alți cărturari dinaintea sau din vremea sa, un singur factor, și anume, influențele altor limbi. În Transilvania graiul se caracterizează prin prezența elementelor ungurești. În graiul moldovenesc de părțile Fălciului au pătruns cuvinte tătărăști, în cel de prin Galați cuvinte grecești și turcești iar în cel dinspre munți cuvinte ungurești (DM.181).

Ariile dialectale nu sînt, așadar, nici ele unitare, așa cum remarcase încă Simion Ștefan.

La D. Cantemir se conturează mult mai bine decît la Simion Ștefan sau Stolnicul C. Cantacuzino ideea că elementele străine contribuie la apariția diferențierilor de grai de la o regiune la alta. Primul afirmă doar, în *Noul Testament*, de la Bălgrad, că „vina” este a „celuia ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări, de ș-au mestecat cuvintele cu alte limbi”⁵⁵. Stolnicul C. Cantacuzino observa, de asemenea, că moldovenii, muntenii și transilvănenii vorbesc „tot o limbă”, dar că „încă între dînșii mult să oselesc”. Cauza acestor diferențieri este „amestecătura vecinilor” (S.38). Nici

eruditul muntean nu mai dădea alte amănunte în afara acestor însemnări.

Cele spuse pînă aici ne arată că D. Cantemir era un foarte bun cunoscător al limbii române, încercînd, mai mult decît oricare cărturar dinaintea sau din vremea sa, să explice deosebiri regionale de grai. El a fost considerat, în mod exagerat, desigur, primul nostru dialectolog ⁵⁶.

Graiurile nu se caracterizează însă numai prin particularități lexicale. Autorul *Descrierii Moldovei* are și meritul de a se fi oprit, pentru prima oară la noi, asupra unui fenomen fonetic esențial pentru graiul moldovenesc în primul rînd, palatalizarea labialelor ⁵⁷. El nu folosește un termen special pentru acest fenomen, ci relatează doar că „femeile moldovence au o pronunțare deosebită de a bărbaților căci schimbă silabele *bi* și *vi* în *ghi*, ca *bine* bene *ghine*, *vie* vinea *ghie*; *pi* în *chi*: *pizmă* invidia *chizmă*, *piatră* petra *chiatră*; *m* inițial în litera *ng*, de unii greu de pronunțat, ca *mie* mihi *nghie* etc“. (DM.181).

Afirmația lui D. Cantemir pornește de la constatarea, pe care o mai putem face și astăzi, că femeile vorbesc mai dialectal decît bărbații. Faptul se explică prin aceea că bărbații, prin natura ocupațiilor lor, călătoresc mai mult, vin în contact cu vorbitori ai altor graiuri etc. Dacă totuși, remarcă, în continuare, autorul, un bărbat folosește „acea pronunțare“ atunci el „se trădează totdeauna cu gura lui că a stat prea mult la sînul maică-sa“. Astfel de bărbați sînt, de regulă, ironizați, fiind numiți „feciori de babă“ (DM.181).

D. Cantemir nu și-a pus însă problema originii fenomenului în discuție, a explicării lui, așa cum va face, ceva mai tîrziu, P. Maior de exemplu, chiar dacă părerea acestuia că fenomenul ar fi de origine latină (iar în latină ar proveni din greacă) nu poate fi acceptată ⁵⁸.

Pasajul despre palatalizarea labialelor din *Descrierea Moldovei* a atras atenția mai multor cercetători. Afirmația lui D. Cantemir că femeile vorbesc altfel decît

bărbații a constituit un subiect de controversă⁵⁹. S-a spus că principele moldovean se referea, când afirma că bărbații, de regulă, nu palatalizează labialele, la clasa din care făcea el parte, deci la boierime⁶⁰. Femeile din aceeași clasă palatalizau labialele, ca și femeile și bărbații din popor, adică de la sate⁶¹. Prin urmare expresia „feciior de babă“ ar fi circulat în interiorul clasei boierești, nu s-ar referi la toți bărbații care palatalizau labialele.

Noi credem însă că D. Cantemir nu avea în vedere numai clasa boierească. Desigur că cei ce foloseau expresia „feciior de babă“ plecau de la distincția dintre o vorbire mai îngrijită și una populară, ceea ce presupune un oarecare grad de cultură. Această distincție o mai puteau face și alții, nu numai reprezentanții clasei boierești. Amănuntul că un bărbat care păstrează fenomenul palatalizării labialelor „a stat prea mult la sînul maică-sa“ este important deoarece arată că cei vizați nu au venit în contact, în măsura cuvenită, cu alți vorbitori, care nu palatalizau labialele. Această deosebire dintre graiul bărbaților și cel al femeilor de la țară se mai păstrează și astăzi. Când D. Cantemir afirmă că „femeile moldovence au o pronunțare deosebită de a bărbaților“ el nu putea opune o rostire generală, a femeilor, altelea, cu totul restrînse, a bărbaților din clasa boierească⁶². Desigur că aceștia vorbeau cu mai puține palatale, lucru firesc, dar nu erau singurii care evitau fenomenul în discuție. Ni se pare, de aceea, întemeiată următoarea afirmație a lui Sextil Pușcariu, care vorbește și el de remarca lui D. Cantemir că femeile palatalizează labialele mai mult decât bărbații: „dans les anciens temps, dominés par la vie pastorale, les hommes étaient pour ainsi dire seuls à maintenir les liaisons avec d'autres régions“⁶³. La răspîndirea formelor fără palatale nu au contribuit, deci, numai reprezentanții clasei boierești.

Un alt fapt pe care-l subliniem este acela că D. Cantemir privește fenomenul palatalizării labialelor din

punctul de vedere al limbii literare. Aceasta îl duce la concluzia că formele cu palatale trebuie evitate. Ideea o pune în practică chiar începînd cu prima sa operă, *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*. Aici apar formele hipercorecte *obial* și *pilotă* (D. 125), semnificative pentru preocuparea autorului ca nu cumva să se strecoare în scrisul său palatale în locul labialelor⁶⁴. Ni se pare deosebit de important faptul că dintre cărturarii moldoveni D. Cantemir se apropie cel mai mult, sub acest aspect, prin scrierile sale, de limba literară.

După D. Cantemir „limba cea mai curată este în mijlocul Moldovei împrejurul Iașilor, fiindcă în prezența continuă a curții Domnului, locuitorii aceluia ținut ajung de obicei mai culti” (DM. 181). La Iași erau școli, tiparnițe etc., căci aici era capitala țării. Aici erau cei mai mulți cărturari, cei mai mulți tineri care învățau carte și vorbeau mai îngrijit.

Dar paragraful ce urmează imediat celui citat mai sus și la care ne-am referit și mai înainte ne îndreptățește să credem că pe lângă această afirmație a autorului trebuie invocat și faptul că „în mijlocul Moldovei” nu se întîlnesc elementele lexicale străine (ungurești, turcești etc.) ce caracterizează, după mărturisirea lui D. Cantemir, graiurile moldovenești mai îndepărtate, adică periferice. Așadar vorbitorii din jurul Iașilor și centrul Moldovei, atît cei mai învățați cît și ceilalți, neinstruiți, nu cunosc aceste cuvinte străine, care „strică” graiul moldovenesc.

Nu este exclus ca autorul să fi avut în vedere cînd vorbește de diferitele arii moldovenești nu numai elementele lexicale, ci și anumite particularități fonetice. Dar nu este amintită nici una. Urmează, într-adevăr, discuția palatalizării labialelor, dar aceasta este prezentată ca o particularitate a graiului femeilor moldovence în general și nu are nimic a face cu subîmpărțirile Moldovei sub raport lingvistic și nici cu „puritatea” graiului din mijlocul provinciei.

§ 17. Nu lipsesc la D. Cantemir, după cum s-a putut constata și pînă aici, nici *observațiile privind limba literară*⁶⁵. Scrisul său este el însuși o dovadă că autorul făcea distincția între limba vorbită și cea scrisă, prin aceasta din urmă înțelegîndu-se limba literară.

După ce, în *Descrierea Moldovei*, prezintă unele deosebiri fonetice dintre graiurile moldovenesc și muntean, D. Cantemir remarcă: „Sînt de adăugat chiar cîteva cuvinte necunoscute moldovenilor, pe care toate însă cînd scriu, le omit” (DM.181—182). Prin urmare, graiul muntenesc cunoaște și unele cuvinte specifice, regionale, din moment ce se folosesc numai în vorbire, nu și în scris. Amănuntul acesta ni se pare foarte semnificativ. De aici se vede și mai clar că D. Cantemir admitea deosebiri între limba scrisă și cea vorbită. Deși nu dă nici un exemplu, este lesne de înțeles că el este aici împotriva unor sinonime cu circulație restrînsă, ce nu aveau rang de elemente literare. D. Cantemir formula, astfel, un principiu pe care îl vom întîlni tot mai des la cărturarii de mai tîrziu.

La baza limbii literare trebuie să stea graiul moldovenesc, pe care, constată D. Cantemir, îl imită și muntenii. Aceștia „urmează și limba și ortografia moldovenească și prin însuși acest lucru ei recunosc că limba moldovenească este mai curată decît a lor, măcar că pentru a mărturisi aceasta pe față îi oprește antipatia dintre moldoveni și munteni” (DM. 182). D. Cantemir nu se referă aici la superioritatea graiului moldovenesc, ci, cum observă V. Sofroni, la „ascendența”⁶⁶ acestuia asupra celui muntenesc, fapt explicabil, dată fiind, în primul rînd, bogata literatură cronicărească din Moldova apoi și alte lucrări care au făcut ca graiul moldovenesc să cunoască, în epocă, o largă circulație, să contribuie la fixarea unor norme literare, la modelarea limbii românești. El nu precizează ce particularități anume din graiul sau scrisul moldovenesc erau imitate de munteni, dar credem că îi vor fi reținut atenția scrierea cu *o* a diftongului *oa* (*groznic, voastră* etc.), unele notații

cu *i* ca *întimpinare*⁶⁷ sau formele *her*, *încungiura* etc. care apar și în texte muntenești, chiar dacă nu în aceeași măsură ca în cele moldovenești.

Găsim, prin urmare, la D. Cantemir și primele observații teoretice mai încheiate asupra limbii ce trebuie folosită în scris. Ideea de limbă literară este, bineînțeles, mai veche, căci la fiecare cronicar de exemplu (inclusiv la Ion Neculce, al cărui scris se identifică aproape cu vorbirea poporului) se vede grija pentru a respecta anumite norme în scris. Nu mai vorbim de *Cazania* lui Varlaam, exemplu cu adevărat strălucit de prelucrare a materialului lingvistic pe care-l ofereau, în acea epocă, graiurile românești. D. Cantemir contribuie, alături de ceilalți cărturari moldoveni, la modelarea limbii române. Evitarea, aproape sistematică, a palatalizării labialelor din scrisul său, renunțarea la unele cuvinte cu o arie de circulație prea restrânsă etc. sînt dovezi că și în această privință el îi continuă, pe un alt plan însă, pe înaintașii săi.

§ 18. D. Cantemir vine însă și cu un element deosebit de însemnat pentru istoria limbii române literare, și anume, cu *ideea de a reforma limba română*. De aici și locul său unic în istoria limbii române literare.

Cultura vastă, cunoașterea atîtor limbi străine, spiritul său enciclopedic i-au permis să vadă mai mult decît oricare înaintaș cum va trebui să se dezvolte limba română. Își dădea seama, mai mult decît toți cărturarii de pînă la dînsul, că româna era o limbă „brudie“ (I. 1—4), adică nedezvoltată. De aceea a vrut să o îmbogățească, plecînd, ca și M. Costin, de la faptul că ea ar putea exprima, ca oricare dintre limbile de cultură, sensurile cele mai abstracte. D. Cantemir avea ca model mai ales latina și greaca, apoi italiana, polona, franceza⁶⁸. Reforma limbii, adică „a limbii... suptiere“ (I. 1—7)⁶⁹, însemna nu numai îmbogățirea ei cu cuvinte noi, ci și modelarea frazei. O asemenea muncă nu era însă deloc ușoară. Autorul o și mărtu-

risește: „multă și îndelungată ascuțitură să-i fie trebuit am socotit“ (I. 1—4).

D. Cantemir își dădea seama, mai mult ca oricare înaintaș al său, de necesitatea introducerii în limba română a unor cuvinte internaționale: „ce va să dzică *ἰπόθεσις* înțelege latinul, leahul, italul și alții, *hypothesis*, macar că cuvântul acesta singur a elinii numai ar fi“ (I. 1—7).

El pune, totodată, și problema necesității adaptării neologismelor, adică a încadrării lor în sistemul fonetic, morfologic al limbii române (I. 1—7).

D. Cantemir este, în ceea ce privește îmbogățirea limbii române sub aspect lexical, un adevărat vizionar. El introduce masiv în opera sa termeni neologici pentru acea vreme, care însă vor fi reîmprumutați, cu aproape un secol mai târziu, de limba noastră literară, pe alte căi. Acest proces de pătrundere a unor cuvinte străine în limba română va dura timp îndelungat. D. Cantemir a vrut să dea limbii sale materne, singur și dintr-o dată, ceea ce îi va da mai târziu o întreagă epocă și prin contribuția a numeroși cărturari. I se potrivesc, de aceea, și lui cuvintele pe care Victor Hugo le rostea despre Voltaire: „Il était plus qu'un homme, il était un siècle“⁷⁰.

Terminologia împrumutată de D. Cantemir din alte limbi este, cum se va vedea din capitolul consacrat lexicului, din domenii foarte variate ale științei: filozofie, psihologie, logică, filologie, matematică, astronomie, geografie, fizică, medicină etc.

Ar fi însă greșit să credem că a recurs, pentru ridicarea limbii sale materne la nivelul limbilor de mare cultură, numai la împrumuturi străine. A căutat și echivalente în limba poporului, a creat termeni noi. D. Cantemir „e cel dintâi care se încumetă să îmbrace abstracțiile în haina formelor smulse din graiul poporului“⁷¹.

Unele dintre creațiile lexicale ale lui D. Cantemir dovedesc că vocabularul limbii române trebuia mult

îmbogătit. Altele răspund unor intenții artistice ale sale. De aceea acestea din urmă apar mai ales în *Istoria ieroglifică*, scriere cu caracter literar.

Nici frazele care se disting prin structura lor particulară nu sînt toate imitații ale unor modele străine (latine în primul rînd). D. Cantemir modifică uneori fraza fără a copia numaidecît structura vreunui model. El a preconizat și a pus în practică în opera sa o reformă savantă a limbii române, dar nu s-a rupt, totuși, de limba poporului. Elementul savant se îmbină la el cu o cunoaștere profundă a graiului matern. Prin reforma preconizată D. Cantemir nu era un caz izolat. Același lucru l-au întreprins și alți umaniști, din alte țări. Începutul la noi îl face M. Costin, dar cu posibilități mult mai modeste decît cele ale lui D. Cantemir.

Lexicul bogat din opera sa, străin sau creat după model străin cu mijloacele limbii române de atunci, frazele savante, foarte întortocheate (și, de aceea, adesea, greu de urmărit) alături de construcțiile populare cele mai autentice arată felul cum concepea D. Cantemir reforma limbii române, și nicidecum că „îi lipsește — cum afirmă Sextil Pușcariu — înțelegerea pentru firea limbii poporului său, pe care... nu știa s-o prețuiască“, deși „o cunoștea bine“⁷².

§ 19. Ultimul capitol din *Descrierea Moldovei* este consacrat „literelor“ moldovenilor, adică *scrierii*. Reținem, mai întîi, afirmația, plauzibilă, pe care D. Cantemir a putut-o întîlni și la M. Costin, că mai înainte „după exemplul celorlalte neamuri care și-au tras limbile din limba romană, moldovenii s-au folosit de caracterele latine“ (DM. 182). Alfabetul chirilic este împrumutat mai tîrziu, de la slavi. Este greu, fără îndoială, de stabilit cînd anume a putut fi adoptat alfabetul chirilic la noi. Lucrul acesta trebuie pus în legătură cu introducerea în biserică și în cancelarie a limbii slavone. D. Cantemir crede însă că literele latine s-au folosit pînă la „consiliul de la Florența“. La acest

sobor mitropolitul Moldovei a trecut „în tabăra latinilor“. Urmașul său, Teoctist, „a sfătuit — continuă D. Cantemir — pe Alexandru cel Bun să izgonească din țara sa nu numai pe oamenii care erau de altă religie, dar chiar și literele latine și să le înlocuiască cu slavonești“ și aceasta „ca să smulgă mai repede din biserica moldovenească fermenții latinilor și să ieie tinerilor ocazia de a citi sofismele latine“ (DM. 182).

Dar argumentele lui D. Cantemir că alfabetul slavon ar fi fost introdus la sinodul de la Florența nu pot fi acceptate. Alexandru cel Bun a domnit pînă în 1432, or sinodul amintit a avut loc în 1439. Apoi un eveniment cultural ca acela al adoptării unui nou alfabet nu se putea să rămînă neobservat, neconsemnat în cronicile epocii. În vremea cînd crede D. Cantemir că s-a introdus alfabetul chirilic slavona era limbă a bisericii la noi iar slovele chirilice erau cunoscute⁷³. Scăpări de acest fel mai sînt în *Descrierea Moldovei*. „Cartea nu-i lipsită de imperfecțiuni“ și „naivități“ chiar, cum se exprimă G. Pascu⁷⁴. *Descrierea Moldovei* este, cu toate acestea, una dintre cele mai valoroase lucrări ale trecutului nostru cultural, un adevărat și foarte cuprinzător document de epocă, datorită căruia Moldova a fost făcută cunoscută mult peste granițele ei.

D. Cantemir consideră că adoptarea alfabetului slavon nu reprezintă un progres pentru limba română. Termenii, destul de duri, în care este exprimată această părere (DM. 182) își au, desigur, explicația în formația autorului, în convingerea acestuia că limbile în care se pot exprima cele mai înalte idei, cele mai variate noțiuni științifice sînt latina, greaca, italiana etc., nu și slavona, limbă a bisericii, cu posibilități (și în primul rînd cu elemente lexicale) limitate. Ceva mai departe citim chiar că fiii boierilor nu învățau altă limbă decît slavona, dar în care „nu se puteau preda toate științele“ (DM. 184). Mai tîrziu, prin grija lui Vasile Lupu, se întemeiază o școală grecească iar

copiii boierilor încep să învețe „literatura grecească și științele“ (DM. 184). D. Cantemir apreciază faptul că M. Costin, „istoric foarte de seamă al moldovenilor“ (DM. 184), și-a trimis fiii în Polonia unde „să fie instruiți în limba latinească și în științele liberale“ (DM. 185).

D. Cantemir afirmă că alfabetul slavon nu era suficient „pentru pronunțarea tuturor cuvintelor, pe care limba moldovenească parte le-a corupt din cea latinească, parte le-a adoptat din limbile neamurilor vecine“ (DM. 182—183). Fără îndoială că el se referă la sunete, deși vorbește de cuvinte. De aceea a trebuit să fie inventate „câteva caractere noi“ (DM. 183). În felul acesta s-a ajuns ca alfabetul folosit în scrierea limbii române să aibă mai multe litere decât oricare alt alfabet european.

Cînd afirmă că literele slavone erau insuficiente pentru scrierea limbii noastre, D. Cantemir avea în vedere particularități fonetice regionale: rostirea *h'* (fricativă palatală surdă), nu *h* cum apare în texte (*hire, hier* etc.), pronunțarea lui *ń*, oclusivă nazală palatală rezultată din palatalizarea lui *m*; nu este exclus să se fi gîndit și la fricativele alveolo-palatale moldovenești *ș, ž*, căci în chirilică existau doar slovele *ч* și *щ* care notau africaterile alveolo-palatale *č* și *č'*⁷⁵.

Din capitolul consacrat scrierii s-ar putea înțelege că D. Cantemir este pentru înlocuirea alfabetului chirilic cu cel latin. El nu a pus însă în practică acest lucru în operele sale românești. În felul acesta credem că el ar putea fi considerat, din nou, un precursor al reprezentanților Școlii ardelene, printre ideile cărora figura și introducerea literelor latine în scrierea limbii române. Poate că P. Maior nu independent de D. Cantemir caracteriza și el slovele chirilice în cuvinte destul de aspre atunci cînd vorbea despre avantajele scrierii cu litere latine⁷⁶.

Nu este, în sfârșit, lipsit de importanță nici amănuntul că D. Cantemir era foarte exigent în respectarea regulilor ortografice. În manuscrisul *Hronicului* s-a păstrat și o foaie separată, descoperită de Gr. Tocilescu, scrisă de D. Cantemir însuși, în care el se arată nemulțumit de copistul acestei lucrări⁷⁷, „nedeplin știutoriu ortografiei românești“. I-a trebuit, mărturisește aici, „multă trudă“ pentru a „îndrepta“ greșelile, recitind, astfel, de patru ori textul copiat. Și, adresându-se cititorului, îl roagă ca tot ce va mai rămâne nepus la punct după tipărirea *Hronicului*⁷⁸ să îndrepte „cu lină și blîndă inimă“ (H. XIX).

NOTE

¹ În *Istoria literaturii române, I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400—1780)*, p. 638—639, eruditul moldovean este caracterizat astfel: „Istoric, geograf, orientalist, muzician, filozof, lingvist, Dimitrie Cantemir posedă o nesfârșită gamă de curiozitate și creație“.

² *Metafizica* este titlul sub care a fost tradusă din latinește, de către Nicodim Locusteanu, lucrarea lui D. Cantemir intitulată *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*. Pe foaia din interior se dă și titlul *Imaginea de nedescris a științei sacrosancte*.

³ Acest capitol se intitulează: *Se arată tradițiunea sacră și profană despre originea diferitelor limbi*.

⁴ Capitolul se intitulează: *Pentru a proba autoritatea sfintei scripturi se aduc barbarii neștiutori de carte și faptul că nimeni nu spune cine și cînd au fost autorii limbilor, lucru care merita mult să fie spus*.

⁵ Vezi și A. I. P i r u, *Istoria literaturii române, I*, p. 343.

⁶ Vezi *Compendiolum universae logices institutionis*, p. 418.

⁷ Vezi și D. A. N. Bă d ă r ă u, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, p. 332—333.

⁸ Nu este, credem, lipsit de importanță să adăugăm aici că tratatul amintit al lui D. Cantemir este influențat de *Logica* lui Aristotel. Ca și aceasta, *Compendiolum universae logices institutionis* are mai

puțin caracter scolastic. Nu vom găsi nici aici probleme de gramatică, ce ocupă, cum știm, în tratatele de logică scolastică, un loc însemnat, și nici discuția raportului dintre limbă și gândire, respectiv a raportului dintre logică și gramatică. Pentru amănunte vezi I. Verdeș, *Despre „Micul manual de logică generală” al lui Dimitrie Cantemir*, p. 124 și Scarlat Callimachi, *Démètre Cantémir*, p. 29.

⁹ G. Barițiu, *Dimitrie Cantemir, principele Moldovei*, p. 128.

¹⁰ Numeroasele însemnări marginale din *Hronic* trimit și la diferite lexicoane etimologice folosite de autor: Borres, Erodian, Vossius și alții (H. 104). Cunoașterea mai multor limbi, informația foarte largă a autorului au făcut ca *Hronicul* să fie mult mai bogat în argumente, mult mai polemic decât cronica lui M. Costin, de exemplu, în combaterea ideilor greșite ale calomniatorilor istoriei noastre.

¹¹ Dimitrie Cantemir, *Despre Coran*, p. 49.

¹² Cuvîntul trebuie pus, probabil, în legătură cu sp. *pardioseo* „cerșetorie”, *pardiozero* „cerșetor”, *podiosear* „a cerși” etc.

¹³ Boris Cazacu, *Influența latină asupra limbii și stilului lui Miron Costin*, p. 103.

¹⁴ *Sînziană* < lat. *sanctus dies Johannis*. Pentru această etimologie, acceptată de dicționare, vezi I.-A. Candrea, *Rom. Sînzienne*, p. 428, care a omis însă din discuție *Descrierea Moldovei* din moment ce afirmă: „Nu-mi amintesc să se fi dat pînă acum o etimologie acceptabilă pentru acest cuvînt”.

¹⁵ Cel dintîi care face la noi o discuție teoretică a acestei probleme este Al. Graur, în articolul *Etimologie multiplă*. Vezi și Al. Graur, *Din nou despre etimologia multiplă*.

¹⁶ Vezi pentru etimologia cuvîntului *Moldova* (< *molid* + *-ova*), Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, p. 478.

¹⁷ Asupra acestei etimologii eronate a atras atenția N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, II, p. 450–451.

¹⁸ Vezi, pentru etimologia numelui *Iaș* (pl. de la *Ias*, nume de persoană), Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, p. 196, 274.

¹⁹ Cuvîntul este totuși italian, nu spaniol, cum ne-am aștepta.

²⁰ În grecește *πάγων* înseamnă „barbă” iar *παγωνίας* „cu barbă, bărbos.”

²¹ Între numeroase alte lucrări, el a folosit *De causis linguae latinae* a lui Giulio Cesare Scaligero, *Grand dictionnaire historique* al lui Louis Moreri, *De ratione temporum* și *De doctrina temporum chronicum* ale lui Petau (Patavie) etc.

²² Vezi I. C. Chișimia, *Bazele istorice și izvoarele ideii originii latine a poporului și a limbii române la Gr. Ureche și M. Costin*.

²³ Ideea aceasta apare în numeroase locuri în *Hronic* (vezi, spre exemplu, p. 80—81, 104—107). Ea pleacă de la istoricii romani Eutropius și Flavius Vopiscus care au susținut, fără nici un temei, că după războaiele cu romanii, în Dacia nu ar mai fi rămas bărbați daci.

Hronicul a fost cunoscut în Transilvania încă din secolul al XVIII-lea prin două copii manuscrise, după cum am arătat în capitolul introductiv. Manuscrisele nu au pagina de titlu și nici numele autorului. Singurul care-l citează pe D. Cantemir este Samuil Micu (Informația la A. I. Piru, *Istoria literaturii române*, II, p. 47). El va fi aflat titlul operei și autorul pe alte căi. Ceilalți reprezentanți, Gh. Șincai și P. Maior, folosesc manuscrisele fără nici o altă referire. Aici a putut găsi, spre exemplu, P. Maior pagini despre dezrădăcinarea „viței dacilor” (Vezi Petru Maior, *Dialog. Pentru începutul limbei române*, p. 63).

²⁴ Vezi *Istoria României*, III, p. 545.

²⁵ Vezi *Istoria gândirii sociale și filozofice în România*, p. 71. Aici se consacră un capitol lui D. Cantemir (p. 65—82).

²⁶ De la *Hronicul* lui D. Cantemir pleacă Samuil Micu când începe istoria românilor cu căderea Troiei și cu întemeierea Romei (vezi Samuil Micu, *Scurtă cunoștință a Istoriei românilor*, p. 5—16).

²⁷ În consecință, și latina este, după D. Cantemir, fiica limbii grecești. Probabil aici a fost influențat de filologul italian Giulio Cesare Scaligero. D. Cantemir pleacă de la o serie de cuvinte împrumutate de latină din greacă. El afirmă chiar că cititorul „mai mult de o sută și 11 cuvinte hirișe lătinești, în toată limba lătinească nu va putea afla” (H.104). Autorul pune în legătură pe *deus* cu *θεός*, pe *equus* cu *ἵππος*, *domus* cu *δόμος*, *maneo* cu *μένω*, *cognosco* cu *γινώσκω*, *ego* cu *ἐγώ* etc. (H.103). Din moment ce D. Cantemir admite că romanii se trag din greci era, oarecum, firească și concluzia sa că „limba ceastă de astăzi lătinească odînaoară au fost hireșe elinească” sau că „limba elinească maică iară

a latinilor fiică să cunoaște" (H.102). El nu a înțeles că latina și greaca sînt două limbi independente. Evident, acest fapt nu exclude posibilitatea unor împrumuturi din greacă în latină.

²⁸ Sublinierea noastră (Șt. G.).

²⁹ După Gheorghe Șincai spre exemplu, noi sîntem „romani de sînge" (Vezi Gheorghe Șincai, *Opere*, I. *Hronica românilor*, Tom. I, p. 49).

³⁰ Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, p. 182, este chiar de părere că *Hronicul* lui D. Cantemir cuprinde întreaga învățătură pe care vor propovădui-o „apostolii latinității noastre".

³¹ Vezi și Eugen Stănescu, *Semnificații istorice ale numelui poporului și țării noastre* (III), p. 55.

³² Ideea originii nobile a poporului român o vom întîlni și la Școala ardeleană. P. Maior spre exemplu, în al său *Cuvînt înainte la Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, va vorbi de „vița strălucită" a poporului român. Această idee a fost folosită de Școala ardeleană în lupta pentru egalitatea în drepturi a românilor cu toate națiunile privilegiate din Transilvania.

³³ Sublinierea noastră (Șt. G.).

³⁴ Vezi și Eugen Stănescu, *Geneza noțiunii de „România". Evoluția conștiinței de unitate teritorială în lumina denumirilor interne*, p. 248—249.

³⁵ Același lucru îl susținuse și Stolnicul C. Cantacuzino. Vezi și Virgil Cîndea, *Stolnicul între contemporani*, p. 142.

³⁶ Nu este prea clar la care români de peste Dunăre se referă aici D. Cantemir. Vezi, mai departe, și § 15.

³⁷ Aceștia „locuiesc în Rumelia, la hotarele Macedoniei" (DM.182).

³⁸ Totuși nu toți cercetătorii care admit originea exclusiv nord-dunăreană a poporului român îi consideră pe cuțovlahi ca veniți din Dacia. Astfel după A.D. Xenopol aromânii sînt o ramură romanică aparte și vorbesc o altă limbă decît dacoromânii, deoarece stratul latin din Moesia ce stă la baza formării aromânilor ar fi mai vechi decît cel din Dacia (vezi A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, II. *Năvălirile barbare*. 270—1290, p. 109—110).

³⁹ D. Cantemir este un precursor al lui A. D. Xenopol, autorul cunoscutei lucrări *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinței româ-*

nilor în Dacia Traiană, de care se apropie și prin bogăția argumentării și prin căldura cu care tratează o problemă atât de importantă a istoriei poporului român.

⁴⁰ D. Cantemir vorbește de părăsirea oficială a Daciei, sub Aurelian, dar el admite că aceasta a fost de foarte scurtă durată. „Oșténii ce să vor fi luat din Dachia” și „alalți lăcuitori a ei peste Dunăre trecuți” (H.223) s-au reîntors acasă imediat: „pentru ce acolo să fie rămas n-au avut, de vréme ce prădzile varvarilor s-au îndreptat spre părțile Asiii” (H.223—224).

În această privință el se deosebește de reprezentanții Școlii ardelenene, care admit că acea parte a populației romanice care a părăsit Dacia s-a stabilit în sudul Dunării. Astfel din populația rămasă în Dacia Veche „s-au prăsit apoi toți românii cîți sînt de-a stînga Dunării” iar din coloniile care au trecut Dunărea „s-au prăsit” românii sud-dunăreni, „carii s-au numit... amu vlahi, amu cotzou sau cuzo-vlahi, iară mai pre urmă țințari” (Gheorghe Șincai, *Opere*, I. *Hronica românilor*, Tom. I, p. 49).

⁴¹ Îl considerăm astfel pe D. Cantemir deoarece problema elementelor autohtone din limba română va ocupa un loc însemnat în activitatea lui B.P. Hasdeu. Altfel, ideea aceasta mai apare, dar în treacăt, și la Ienăchiță Văcărescu, M. Kogălniceanu, Gr. Papadopol, C. Stamati (vezi Cicerone Poghirc, *B.P. Hasdeu, lingvist și filolog*, p. 166).

⁴² Asupra acestui lucru atrage atenția, în mod deosebit, în ultimul timp, I.I. Russu, în lucrarea sa *Limba traco-dacilor*.

⁴³ Ceea ce D. Cantemir numește în *Descrierea Moldovei* „lingua moldavorum” sau „lingua moldavica” înseamnă, de fapt, limba română. Cînd este vorba de particularitățile graiului moldovenesc, așa cum le discută el, trebuie să înțelegem prin „lingua moldavica” ceea ce astăzi numim subdialectul moldovenesc.

⁴⁴ Este vorba, între altele, de: *alb* < lat. *albus*—ital. *bianco*; *cap* < lat. *caput*—ital. *testa*; *domn* < lat. *dominus*—ital. *signore*; *incep* < lat. *incipio*—ital. *commincio*; *masă* < lat. *mensa*—ital. *tavola*.

Din exemplele enumerate de D. Cantemir trebuie eliminat ital. *citta*, care are la origine lat. *civitas*, ca și rom. *cetate*.

⁴⁵Sînt citate cuvintele *șchiop* „sciopo, claudus” și *cerc* „cerco”. Acestea „fiind absolut necunoscute limbii latinești, n-au putut fi

aduse din altă parte decât din italiană" (DM. 179). Ideea că româna are și împrumuturi din italiană trebuie reținută, dar D. Cantemir putea combate cel puțin cuvântul *cerc*, care vine din lat. *circus*. Și *șchiop* este latin (**excloppus*).]

⁴⁶ Și M. Costin spusesese că limba italiană este mai nouă decât româna: „italianii tîrziu ș-au scornit limba din letinească" (M. 2—18). În felul acesta explică și M. Costin lipsa din italiană a unor elemente latine ce există în română. Și după el, deci, româna are mai multe elemente latine decât italiana.

⁴⁷ Sublinierea noastră (Șt. G.)

⁴⁸ Preocuparea pentru comparații și generalizări poate fi constatată și în alte domenii la care eruditul moldovean s-a referit în vasta sa operă, cum ar fi folclorul, muzica, filozofia.

⁴⁹ D. Cantemir folosește exclusiv denumirea de *cuțovlahi*. Ca și M. Costin mai înainte, el discută acest nume. Explicația sa nu poate fi însă acceptată. Plecînd, pare-se, de la cronicarul bizantin Nicetas Choniates, autorul pune (H.414) numele de *cuțovlah* în legătură cu o poreclă dată unui conducător al aromânilor, Hris. Acesta era mic de statură și de aceea i se spunea *κονδόβλαχος*, adică „vlah mic". De aici se va fi ajuns ca toți supușii lui Hris să fie numiți *cuțovlahi*! Vezi și Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, p. 6, care arată că numele *cuțovlah* vine din gr. *κουτζόβλαχος* „vlah șchiop". Același lucru îl spusesese și M. Costin (M.1—225). Nu au fost încă lămurite împrejurările în care vor fi primit aromânii acest nume din partea grecilor. Afirmarea lui M. Costin că li s-a spus *cuțovlahi* „pentru că șchiopii și bolnavii din oastea romană rămîneau acolo" nu poate fi dovedită. La D. Cantemir însemnările despre *cuțovlahi* sînt mai numeroase decât la M. Costin sau Stolnicul C. Cantacuzino. După el, cele dintîi date mai sigure despre aromâni le vom întîlni la P. Maior, care a avut legături directe cu aromânii stabiliți la Buda.

⁵⁰ Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 151. (Vezi și DM.182.)

⁵¹ Este de remarcat și faptul că D. Cantemir, în *Hronicul* său, vine cu ideea nouă de a da o istorie a tuturor românilor, depășind, în felul acesta, pe toți cronicarii (vezi și George Marinescu, *Studii literare*, p. 27—28). Cronicarii, care și ei aveau tot timpul în vedere unitatea limbii române și a poporului român, au dat

totuși „istorii“ parțiale. D. Cantemir credea, de altfel în mod eronat, că ar fi existat chiar, la început, un stat românesc unitar, din care apoi s-au desprins Transilvania, Moldova și Muntenia ca state aparte. De aceea după prefața *Hronicului* și după un scurt cuvânt către cititor, găsim, din nou, titlul operei formulat însă astfel: *Hronicon a toată Țara Româniască (care a apoi s-au împărțit în Moldova, Munteniăscă și Ardealul) din descălecatul ei de la Traian împăratul Rîmului...* (H.57).

⁵² Vezi Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 170.

⁵³ Astăzi cei mai mulți cercetători disting, pe bună dreptate, cinci arii dialectale dacoromâne. Deși, cum observă V. Breban, în prezent se admite că în Transilvania nu există un dialect aparte, toți cercetătorii, când este vorba de studiul formării limbii literare, de baza ei dialectală, au în vedere, de fapt, „graiurile muntean, moldovean și ardelean, uneori și cel oltenesc“ (V. Breban, *În legătură cu formarea lexicului limbii române literare*, p. 93).

Semnificativ, în acest sens, este și faptul că pentru alcătuirea *Atlasului lingvistic român* (ALR. I) au fost anchetați și trei scriitori reprezentativi pentru cele trei provincii: M. Sadoveanu, I. Al. Brătescu-Voinești și I. Agârbiceanu. Faptul acesta se explică prin aceea că ariile dialectale de peste munți au unele particularități comune care le deosebesc, în bloc, de subdialectele moldovenesc și muntean.

⁵⁴ Vezi Ion Gheție, *op. cit.*, p. 42–43.

⁵⁵ Vezi Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 170.

⁵⁶ Vezi Emil Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, p. 120. Afirmția lui E. Petrovici trebuie înțeleasă în sensul că la D. Cantemir întâlnim pentru prima oară observații mai numeroase în legătură cu graiurile populare.

⁵⁷ De aceea D. Macrea începe studiul *Palatalizarea labialelor* din volumul său *Probleme de fonetică*, cu discuția părerilor lui D. Cantemir despre acest fenomen.

⁵⁸ Vezi *Orthographia romana sive latino-valachica...*, p. 24, 37. Este interesant de reținut că și P. Maior constata că palatalizarea labialelor apare în graiul femeilor mai ales (*op. cit.*, p. 33). El a cunoscut, desigur, aceste idei ale lui D. Cantemir din *Beschreibung der Moldau*, apărută la Frankfurt și Leipzig, în 1771.

Adăugăm și faptul că B. P. Hasdeu în articolul *Un element femeiesc în limba română*, p. 287—288, plecând de la remarcă a lui D. Cantemir, consideră fenomenul ca apărând pentru prima dată în vorbirea femeilor, în toate dialectele limbii române. Femeile dace, care ar fi avut în limba lor *ǵ, ʀ, ʃ* în locul latinelor *bi, pi, mi*, rostite de bărbații romani, ar fi introdus labiale „guturalizate”. De la această teorie a lui B. P. Hasdeu pleacă și A. Philippide când susține că „guturalizarea labialelor a apărut mai întâi în gura femeilor și apoi în aceea a bărbaților”. A. Philippide mai admite că fenomenul apare la început în vorbirea femeilor din Moldova. Apariția lui în limba română s-ar datora căsătoriei femeilor dace cu bărbați romani. De aceea autorul discută această chestiune în capitolul intitulat *Amestecul vorbirilor din Istoria limbii române, I. Principii de istoria limbii*. Pentru citatul de mai sus vezi p. 145.

⁵⁹ Vezi Gheorghe Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, p. 176—178.

⁶⁰ Vezi Al. Procopovici, *Mic tratat de lingvistică generală*, p. 127; Gheorghe Ivănescu, *op. cit.*, p. 176—178; D. Macrea, *op. cit.*, p. 44.

⁶¹ Vezi Al. Procopovici, *op. cit.*, p. 127.

⁶² Vorbind despre caracterul popular al cronicii lui I. Neculce, academicianul Iorgu Iordan spune chiar că „între vorbirea maselor populare și aceea a clasei conducătoare nu existau aproape deloc deosebiri nici chiar atunci când boierii erau (ceea ce se întâmpla foarte rar) oameni culți. Aceștia aveau, desigur, un vocabular mai bogat, construiau fraze mai complexe, dar, considerată în total, limba folosită de ei era, calitativ vorbind, identică cu a țăranilor” (N.LXXXVII).

⁶³ Sextil Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, p. 85.

⁶⁴ Există totuși și la D. Cantemir, câteva forme cu palatale în locul labialelor, cum se va vedea în capitolul următor.

⁶⁵ Vezi și Gh. Bulgăr, *Scriitorii români despre limbă și stil*, p. 51; *idem*, *Problemele limbii literare în concepția scriitorilor români*, p. 50—54.

⁶⁶ V. Sofroni, *Preocupări de limbă în literatura română veche*, p. 33.

⁶⁷ Unele dintre aceste particularități erau însă, în textele moldovenești, de origine ardelenescă. Asupra acestei idei vom reveni în capitolul următor.

⁶⁸ M. Costin nu are însă un orizont atât de larg ca cel al lui D. Cantemir. El pare a avea în vedere, pentru îmbogățirea limbii române, numai latina și italiana.

⁶⁹ Cuvintele acestea aduc, parcă, aminte, de „creșterea limbii românești” din cunoscutul testament poetic al lui Ienăchiță Văcărescu.

⁷⁰ Victor Hugo, *Le discours pour Voltaire*, p. 5—6.

⁷¹ I. Simionescu, *Oameni aleși*, II, *Români*, p. 19.

⁷² Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, p. 168.

⁷³ Părerăa lui D. Cantemir că alfabetul chirilic a fost introdus la noi mai târziu, în secolul al XV-lea, o vom reîntâlni la P. Maior, în *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, p. 327. P. Maior a luat-o din *Beschreibung der Moldau*, crezând că întrucît D. Cantemir, om foarte învățat, a fost și domn al Moldovei, „nimene nu se poate îndoii că avînd arhivurile cele vechi ale domniei Moldovei pre mîna sa, prea bine au știut lucrurile Moldovei cele vechi”.

⁷⁴ George Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, p. 55.

⁷⁵ Fricativele *š*, *ž* erau cunoscute în epocă, așa cum a demonstrat R. Todoran, *O problemă de dialectologie istorică: č > s și g > ž în graiurile moldovenești*.

⁷⁶ Vezi Petru Maior, *Dialog. Pentru începutul limbii române*, p. 72—73. Pentru felul cum au pus în practică reprezentanții Școlii ardelenă ideea înlocuirii alfabetului chirilic cu cel latin vezi G. Istrate, *Școala ardeleană și rolul ei în dezvoltarea limbii române literare*, p. 34—37.

⁷⁷ O parte a manuscrisului *Hronicului*, păstrat la Moscova, este scrisă de D. Cantemir. Restul este copiat de un diac după „izvodul” de bază.

⁷⁸ D. Cantemir are în vedere și faptul că, uneori, trimiterile la izvoarele folosite au rămas incomplete.

Particularități fonetice

Studiul particularităților lingvistice ale operei lui D. Cantemir prezintă o deosebită însemnătate pentru istoria limbii române literare. Cu excepția *Divanului* tipărit la sfârșitul secolului al XVII-lea, celelalte opere cercetate aici aparțin primelor două decenii ale secolului al XVIII-lea. Materialul lingvistic deosebit de bogat pe care ni-l oferă vasta operă a lui D. Cantemir ne permite nu numai o comparație, sub toate aspectele, cu textele anterioare, ci și un prim studiu mai temeinic al limbii de la începutul secolului al XVIII-lea. Acest din urmă secol este și cel mai puțin studiat din istoria limbii române literare.

A. Vocalismul

a

1. Notăm *a* accentuat în *crangă* (< bg. *granka*): „*cranga* scîrnăviii“ (I. 2—218). Este un fonetism vechi, întâlnit pînă astăzi în unele graiuri populare. Forma *creangă* este refăcută după pluralul *crengi*.

2. Apare sistematic fonetismul normal *samă* (< magh. *szám*)¹: „înalt peste *samă*“ (H. 457).

ă

1. Se păstrează *ă*, neaccentuat, în *rătund* (I. 1—14), *rătundzeală* (H. 86). Forma *rotund* este mai nouă și se explică prin trecerea lui *ă* la *o* sub influența lui *u* vocală labială.

Forma *rotundus* din latina clasică nu s-a păstrat în latina populară, care trebuia să fi avut forma **retundus*². Numai plecînd de la această formă se poate explica vechiul românesc *rătund* (păstrat pînă azi în unele graiuri populare), cu trecerea lui *e* la *ă* (cf. și *rășină* < lat. *resina* etc.).

2. Mai notăm încă forma *fămée* (D. 65)³, ca și în alte scrieri ale epocii, moldovenești sau muntenesti, cu *ă* neasimilat (*femeie* < *fămeie*). Formele *fămeie-femeie* sînt atestate încă din secolul al XVI-lea.

3. Prepoziția *către* (< lat. *contra*) are forma *cătră*, specifică limbii vechi și caracteristică pînă astăzi graiurilor dacoromâne nordice : „*cătră* măriiia ta” (D. 11).

4. În *blăstămatule* (D. 69) *ă* din prima silabă (*blestema* < *blăstăma* < lat. **blastemare*) este neasimilat. Aceasta este o caracteristică a limbii noastre vechi, cînd *ă* apare în toate textele, inclusiv în cele muntești. Forma *blestema* apare, deci, mai tîrziu. În *blăstămatule* și *e* precedat de *t* este trecut la *ă*, ca pînă astăzi în graiurile moldovenești. De altfel, chiar din secolul al XVI-lea *e* precedat de *t* alternează cu *ă*⁴. Prin păstrarea lui *ă*, neaccentuat, din prima silabă, forma moldovenească este mai arhaică decît cea muntească, în care *e* precedat de *t* l-a asimilat pe *ă* (*blestema*).

5. Întîlnim în *Hronic* forma *săbor* (H. 359), în *Istoria ieroglifică* forma *sobor*, cu *ă* asimilat de *o* accentuat din cuvînt (I. 1—34).

Forma din *Hronic* este mai arhaică (v. sl. *sūborŭ* > *săbor*, apoi *sobor*)⁵.

6. Se păstrează *ă*, neaccentuat, în *prăvi* (< v. sl. *praviti*): „ale tale deșertări *prăvindu-le*” (D. 47).

Și în această privință există deosebiri încă din secolul al XVI-lea între textele nordice și cele sudice. În PS de exemplu avem *prăvi* și *previ*. La Coresi notăm în CT numai *previ* iar în CI, alături de această formă dominantă (notată de 7 ori), apare și *privi* (de 4 ori). Forma cu *e* este mai nouă decât cea cu *ă*. În PO întâlnim *privi*, cu *i*, ca în limba actuală. Remarcăm, așadar, din nou, caracterul mai arhaic al graiurilor nordice în comparație cu cele sudice.

Nu la fel stau lucrurile cu *rădica*, *rădicare* (< lat. *eradicare*), care apar și în textele sudice amintite cu *ă* neasimilat ⁶. Le întâlnim cu această formă și la D. Cantemir (H. 79,400).

7. Ca și în secolul precedent, *ă* neaccentuat nu este asimilat de *a* următor în câteva elemente de origine străină care în limba literară actuală au *a*: *în zădar* (*zădar* < v. sl. *za darŭ*), *zăhar* (ngr. *zahari*): „*în zădar să aruncă*“ (D. 217); „*frământat cu zăhar*“ (I.2—10).

Ovid Densusianu formulează acest fenomen astfel: „*A* din elementele străine (slave, ungurești etc.) este foarte des redat prin *ă*“. Printre exemplele date de autor figurează și *păhar*⁷. Dar *păhar* vine din sb. *pehar*, unde avem *e* neaccentuat, nu *a*. Trebuie să admitem că *e* din *pehar* s-a transformat în *ă*, fiind precedat de labială. Forma *păhar* apare și la D. Cantemir (D. 19, H. 270)⁸. Așadar în exemplele citate *ă* este etimologic.

Păhar, *în zădar* se păstrează și astăzi⁹. Ele sînt notate în DLRM ca variante ale formelor asimilate, literare, *pahar*, *în zadar*.

8. Vocala *ă* se mai păstrează, ca și în secolul al XVI-lea, în *năroc* (< v. sl. *narokŭ*) și *nărod* (< v. sl. *narodŭ*): „*năroc* n-am avut“ (H. 122); „*nenumărate năroade*“ (H. 57)¹⁰.

9. Verbul *a locui* (< magh. *lakni*) și substantivul *locuitor* (< *locui* + *-itor*) apoi substantivul *lăcaș* (< magh. *lakás*) au și la D. Cantemir, ca peste tot în

limba veche, forma cu *ă*: *lăcuesc* (D. 69)¹¹ *lăcuitarii* (H. 86); *lăcașul* (I. 1—203).

10. Cîteva notații din ediția din 1901 a *Hronicului* ne obligă să ne oprim și asupra trecerii lui *ă* protonic la *a*¹², fenomen dialectal cunoscut și în unele texte de limbă veche¹³.

De la început trebuie să precizăm că notații ca *așazat* (H. 149)¹⁴, *cumpatat* (H. 270), *scapasă* (H. 408), *scapînd* (H. 340), *tatarilor* (H. 475), *vapăia* (H. 205), *zabrelele* (H. 341) ș.a. nu corespund textului autorului, putîndu-l induce în eroare pe cercetător¹⁵. La D. Canțemir reține atenția doar *macar-macară* (D. 209; H. 100; I. 1—3)¹⁶.

Macar, cu *a* în locul lui *ă* neaccentuat din limba literară actuală, este general în secolul al XVI-lea. În CI de exemplu apare numai *macar* sau *macară*. Textele moldovenești mențin aceeași formă și în secolul următor și chiar mai tîrziu. Este păstrat, deci, *a* neaccentuat din etimon (*macar* < ngr. *makari*). În cronicile muntene din secolul al XVII-lea notăm însă *măcar*, *măcară* (S. 3,4,7,8 etc.). Nu este exclus ca în regiunile unde astăzi se pronunță *macar* nici să nu mai avem a face cu trecerea lui *ă* neaccentuat la *a*, ci cu păstrarea formei vechi.

11. Apare sistematic forma *dascal* (I. 1—104; H. 164), cu *a* în locul lui *ă* posttonic din limba literară actuală, ca și la cronicarii munteni (*dascăl* < bg., sb. *daskal*). Aceeași formă apare, sistematic, de exemplu, și în CI. Asupra fonetismului *dascal* s-a oprit mai întîi O. Densusianu apoi Al. Rosetti. La cel dîntîi găsim doar mențiunea că „*a* apare adesea acolo unde limba actuală prezintă *ă*”¹⁷. Autorul citează însă *dascal* alături de *margaritar*, *maslin* etc. După Al. Rosetti „această grafie se poate explica prin influența originalului slav”¹⁸. Autorul se referă la documentele din secolele XIII-XV. Am avea, deci, o deosebire între grafie și pronunție. Dar pînă astăzi în graiurile moldovenești se pronunță *dascal*. Dacă altădată se

pronunța *dascăl* atunci nu se explică trecerea lui *ă* posttonic la *a*. Trebuie să admitem că se pronunța în limba veche *dascal* peste tot, așa cum se scria acest cuvânt. Cu timpul, în graiurile muntenești *a* neaccentuat trece la *ă*. În cele moldovenești se păstrează forma veche, cu *a*. Păstrarea lui *a* va fi fost favorizată de fenomenul amintit mai sus, trecerea lui *ă* protonic la *a*. Așa cum arată textele, *dascal* apare mai multă vreme în graiurile muntenești decât *macar*.

e

1. Întîlnim sistematic *steclă*, *steclar* (I. 2—89). Forma aceasta, cu *e*, este astăzi învechită și regională¹⁹.

2. Notăm și la D. Cantemir formele *aminte* (D. 35); *amente* (H. 76); *amentrelea* (H. 86); *mente* (H. 365); *minte* (D. 73)²⁰; *menciunos* (< *minciună* < lat. *mentionem*) (H. 64); *minciunos* (H. 454)²¹. Mai adăugăm: *încălțăminte*²² (H. 349); *rugăminte*²³ (H. 382).

Aici *e* nu mai poate fi interpretat, credem, ca în *den* (D. 37), *denainte* (H. 66) unde apare doar ca o grafie datorită faptului că sentimentul compunerii cuvintelor încă nu dispăruse.

Observăm, în privința lui *amente*, *mente* etc. două arii mari în limba veche. Textele nordice prezintă grafii duble, cu *e* și cu *i*, primele fiind mai numeroase. În secolul al XVI-lea notațiile cu *e* sînt foarte frecvente în aceste texte. Astfel în CV apare exclusiv *mente*, *menți*, *menciună* etc. La fel și în PS. În schimb în CI nu întîlnim decât *aminte* (de 58 de ori), *minciună* (de 21 de ori), *minciunos* (de 17 ori), *minte* (de 104 ori) etc. În CT am notat o singură dată *mencinoasă* și de 18 ori *minciună*, *minci(u)nos*. Și în PO apare o singură dată *îmbrăcăminte*, în rest numai forme cu (*îmbrăcăminte*, *minte minciună*). La fel, la cronicarii munteni notăm formele cu *i* (*aminte*-S.41, RP. 233).

Dacă și aici ar fi doar o problemă de grafie, ca în cazul lui *den* etc., s-ar putea pune unele întrebări

firești: de ce se scria *den* peste tot, iar *mente* etc. numai în textele provenind aproximativ din jumătatea de nord a țării? De ce în secolul al XVII-lea avem alternanțele *e/i* în textele nordice?

Formele *amente*, *menciună* etc. trebuie considerate ca arhaice. Ele acoperă zona graiurilor nordice, caracterizată în general prin particularități mai arhaice în comparație cu cea sudică. Trebuie să admitem că în zona nordică în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea existau ambele pronunții (*mente* și *minte*). În felul acesta se dovedesc întemeiate observațiile lui A. Philippide după care forme ca *mente*, *cuvente* etc. arată că „*e* acc. precedat de labială și urmat de *n* nu se prefăcuse ca astăzi în *i*“. A. Philippide observa că „sînt însă și exemple de *e* în asemenea poziție prefăcut în *i*“²⁴.

3. Conjuncția adversativă *ce* (< lat. *quid*) are încă *-e*, ca în general în limba veche: „*ce* mai vîrtos“ (D. 89); „*ce* numai precum... ț-am dzis“ (D. 89)²⁵; „*ce* pre acélea vrémi“ (H. 59). Trecerea lui *ce* la *ci* are loc prin fonetică sintactică, întocmai ca și schimbarea lui *căce* în *căci*²⁶.

4. Mai apare încă *e* în *nemică* (< lat. *ne mica*): „cea mai de *nemică* între toate jiganiile“ (I. 1—74). Forma cu *e* asimilat de *i* următor (*nimică*) este atestată încă din secolul al XVI-lea, cînd domină însă varianta cu *e* neasimilat.

5. Se mai păstrează *e* în *nemărui* (*nimeni* < lat. *nemo*, *neminis*): „*nemărui* vreun rău a face silesc“ (D. 81)²⁷. Forma aceasta alternează, încă din secolul al XVI-lea, cu cea cu *i*, care este mai frecventă. Situația se prezintă deci invers decît în cazul lui *nemică*, formă dominantă în perioada primelor noastre texte²⁸.

6. Apare, de regulă, *e* în *linește* (I. 1—251), *a șerui* (H. 117). Avem a face, probabil, cu forme hipercorecte, ca atîtea altele din textele vechi: *împens* (M. 1—74), *întresta* (V. 88), *uleță* (N. 183) și chiar *vornec* (RP. 290).

7. Vocala *e*, neaccentuată, precedată de *d*, se transformă în *ă* în *odănăoară* (< *o* + *dănăoară* < lat. *de una hora*); *ă* se transformă în *î*, prin disimilație: *odînăoară* (D. 21; I. 1—160; H. 140). Forma *odînăoară* este arhaică. În PO, CT, CI notăm numai (*o*) *dinioară*²⁹.

8. O particularitate fonetică foarte frecventă este transformarea vocalei *e*, accentuată sau neaccentuată, în *ă*, după consoane dure, ca în exemplele: *asămănare* (H. 58), *brață* (H. 205), *ciupărcă* (I. 2—209) *dezvălesc* (I. 1—107), *drumăț* (I. 2—126), *dumnădzău* (H. 347), *filosofăsc* (I. 1—87), *galbăn* (I. 1—179), *păhară* (D. 19)³⁰, *zugrăvăsc* (H. 203) etc.

Particularitatea aceasta caracterizează și astăzi o bună parte din graiurile dacoromâne și, în primul rînd, cele moldovenești.

Dar particularitatea în discuție se întîlnește, uneori, și la cronicarii munteni, mai rar la Stolnicul C. Cantacuzino, mai frecvent la ceilalți. Ea nu apare nici la D. Cantemir, așa cum nu o întîlnim nici la Varlaam, I. Neculce sau M. Costin cu toată consecvența. Și de data aceasta uzul din textele moldovenești era dublu, cu dominarea formelor moldovenești. Amestecul de forme dialectale sau populare și literare era o caracteristică a limbii scrise din perioada veche. Adesea pe aceeași pagină un cuvînt apare cu ambele forme. Este semnificativ un exemplu ca: „de la apus la răz-sărit *sărisă* și de la amiadzidzi la miadză noapte să *întinsese*” (H. 170)³¹.

9. O altă trăsătură a graiurilor moldovenești întîlnită în opera lui D. Cantemir este închiderea lui *e* neaccentuat la *i*: *așjidirea* (D. 21); *binile* (H. 138); *dispica* (I. 1—145); *moștinesc* (D. 35); *spinticată* (I. 2—13) etc.

Evident, această particularitate nu apare consecvent: *altele* (I. 1—208); *pîntece* (D. 159); *slovenesc* (H. 324)³² etc. În această privință D. Cantemir stă alături de M. Costin și I. Neculce. La toți întîlnim notații și cu *e* și cu *i* (cele cu *i* sînt ceva mai frecvente

la I. Neculce, legat cel mai strâns de graiul vorbit), ceea ce arată, din nou, un amestec de forme. Dar cel mai consecvent este Varlaam, căci închiderea lui *e* neaccentuat apare foarte rar în *Cazania* tipărită la 1643.

10. În multe dintre textele noastre vechi cuvântul *străin* are forma *strein*, care apare exclusiv și la D. Cantemir: „niamului *strein*“ (D. 11); „cum poate fi *streinilor* dragăstos?“ (I. 1—47).

În textele vechi mai întâlnim și forma *striin* (CV, PO, CT etc.). Nu s-a stabilit încă etimologia acestui cuvânt. Au existat însă mai multe ipoteze.

Cum textele nordice prezintă mai ales fonetismul *strein*, întâlnit pînă astăzi în unele graiuri populare, este de presupus că *străin*, forma literară de mai târziu, provine din aceste graiuri, nu din cele sudice.

11. Vocala *e* se păstrează în *sprijeni*: „s-au *sprijenit*“ (D. 219); „viața de-și vor *sprijeni*“ (I. 1—226)³³.

i

1. O particularitate întâlnită astăzi frecvent mai ales în graiurile moldovenești este rostirea lui *i*, accentuat sau neaccentuat, ca *î* după cîteva consoane: *r*, *s*, *ș*, *t*, *ț*, *z*. Particularitatea aceasta apare destul de rar totuși la D. Cantemir. La fel și la M. Costin. Ea este ceva mai frecventă în cronica lui I. Neculce și chiar în cea a lui Radu Popescu, în care întâlnim, de fapt, și alte particularități moldovenești. Avem, și de data aceasta, la D. Cantemir, elemente dialectale alături de cele literare, acestea din urmă fiind predominante. Dar nu după toate consoanele amintite apare în opera studiată *î* pentru *i*, spre deosebire de graiurile vorbite actuale (și poate și de cele vechi). Exemplele sînt, de aceea, puține: *nestîns* (I. 1—177); *sîngurateci* (D. 71)³⁴; *sîngurî* (D. 77)³⁵; *stîns* (H. 392); *stricîndu-să* (H. 317); *șîruind* (H. 299); *șîruit* (H. 300)³⁶.

2. Spre deosebire de particularitatea semnalată mai sus, întâlnită rar în opera studiată, frapă prin frecvența ei deosebit de mare apariția lui *i* în locul lui *î*, după consoane ca *r*, *s*, *ș*, *t*, *ț*, *dz*, *z*, nu numai „după o șuierătoare“ cum credea Gr. Tocilescu (H. LIX): *ascundzînd* (D. 115); *ațiitoriu* (I. 1—104); *furișîndu-să* (I. 1—94); *lăsînd* (H. 58); *sînge* (H. 81); *sînul* (D. 203); *sînt* (D. 11)³⁷; *stîncă* (I. 1—167); „din *stînga*“ (I. 1—176); *să stringă* (H. 313); „s-au *zimbit*“ (I. 2—46) etc.

Paralel cu acestea apar și forme cu *î*: *apîndzîndu-să* (I. 1—177); *osîndit* (D. 377); *sînge* (D. 57); *sînt* (D. 47); *stînci* (pl. — I, 1—167); *ședzînd* (D. 105).

Cum a arătat Al. Rosetti³⁸, fenomenul apare încă înainte de secolul al XVI-lea. Autorul citează un nume topic *Strimtură* din Suceava și un sat *Strimțișorul* din Muntenia.

Textele cele mai vechi cît și cronicile muntenești arată că *i* pentru *î* este sporadic, totuși, în graiurile muntenești. În CI de exemplu am notat *sîntem*, *sînteți* de 3 ori, *sîntem*, *sînteți* de 124 de ori. *Sînt* este aici unica formă (apare de 368 de ori). Am mai notat și *dînsul*, *dînsa*, dar numai *sîn*, *sînge*, *sîrg*, *sîrgui*, *strînge*, *strînsoare*.

I în locul lui *î* apare sporadic și la cronicarii munteni: *crezînd* (S. 35); *întîmpinare* (RP. 272); etc. Poate că D. Cantemir atunci cînd afirma că muntenii îi urmează pe moldoveni în privința graiului și a scrierii se gîndea și la această particularitate, atît de frecventă în toate textele moldovenești. Bineînțeles, ea este foarte frecventă în textele ardelenesti (PS, PO etc.). Se întâlnește și în documente, scrisori etc.

Răspîndirea scrierii cu *i* în locul lui *î* a atras atenția multor cercetători³⁹.

Trebuie să reținem că pînă astăzi în unele graiuri ardelenesti, bănațene, bucovinene se pronunță *riu*, *strîmt*, *urît* cu *i* latin nevelarizat⁴⁰. Aria acestor forme va fi fost, altădată, mai răspîndită. Pentru unele cuvinte situația de altădată ar putea fi comparată cu cea actuală

de la aromâni, unde procesul de velarizare a lui *i* latin nu este încheiat.

În multe dintre exemplele ce pot fi date, *i* pentru *î* nu-și are justificare etimologică: *sting* (lat. * *stancus*), *singe* (lat. *sanguis*), *strimb* (lat. *strambus*), *zimbi* (v. sl. *zombŭ*, bg. *zăbja se*) etc. Aici trebuie să admitem mai multe explicații: analogia cu formele unde *i* era justificat etimologic, asimilația, intervenția unor culegători tipografici străini⁴¹. Unele forme cu *i* pot fi și hiperurbanisme grafice la moldoveni, datorate nu atât influenței graiurilor muntenești⁴² cât mai ales prestigiului de care se bucurau textele ardelenesti. Norma scrierii cu *i* va fi fost dezvoltată, deci, de moldoveni prin cuprinderea și a altor cuvinte decât cele întâlnite în textele transilvănene.

Nu este exclus însă ca și în Moldova exemple ca *riu*, *strimt* etc. să fi fost încă realități fonetice în epocă⁴³.

Frecvența așa de mare a particularității discutate aici se explică, după părerea noastră, în primul rând prin răspîndirea mai mare în limba veche a formelor cu *i* latin nevelarizat. Acestea au „atras“ apoi și altele, unde *î* a fost develarizat în scris și poate uneori și în vorbire. Se mai poate adăuga, pe alocuri, intervenția tipografilor străini care au înlocuit pe *î* cu *i* plecînd de la sistemul fonetic din limba lor maternă. Frecvența fenomenului la moldoveni se explică probabil și printr-o realitate fonetică, dar, mai ales, prin prestigiul de care se bucurau textele ardelenesti.

Dacă în secolul al XIX-lea și chiar ceva mai tîrziu această normă ortografică va reapărea, cu atîta intensitate, și la scriitori ca Eliade Rădulescu, V. Alecsandri, M. Eminescu, G. Coșbuc este pentru că în textele de limbă veche și în unele graiuri populare își găseau sprijin, oarecum, diferitele influențe (latinistă, italie-nistă etc.) precum și preocupările ortografice ale vremii⁴⁴.

3. *I* se menține, ca în secolul al XVI-lea, în *dirept* (< lat. *directus*)⁴⁵: „pe *dirept* mi-ai spus“ (D. 55).

Apare însă *dreptate* (I. 2—187). Adjectivul *drept*, cu *i* nesincopat, se întâlnește și la cronicarii munteni.

4. În *candilă* (I. 1—169) se păstrează *i*, ca și în alte texte de limbă veche, nordice sau sudice (cuvântul vine din v. sl. *kanūdilo*)⁴⁶. Probabil forma moldovenească de astăzi este arhaică, și nu se explică prin închiderea lui *e* neaccentuat din literarul *candelă*. Înlocuirea vechiului *i* prin *e* va fi avut loc sub influența pluralului (*candile* > *candele* > *candelă*).

5. Vocala *i* nu este sincopată în *perinuță* (I. 1—111). Forma nesincopată (*perină* < ucr. *peryna*) se păstrează pînă astăzi, în graiurile sudice și, sporadic, și în cele nordice⁴⁷.

6. Adverbul *tocmai* (< v. sl. *tŭkŭma*) are forma mai apropiată de etimon, *tocma* (I. 1—14; H. 60). Aceasta este o caracteristică a tuturor textelor vechi, nordice și sudice (PO. 30, V. 36, N. 321, S. 17, A. 90 etc.). Astăzi *tocma* se întâlnește în unele graiuri nordice. *Tocmai* din limba literară se explică prin analogie cu *numai*, unde *-i* este etimologic (< lat. *non magis*) sau prin fonetică sintactică (*tocma i-am spus* > *tocmai i-am spus*).

i

1. Apare fonetismul *înemă* cînd cuvîntul este precedat și legat de prepoziția *între* sau de prepoziții formate cu aceasta: „însă dintr-înemile a toată frășasca adunare dzic“ (I. 1—141); „sigiata print-înimă îi pătrunsă“ (I. 1—256). Dar: „cu toată inema ție mă giuruesc“ (D. 117); „sufletele și inimile“ (I. 1—141). Forma *înimă* (< lat. *anima*), cu *î-*, este cea mai veche și se întâlnește sistematic în CV apoi în alte texte. În secolul al XVI-lea apare și forma cu *i-*. Este de observat apoi că chiar din secolul al XVI-lea începe să se scrie *înimă*, cînd textele prezintă și varianta *inimă*, în legătura sintactică amintită. Dacă prepoziția *dintru*

nu este legată de cuvînt și apare, deci, cu *-u*, cuvîntul în discuție are *i-*: *inimă*. Notăm, astfel, la Coresi (CT, CI) *într-înimă* (de 3 ori), *dentr-înimă* (de 2 ori), dar *întru inima* (de 13 ori). La fel va scrie deci și D. Cantemir. Ovid Densusianu admite că „fonetismul mai vechi cu *î-* se păstra atunci cînd acest cuvînt era precedat de *întru*”⁴⁸. Am văzut însă că numai cînd lipsește *-u* din *întru* apare forma *înimă*.

Se poate conchide, deci, că fonetismul vechi, cu *î-*, s-a mai păstrat pînă în secolul al XVIII-lea, alături de celălalt, cu *i-*, mai nou.

2. O particularitate arhaică este păstrarea lui *î-* în cuvinte ca *a îmbla* (D. 17)⁴⁹, *a îmfla* (H. 86), *a împlea* (H. 393), *a intra* (H. 66). Aceste forme nu caracterizau numai textele moldovenești. Chiar din secolul al XVII-lea ele alternează cu cele mai noi, cu *u-* (*a umbla* etc.), rezultate prin fonetică sintactică: *eu îmblu* > *eu umblu* etc.⁵⁰. Graiurile moldovenești și în general cele nordice păstrează pînă astăzi fonetismul originar⁵¹.

o

Vocala *o*, neaccentuată, în poziție medială, trece, uneori, la *u*. Închiderea lui *o*, ca și trecerea lui *e* neaccentuat la *i* caracterizează și astăzi graiurile moldovenești: *batgiucuresc* (I. 1—102), *încungiurat* (D. 85)⁵², *au micșurat* (H. 95) etc.

Unele forme vechi, mai răspîndite decît astăzi, ca *amurșit* (I. 1—198), *amurșită* (I. 1—212), *cuborîndu-să* (D. 87) și-au restrîns aria. Graiurile moldovenești actuale cunosc numai *a amorși*, *a(se) coborî*.

u

În *buboc* (I. 2—82) *u* se păstrează (cuvîntul vine din ngr. *bubuki*). *Boboc* este formă mai nouă, rezultată prin asimilarea lui *u* de către *o* accentuat.

Diftongi

ea

1. Diftongul *ea*, accentuat, se transformă în *a* după consoanele labiale *b*, *f*, *m*, *p*, *v* și după *s*, *ș*, *ț* care au caracter dur iar în silaba următoare nu se găsește sunet palatal: *bat* „beat“ (D. 217); *băbască* (H. 222); *filosofască* (I. 1–60); *să margă* (I. 2–157); *urmadză* (D. 97); *să răpască* (D. 17); *la ivală* (I. 1–57); *să lovască* (H. 271); *chivernisală* (I. 1–126); *să lipsască* (H. 34); *sară* „seară“ (D. 229); *leșască* (H. 492); *cetățan* (I. 2–267); *frățască* (D. 11) etc.

2. Încă din secolul al XVI-lea se întâlnesc în texte provenind din Moldova, Banat, Maramureș și nordul Transilvaniei notații ca *ave* „avea“, *me* „mea“, *pute* „putea“ etc.⁵³. Aici valoarea fonetică a slovei *e* nu mai poate fi pusă la îndoială. Forme ca acestea, cu *e* pentru *ea*, mai numeroase la I. Neculce, sînt foarte rare la D. Cantemir, ceea ce arată, cel puțin pînă la un punct, preferința autorului pentru fonetismele care și astăzi sînt literare.

Formele cu *e* din manuscrisul *Hronicului* apar în partea copiată de diacul care, după mărturisirea lui D. Cantemir, nu știa prea bine ortografia: *păre* „părea“ (H. 93); *pute* „putea“ (H. 386; pe aceeași pagină este și grafia *putb*, redată de Gr. Tocilescu prin *puté*). Ele arată că pronunția lui *ea* ca *e* în graiurile moldovenești era o realitate. Dar *b* avea valoare și de *e* și de *ea*, ceea ce ne obligă la o transcriere interpretativă a textelor vechi. Nu putem exclude deci posibilitatea ca în unele dintre exemplele în care apare *b* acesta să reproducă pronunția cu *ea*. Am avea, prin urmare, în epocă, două uzuri, unul regional, altul literar, ca în atîtea alte cazuri. Poate că atunci cînd îi reproșa copistului că nu știe ortografia D. Cantemir avea în vedere și faptul că *pute* era o pronunție regională, pe cînd *putb* (= *putea*) era literară.

ia

Diftongul *ia* trece uneori la *ie*, particularitate ce se întâlnește și astăzi în graiurile moldovenești: *apropiiet* (I. 2—122); *ingenunchet* (H. 211); „iară Rîsul și cu Hamleonul înainte-i *ingenunchieți*” (I.2—157) ⁵⁴. Domină însă formele celelalte, cu *ia*: *împrăștiat* (I. 2—17) etc. ⁵⁵.

iu

1. Se păstrează încă diftongul *iu*- în *iușor* (<**ieuşor* < lat. *levis* + *-şor*), *iuşurime* (I. 1—3,74) ⁵⁶.

2. Fonetismul *menciunos* ⁵⁷, cu *-iu-*, este normal: „vor să scoată *menciunoși*” (H. 64). Diftongul *iu* este păstrat, regional, pînă astăzi. Forma cu *i* (*mincinos*) pare a nu fi prea veche din moment ce este atestată, alături de cealaltă, în texte din secolul al XVI-lea ⁵⁸. Trecerea diftongului *iu* la *i* a fost explicată de Al. Rosetti prin analogie cu formele lui *a minți*. Ovid Densusianu nu este de acord cu această explicație, susținînd că *iu* neaccentuat trece la *i* „ca în alte cazuri” ⁵⁹. Dar autorul nu arată ce cazuri anume are în vedere. Al. Rosetti pleca, desigur, de la înrudirea semantică cu *a minți*. Explicația lui Densusianu este mai plauzibilă dacă el se va fi gîndit la forme ca *feliu-feli* (ambele la singular), *iuo*, care apare și sub forma *io* ⁶⁰ sau *liubov-libov*, unde diftongul *iu* este redus la *i*.

3. Notăm diftongul *iu* în locul lui *u* în verbul *a nedejdii* (D. 61). Nu lipsește nici forma cu *u* (H. 271). Încă din secolul al XVI-lea alternează formele cu *iu* și *u* în textele nordice.

Vocale în hiat

1. Amintim aici formele, caracteristice pînă astăzi graiurilor dacoromâne nordice, în limba veche întîlnite

însă peste tot, *doao* (D. 95); *amîndoaî* (H. 61); *doai-sprădzéce* (I. 1—6); *voaî* „vouă“ (D. 19); *oaî* „ouă“ (H. 260) ⁶¹.

Aceste forme, cu *oa*, se explică din mai vechile *doă*, *noă*, *oă*, *voă* etc., în care exista hiatul *o—ă*. Diftongarea lui *ó* în *oa* sub influența lui *ă* are loc pentru a înlătura hiatul ⁶². Formele cu hiat vor exista, un timp, alături de acestea mai noi. Întîlnim, de exemplu, la D. Cantemir și *a doa* („*a doa* oară născut“ — D. 215), *noi* („*noădzăci* și *noi* de ani“ — H. 59). Formele actuale au înlăturat și celălalt hiat (*a—ă*), creat prin eliminarea celui dintîi, căci se spune *doayă*, *noayă*, *qayă* etc. în locul mai vechilor *dqaă*, *nqaă*, *qaă* etc.

2. Se mai păstrează hiatul *i—i* în verbul *priimi* (< v. sl. *prijenti*, *priimon*): *priimește* (D. 88); *priimind* (I. 1—6) ⁶³.

3. În *nuor*, pl. *nuîri* (D. 59), *buîr*, *buîra* (I. 1—191; H. 447) ⁶⁴ se mai păstrează hiaturile *u—î*, *u—o*.

Întîlnim o singură dată la D. Cantemir forma *boîr* („*boîrul*... să să fie înecat în apa Moldovei“ — H. 155). În glosarul *Hronicului* (p. 864), alcătuit de I.-A. Candrea, se spune însă, invocîndu-se evoluția latinului *bubalus*, că este vorba de o greșeală de manuscris (*boîr* în loc de *buîr*). Dicționarul vechii Academii (s. v. *bour*) dă următoarele forme arhaice: *buăr*, *boăr*, *buor*, *boor*. Cea mai frecventă era *buăr*(*buîr*) ⁶⁵. Așadar forma *boîr* nu trebuie considerată o greșeală, din moment ce ea mai este atestată pentru limba veche ⁶⁶.

Asimilare

1. În *besérică* (D. 107; H.401) *ă* etimologic (lat. *basilicam* > *băsérică*) este asimilat de *e* accentuat din silaba următoare. Fenomenul este notat și în documentele dinainte de secolul al XVI-lea. Încă din secolul al XVI-lea forma asimilată apare mai des decît cea cu *ă* etimologic ⁶⁷.

2. Apare aproape sistematic *nedėje* (D.219), *nedej-d(i)wi* (D. 219; I. 1—4). Forma mai veche, *nădejde* (< v. sl. *nadežda*), *nădejdiui*, cu *ă*, se întâlnește foarte rar la D. Cantemir (D.97), de altfel ca și în celelalte texte din epocă. *Nedejde* se explică prin asimilarea lui *ă* de către *e* accentuat din silaba următoare. Forma aceasta, atestată încă din secolul al XVI-lea, era specifică graiurilor nordice⁶⁸. Sînt semnificative, în această privință, formele din pravilele lui Matei Basarab și Vasile Lupu. În pravila lui Vasile Lupu avem, de regulă, *nedejde*. La încorporarea acesteia în pravila lui Matei Basarab *nedejde* este înlocuit sistematic cu *nădejde*, formă specifică graiurilor sudice, care, de data aceasta, prezintă un fonetism mai arhaic decît cele nordice⁶⁹. *Nedejde*, cu *e*, există și astăzi în unele graiuri din nordul Moldovei și prin Transilvania.

3. Notăm, ca și în textele rotacizante din secolul al XVI-lea și ca în alte scrieri din secolul următor aparținînd graiurilor nordice, *pe* *mintesc*, *pe* *mintești*, cu *e* în locul lui *ă*⁷⁰. În schimb, apare *pămînt*, fără *e*, ca și în celelalte texte la care ne-am referit: „de cèle *pe* *mintești*“ (D.337); „cătră cel *pe* *mintesc*“ (I. 2—181); „de pre *pămînt*“ (I. 1—28); „peste marginile *pămîntului*“ (I. 1—238).

Formele acestea au fost explicate în mod diferit de cercetători. Astfel după I.-A. Candrea și Ovid Densusianu *pă-* trece la *pe-* „printr-un proces de palatalizare“ ca și în *femeie* (< *fămeie*)⁷¹. După Al. Rosetti *pe-* sar datora pluralului *pămînte*⁷². D. Pușchilă admitea că *e* precedat de *p* este rezultatul unei asimilații, explicație ce ni se pare mai plauzibilă⁷³. Trebuie să precizăm că asimilația $\check{a} - e > e - e$ sau $\check{a} - i > e - i$ a avut loc în graiurile nordice, unde ariile *mente* și *pe* *mintesc*, *riu* etc. coincid.

Că trebuie să plecăm de la derivatul *pămîntesc* (*pă* *mintesc*) o dovedește faptul că substantivul *pămînt*,

indiferent la ce formă apare (de singular sau plural, de nominativ sau vocativ etc.) are, în toate textele vechi *pă-*. Credem, de aceea, că forma *pemente* de la Varlaam („O ceriu și *pemente*”-V. 86) trebuie considerată ca hipercorectă, ca și alte exemple, de altfel, ce mai pot fi date din *Cazania* apărută în 1643. La D. Cantemir notăm *păminte* („O, ceriu și *păminte*” -I. 2—50).

Așadar formele *pementesc*, *pemintesc* etc., cu *pe-*, deși au altă explicație decît *mente*, *menciună* se întîlnesc cu acestea, putem spune, în aceeași arie, nordică, și trebuie considerate ca o realitate fonetică.

Din moment ce în CV există *pămîntesc*, cu *ă*, rezultă că asimilarea acestei vocale nu este prea veche. D. Pușchilă plecînd de la forma *pemint* din dialectele române sud-dunărene spunea că aceasta „ne-ar arăta că schimbarea e veche”⁷⁴. Observația sa nu poate fi, deci, acceptată și pentru dialectul dacoromân.

4. În *curund* (H. 193, 345) vocala *î* este asimilată de către *u* (*curînd* < lat. *currendo*). *Curund* caracterizează încă din secolul al XVI-lea unele texte. Forma aceasta lipsește la Coresi. Deși considerată arhaică, forma *curundă* este mai nouă decît *curînd*. Și de data aceasta graiurile sudice păstrează fonetismul normal (*curînd*), pe cînd cele nordice sînt inovatoare.

Disimilare

Alternează, în opera lui D. Cantemir, *nice* cu *nici*⁷⁵. Uneori găsim ambele forme pe aceeași pagină sau chiar în aceeași frază: „*nici* în sin, *nice* în spate” (D.55)⁷⁶; „*nici* dreapta socoteală, *nice* strîmba asupreală” (I. 2—124).

Secolul al XVII-lea și începutul secolului următor înseamnă un progres față de secolul al XVI-lea, cînd întîlneam *nece*, *neci*, *nice*, *nici*, cea dintîi fiind forma dominantă. În CV de exemplu *nece* este unica formă.

Dacă *nice* se explică prin contaminarea dintre *nece*, forma cea mai veche (< lat. *neque*), și *nici*⁷⁷ atunci trebuie să admitem că *nici* este mai vechi ca *nice*, ceea ce ni se pare că nu se poate susține. Pentru explicarea lui *nice* mai reținem și ipoteza că ar putea fi o formă analogică după adverbele cu *ni-* inițial⁷⁸. Credem însă că *nice* este o formă disimilată din *nece*, așa cum a spus pentru prima dată I.-A. Candrea⁷⁹. În felul acesta admitem că mai târziu *nice* a cedat locul lui *nici* sau că *-e* s-a transformat în *-i*, ceea ce, în fond, înseamnă același lucru.

Se poate observa din reducerea, cu timpul, a numărului fonetismelor acestui cuvânt, direcția în care se dezvoltă forma din limba română literară.

Proteză

În *alăutar*, *a-* este protetic: „Țigarii *alăutari* și cobzari” (I. 2—253). *Lăutar* < *lăută* + suf. *-ar*; *lăută* < tc. *lăuta* (ngr. *lauta*). Forma *alăutar* este, desigur, derivată de la *alăută*, variantă a lui *lăută*.

Epenteză

Cuvintele *cîine*, *mîine*, *șîine* etc. sînt folosite în forma aceasta sau fără *i* (*cîne*, *mîne*, *șîne* etc.). Primele forme sînt la D. Cantemir mai numeroase decît la Neculce de exemplu. În această privință l-am putea asemăna pe D. Cantemir cu Varlaam și chiar cu Dosoftei. La Varlaam există pentru prima dată un amestec mai evident de forme moldovenești și muntenestești⁸⁰. Același proces de unificare lingvistică poate fi remarcat și la M. Costin. Formele cu *i* (celelalte sînt normale, etimologice, deoarece *canem* > *cîne*, *șanem* > *șîne* etc.) apar chiar din secolul al XVI-lea. Așadar constatăm

și aici că deosebirea dintre graiurile moldovenesti și muntenesti de astăzi (*cîne-cîine* etc.) exista și în limba veche. În secolul al XVI-lea apăreau însă și în textele provenite din Muntenia, sudul Transilvaniei și Banat forme etimologice, fără epenteza lui *i* deci (este drept că mai rar) ⁸¹.

Exemple: *cîne* (H.256); *cînesc* (I. 1—241); *cîini* (I. 2—32); *mîne* (D. 49); *măine* (D.169); *mîne* (I.2—29); *pîne* (H.403); *piine* (D. 243); *mîinii* („degetelor *mîinii* stîngi” -D. 119). Pot apărea pe aceeași pagină și chiar în aceeași frază ambele forme: *căinii*, *cîinii* (D. 105); „*mîne* sau *poimîne*” (I. 1—120) etc.

Ediția din 1878 a *Divanului*, unde cuvintele în discuție apar des, este foarte deficitară. A fost neglijat, în mai multe rînduri, Ț suprascris, ceea ce face ca acest text, cunoscut, în general, prin muntenizarea limbii lui D. Cantemir, să greșească, acum, în sens invers. Astfel citim aici (p. 43, 44, 83) *pînea*, în vreme ce în ediția de la 1698 avem *piinea* ⁸².

Sincopă

Vocala *i* este sincopată, ca pînă astăzi în unele graiuri regionale, în *fărmătură* ⁸³ (H. 312) și *țărănă* ⁸⁴ (H.86). ⁸⁵

Contaminare

În secolul al XVII-lea textele cunosc, tot mai frecvent, alături de *spămînta* (< lat. **expavimentare*), formă caracteristică pentru secolul al XVI-lea, și *spăimînta*, cu *i*, rezultat al contaminării dintre *spămînta* și *spaimă* (< lat. **expavimen*). Ambele forme se întilnesc și la D. Cantemir: *spămîntîndu-să* (D. 57) ⁸⁶; *înspămîntîndu-să* (H.407); *înspăimîntîndu-să* (H.337); *spăimîntînd* (I. 2—187).

Alternanțe grafice

Reținem grafia *groznic* (I. 1—160), *groaznică* (I. 1—156), dar *groază* (I. 1—43; H. 176)⁸⁷. Mai adăugăm: *mijlocile* (I. 2—33); *șoptele* (I. 1—118); *voastră* (I. 1—65), alături de formele celorlalte, cu *oa*.

Grafia cu *o* în locul *oa* era destul de frecventă în limba veche⁸⁸. Ea se explică în cuvintele românești din documentele slave, anterioare secolului al XVI-lea, prin aceea că vechea slavă nu avea diftongul *oa*. Scrierea cu *o* în locul lui *oa* s-a păstrat și mai târziu în textele românești.

B. Consonantismul

b, f, m, p, v

Am arătat în alt capitol că D. Cantemir s-a oprit cel dintâi la noi asupra fenomenului palatalizării labialelor și că din unele observații ale sale reiese că el făcea distincție între un uz popular, cu palatale, pe care se străduia să-l evite, și unul literar, cu labialele intacte⁸⁹.

E. Petrovici spune că palatalizarea labialelor apare la D. Cantemir numai în două cuvinte, *hiriș* (< *hire* „fire”) și *chezi* (pluralul lui *piază*)⁹⁰. Există însă și alte câteva forme cu palatale în opera de care ne ocupăm.

1. Labiala care apare cel mai frecvent palatalizată în textele vechi este *f*. Observația aceasta este valabilă și pentru opera lui D. Cantemir. Totuși el se deosebește, întrucîtva, de cronicarii moldoveni. La M. Costin, de exemplu, avem cînd *f*, cînd *h*⁹¹. La D. Cantemir întîlnim mai ales *f*. Acest lucru se poate remarca chiar începînd cu *Divanul*, unde, cu excepția a două cazuri (D. 35, 115), toate formele verbului *a fi* apar ca în limba literară⁹². Forme ca *hiece*, *hiecare*, *hiare*, *înhipseră* de la Varlaam⁹³ sau *hieciui*, *hieru*, *înherați*, *herbea*, *her-*

bințeală de la M. Costin⁹⁴ nu vor mai apărea la D. Cantemir. În comparație cu Varlaam și cu cronicarii moldoveni, D. Cantemir face, deci, un pas înainte în ceea ce privește eliminarea din scris a formelor cu palatala *h* în locul labiodentalei *f*. Este drept că la el apar de multe ori *hireș*, *hirișie* (ambele sînt derivate de la *hire* „fire”). Este vorba, însă, numai de două forme, ceea ce nu infirmă observația de mai sus⁹⁵.

D. Cantemir a contribuit la o mai mare circulație, în scris, a lui *f* în locul lui *h* în zona unde *h* era unanim acceptat. *Divanul*, tipărit încă în 1698, a putut servi ca model în această privință. Este, de altfel, opera cea mai „curată” a lui D. Cantemir în privința tratamentului labialelor, ceea ce s-ar putea explica și prin dimensiunile ei mai reduse. Tot aici apar și cele dintîi hiperurbanisme la D. Cantemir. Prezența acestor forme arată, o dată în plus, că autorul era preocupat de curățirea limbii scrise de anumite fonetisme.

Vom da, mai întîi, exemple, pentru *hireș*, semnalat de E. Petrovici: „a *hireșelor* case fapte să dezvălesc” (I. 1—3); „pentru *hireș* numele Dachilor” (H.70)⁹⁶.

Mai adăugăm și *hirișie*, un alt derivat, cu labiala palatalizată: „*hirișia* slăvii” (I. 1—37); „în *hirișia* sa” (H. 303). Aceste două exemple (*hireș*, *hirișie*) chiar dacă au o frecvență mare la D. Cantemir nu infirmă observația că în general el a evitat palatalizarea lui *f*, atît de des întîlnită în alte texte moldovenești și în cuvinte mult mai variate.

2. Bilabiala *b* nu apare niciodată palatalizată la D. Cantemir. Ea nu apare, în general, palatalizată nici în alte texte. Acest lucru nu ne îndreptățește însă să considerăm că *b* nu era palatalizat în epocă și mai înainte. Notăm însă forma *obial* (D. 125). Acest caz de hipercorectitudine (forma normală este *ogheal*, provenită din v. sl. *odějalo*) este foarte elocvent pentru a trage concluzia că fonetisme ca *ghine*, *orghii* etc. erau curente și atrăgeau, deci, atenția în mod deosebit. De altfel, ca să se constate la începutul secolului al

XVIII-lea (avem în vedere tocmai *Descrierea Moldovei*) că în graiul moldovenesc *b* este palatalizat în *ghi* era nevoie ca particularitatea să fie foarte răspîndită și, cum fenomenele fonetice au loc în timp, trebuie să conchidem că fenomenul era și foarte vechi, chiar dacă din analiza textelor s-ar putea desprinde o altă concluzie ⁹⁷.

Nu ar fi exclus ca în aceeași categorie să intre și substantivul *biftuire* („însă *biftuirea* crocodilului norocul Hameleonului fu” -I. 2—11). Nu se cunoaște etimologia verbului *a ghiftui*, dar răspîndirea acestei forme, cu *ghi*, i-a determinat pe autorii vechiului dicționar al Academiei (DA, s.v. *ghiftui*) să se întrebe dacă nu cumva *biftui*, *biftuire*, pe care le notează ca arhaice (se dă același exemplu, de mai sus, din D. Cantemir) sînt niște hiperurbanisme. Credem, deci, că *biftuire* poate fi pus, deocamdată cel puțin, alături de *obial*.

O situație întrucîtva diferită are forma *bilială* „albeală, culoare albă” („Pre cît dară ieste pentru *biliala* în cerneală și cerneala în *bilială*”, I. 1—147). Verbul *a ghili* (< ucr. *biliti*) putea avea și pe vremea lui D. Cantemir, în Moldova, formă palatalizată, ca și alte cuvinte (*ghine* etc.). Dacă astăzi forma literară este tocmai *a ghili* este o dovadă că aceasta a fost mult folosită și s-a impus în limba scrisă. De altfel, în DLRM nici nu se mai notează *a bili*, și nici *bileală*, ci numai *ghili*, *ghileală* ⁹⁸. Cînd folosește *bileală* D. Cantemir va fi depalatalizat forma moldovenească. Și acest fapt este foarte semnificativ pentru a dovedi răspîndirea, în limba veche, a palatalizării lui *b*.

3. Forma *bileală* nu este singurul caz de depalatalizare la D. Cantemir. În graiurile moldovenești se spune *chitic* „peștișor mic”. Dar *p* era palatalizat și pe vremea lui D. Cantemir. O dovadă a vechimii fenomenului ar putea fi însăși expresia *a tăcea chitic*. La D. Cantemir cuvîntul *pitic* apare de patru ori și numai cu *p*- (D.75; I. 1—47, 167, 257).

Credem că D. Cantemir a depalatalizat forma *chitic*⁹⁹. De altfel *ɸ* apare în general nepalatalizat în opera de care ne ocupăm.

Unele scăpări ale autorului sînt prețioase pentru a atesta palatalizarea lui *ɸ*. Am notat, spre exemplu, cuvîntul *ɸizmă* (< v. sl. *ɸizma* < gr. *πείσμα*) de 2 ori în *Divanul*, de 55 de ori în *Istoria ieroglifică* și de 10 ori în *Hronic*. Se mai adaugă de 2 ori *a ɸizmui* (I. 1—88; I. 2—194), de 2 ori *ɸizmos* (I. 1—68, 105) și cîte o singură dată *ɸizmaș* (I. 1—158), *ɸizmăluire* (I. 1—62), *ɸizmătar* (I. 1—164), *ɸizmătoare* (I. 1—66), *ɸizmăluitoare* (H. 24).

O singură dată notăm *chizmire* („podoaba și *chiz-mirea* minciunii” -I. 2—199). Este, fără îndoială, o scăpare a lui D. Cantemir care, altfel, folosește sistematic, cum s-a putut constata din datele statistice de mai sus, *ɸizmă*, *ɸizmui* etc.

Alături de *chizmire* mai trebuie puse încă două forme ce prezintă palatalizarea lui *ɸ*: *chedzi* și *truchină*. Iată cîteva exemple: „spre *chedzi* răi vrăjite” (I. 2—87); „prin buni *chedzi*” (I. 2—222); „supt a căruia *chedzi* s-au și născut” (H.8). Autorul a folosit *chedzi* (I. 2—87, 222; H. 8), formă moldovenească. Etimonul lui *ɸiază* nu este cunoscut. Poate de aceea D. Cantemir nu a depalatalizat acest cuvînt. La M. Costin notăm exclusiv forma cu labială (MC. 1—54, MC. 2—22, 49).

Truchină apare de 3 ori, în *Hronic*¹⁰⁰. Numai o singură dată în ediția lui Gr. Tocilescu este notat *truchină*, ca în manuscris (H. 328). În celelalte două cazuri editorul notează *trupină* (H. 79, 102), deși manuscrisul prezintă, de fiecare dată, *truchină*¹⁰¹. D. Cantemir nu a eliminat palatala fie pentru motivul că această pronunțare era curentă în zona palatalizantă (deci și veche) fie pentru că nu a făcut legătura cu etimonul (bg. sau sb. *trupina*)¹⁰².

În ceea ce privește palatalizarea lui *ɸ* mai sînt încă două forme de reținut, fiecare apărînd cîte o singură dată: *pilotă* (D. 125) și *ɸilug* („*ɸilugul* piuliții” -H. 445).

Pilotă este discutat de E. Petrovici. Cum în graiul moldovenesc forma curentă este *chilotă*, E. Petrovici admite numai cu probabilitate că am avea aici un caz de hiperurbanism. Dar întrucît autorul constată că etimonul nu este cunoscut „s-ar putea — precizează el — ca forma întrebuițată de Cantemir, adică *pilotă*, să fie cea mai veche”¹⁰³.

În DLRM, s.v. *pilotă*, citim: „comp. ngr. *piloton*”. Dacă forma *chilotă* era, ca și astăzi, curentă în graiul moldovenesc, atunci D. Cantemir a depalatalizat acest cuvînt sub influența neogrecescului *piloton* sau poate a adoptat fonetismul muntenesc, *pilotă*.

În *pilug* situația este diferită, întrucît etimonul însuși prezintă *k* (*chilug* < tc. *külug*). Avem, aici, în mod cert, o nouă formă hipercorectă¹⁰⁴.

Indiferent dacă D. Cantemir depalatalizează un cuvînt sau altul ajungînd, uneori, la exagerări sau dacă adoptă forma din alte graiuri, un fapt trebuie subliniat, și anume, că palatalizarea bilabialei *p* era o particularitate răspîndită în unele graiuri (deci și veche¹⁰⁵) din moment ce era evitată, într-un fel sau altul¹⁰⁶.

4. Bilabiala *m* este palatalizată numai o singură dată, în cuvîntul *hămesi*¹⁰⁷: „foamea leșinîndu-l și *hemni-sîndu-l*” (D.73). Desigur că aici *n* se pronunța *ñ* căci în alfabetul chirilic nu există un semn special pentru a nota nazala palatală. Mai întîlnim *hămnisi* la I. Neculce și M. Costin (N. 249; MC. 1—165).

Astăzi forma *hămnesi* este curentă prin Transilvania și Maramureș. Prezența ei în textele vechi amintite se explică, probabil, prin împrumut din graiurile de peste munți. De fapt, pe o arie restrînsă, graiurile moldovenești cunosc și azi *mñ* pentru *m*¹⁰⁸. Forma *hămnesi* de la D. Cantemir, I. Neculce, M. Costin ne-ar mai putea conduce și la ipoteza că altădată palatalizarea lui *m* sub forma *mñ* era în graiurile moldovenești chiar mai răspîndită decît astăzi.

Cazul discutat aici ca și exemplul la care se referea D. Cantemir în *Descrierea Moldovei (mie-nie)* demonstrează, credem, că labiala *m* era alterată și în limba veche, când cunoștea, ca și astăzi, cele două „stadii” de palatalizare.

5. Labiodentala *v* nu apare palatalizată în operele scrise de D. Cantemir în limba română. Din DM aflăm însă că silaba *vi* este palatalizată (*vie-ghie*). Neculce însuși evita palatalele. Așa se explică de ce formele cu labiala alterată din letopisețul său sînt puține (N. LXII)¹⁰⁹.

Putem conchide deci că pe vremea lui D. Cantemir (și lucrurile vor fi stat la fel și cu mult mai înainte) întreaga serie a labialelor era palatalizată.

6. Regional, în graiurile nordice, labio-dentala *v* se transformă în *h*, înaintea lui *o* sau *u*. Forma *bihol* (< v. sl. *byvolŭ*) se întâlnește sistematic (I. 2—230, 233).

Alături de *hulpe* (I. 1—61), *holbură* (I. 1—225), *hultur* (D. 59) D. Cantemir folosește și *vulpe* (< lat. *vulpes*), *volbură* (< lat.* *volvula*), *vultur* (< lat. *vultur*, *-uris*), uneori pe aceeași pagină (I. 1—61, 71, 290; D. 89)¹¹⁰.

h

1. Se mai păstrează încă *h* în verbul *a pohti* (< v. sl. *pohotěti*), și în substantivul *pohtă*, postverbal al lui *pohti* (D. 81, 69). Formele cele mai frecvente sînt cele cu *f* (D. 67; I. 2—48)¹¹¹.

Se mai impun aici cîteva observații. *H* slav, spirantă velară surdă, este înlocuit cu labio-dentala *f* în *pofti*, *poftă* datorită lui *t*, care este surd. Ar trebui să vorbim, de fapt, de transformarea grupului consonantic *ht* în *ft*. Altfel, același *h* slav, cum se va vedea ceva mai departe, este înlocuit mai întii cu *v* (*prav*, *vivor*, *vîrv*) și apoi acesta își va pierde sonoritatea, devenind *f*

(*praf, vișor, vîrf*). *Pofti, poftă* nu cunosc o fază intermediară *pofti, poftă*.

2. În cîteva cuvinte *h* slav se transformă în *v*: *prav* (< v. sl. *prachŭ*), *vivor* (cf. v. sl. *vihrŭ*, sb., bg. *vihor*), *vîrv* (< v. sl. *vrŭhŭ*) (D. 139; I. 1—28; H.57)¹¹².

dz, z

Ca în toate textele moldovenești, apare și în opera lui D. Cantemir africata dentală sonoră *dz*. Ca și *li* pentru *f* de exemplu (*hire, hireș* etc.), *dz* era considerat literar. Dar își făcea loc și *z*, alături de *dz*, ceea ce arată o apropiere a textelor moldovenești de norma unică, de mai târziu, a scrierii cu *z*.

La D. Cantemir africata *dz* (din elementele latine, evident) apare chiar mai sistematic decît la M. Costin¹¹³.

Ediția din 1965 a *Istoriei ieroglifice* a respectat manuscrisul autorului. Ea poate fi folosită, alături de *Divanul* editat în 1698 sau în 1969, pentru a urmări consoanele *z* și *dz*. Nu la fel stau lucrurile însă cu edițiile *Hronicului*. Gr. Tocilescu spune chiar în *Pre-cuvîntare* la ediția sa din 1901 (p. LVIII) că redă prin *z* și consoana *dz*. El nu face decît să-l imite pe G. Săulescu care, cel dintîi, în ediția din 1835—1836 a folosit un singur semn, *z*, și pentru „zemle“ și pentru „dzialo“ din manuscrisul lui D. Cantemir¹¹⁴. Faptul că editorul din 1901 procedează și inconsecvent, căci a notat totuși de vreo douăzeci de ori *dz* în locul lui *z*, induce și mai mult în eroare pe cercetătorul care se limitează numai la această ediție.

Întîlnim, în general, în toate operele lui D. Cantemir *dz* în elementele latine și *z* în celelalte elemente: *astădzi* (H. 217)¹¹⁵; *cădzut* (H. 135); *înfrundzesc* (I. 1—107); *luminiadză* (D. 19); *prindzind* (H. 337)¹¹⁶; *pătrundză* (I. 1—144); *rușineadză* (H. 367)¹¹⁷; *vădz* (D. 103); *dzic* (I. 1—4); „din *dzi* în *dzi*“ (I. 1—46) etc. Apoi:

grozav (D. 17); *îndrăzni* (H. 300); *muzică* (I. 1—41)¹¹⁸; *văzduh* (I. 1—28); *zahara* (H. 390) etc.

Există și cazuri, mai rare însă, când alternează *dz* cu *z* în elementele latine: *neputredzitoare* (D.43), *putrezitoare* (D. 241)¹¹⁹ etc.

ĝ, j

1. O particularitate a graiurilor moldovenești era în limba veche, ca și astăzi, *gi* în locul lui *j* din graiurile muntenești. D. Cantemir atrage atenția asupra acestei caracteristici afirmând chiar că pronunția muntenească ar fi mai aspră ca cea moldovenească (DM.181).

Dar și aici, ca și în cazul africateri dentale sonore *dz*, cercetătorii limbii operei lui D. Cantemir au întâmpinat greutăți datorită edițiilor defectuos alcătuite. Excludem din discuție *Divanul*, operă apărută în vremea autorului. Ediția din 1878 însă înlocuiește, de regulă, pe *gi* cu *j*: *ajutoriu* (p. 90); *ajutoresce* (p. 38); *ajunsu* (p. 81) etc. În ediția de la 1698 ca și în cea din 1969, avem, pe rînd; *agiutoriu* (D. 113); *agiutorêște* (D. 11); *agiuns* (D. 93). Apare, de cîteva ori, în ediția din 1878, *gi*, ca în prima ediție: *agiunge* (p. 60); *agiungu* (p. 118); *giug* (p. 89).

Ediția din 1883 a *Istoriei ieroglifice* elimină, de asemenea, uneori, *gi*, înlocuindu-l cu *j*: *batjocura* (p. 59); *judeca* (3); *judecătoriu* (p. 3) etc. De fiecare dată în manuscris și în ediția din 1965 este *gi* (I. 1—77, 42, 3).

În *Hronicul* editat de G. Săulescu *gi* este, în principiu, respectat. Mai puțin este respectat manuscrisul în ediția lui Gr. Tocilescu, din 1901. Se notează însă și aici, de cele mai multe ori, *gi*. Cele mai multe modificări apar, deci, aici și se explică prin introducerea particularității muntenești corespunzătoare: *jos* (H.65); *prin prejur* (H. 305) etc. În ediția din 1835—1836, ca și în manuscrisul lui D. Cantemir, avem *gios* (GS.1—16); *prin pregiur* (GS. 2—79). Uneori muntenizarea textului este, la Gr. Tocilescu, excesivă: *batjiocurind*

(H. 252); *putrejiunea* (H. 260)¹²⁰. În manuscris apar formele *batgiocurind*, *putregiunea*. Dintre formele corect notate de Gr. Tocilescu, amintim: *batgiocuriți*, *să gioace*, *gios*, *giug* (H. 92, 231, 68, 100).

Prin folosirea consecventă a acestei particularități moldovenești D. Cantemir stă alături de Varlaam și I. Neculce. De M. Costin se deosebește, întrucîtva, și în această privință, deoarece în *De neamul moldovenilor* apare frecvent *j* în dauna lui *gi*. Nu la fel stau lucrurile însă în cronică lui M. Costin¹²¹.

2. Am notat la D. Cantemir și pluralul *lanțuje* („lanțuje de fier” -D. 85), în loc de *lanțuge*. Forma de plural cu *j* se explică, probabil, prin influența diminutivului *lanțujel*.

j, ș

1. În graiurile moldovenești șuierătoarele *j, ș* pierduseră caracterul palatal. Totuși și la D. Cantemir, ca mai peste tot în textele moldovenești, se notează, de foarte multe ori, *e* în locul lui *ă* și *ea* în locul lui *a* după aceste două consoane. Trebuie să vorbim, de aceea, de o normă ortografică cu atît mai mult cu cît în cronică lui I. Neculce, de exemplu, „unde tradiția grafică slăbește simțitor”, aceste grafii „apar frecvent”¹²².

Exemple: a) *coaaje* (I. 1—186); *grije* (D. 229); *jéle* (I. 1—37); *jeratec* (I. 1—58); *mreaaje* (I. 2—198); b) *așea* (H. 113); *cenușe* (I. 1—211); *fașe* (H. 292); *gușea* (I. 1—68); *pușintelușe* (D. 333); *șeapte* (D. 9); *ușe* (I. 1—144); *vrajmașe* (H. 433).

Apar însă și: a) *grijă* (H. 232); *vrajă* (I. 2—207); b) *fașă* (I. 2—208); *înșălătoare* (D. 57) etc.

În textele muntenești din epocă șuierătoarele *j, ș* sînt urmate mai ales de *ă* și mai rar de *e*: *așăzările* (RP. 245); *deșărt* (RP. 245); *frumușăl* (RP. 379); *grijă* (S. 16); *înșălăciune* (A. 128); *mișăi* (A. 91); *Șăr-*

ban (A. 175); *Teleajăn* (RP. 327) etc. Nu trebuie să surprindă frecvența mare a lui *ă* după *j*, *ș* din cronica lui Gr. Ureche, care se datorește copiștilor munteni: *grijă*, *strajă* etc. (GL. 93, 152). Scrierea mai ales cu *ă* după *j*, *ș* în textele muntenești arată că înmuiera șuierătoarelor în graiurile sudice era în faza de început.

Așa stînd lucrurile, nu mai putem susține că notațiile *grije*, *straje* etc. atît de frecvente la moldoveni se datorau neapărat influenței textelor muntenești. Graiurile muntenești erau la începutul procesului de palatalizare a șuierătoarelor pe cînd cele moldovenești, care cunoscuseră șuierătoarele, palatale într-o fază anterioară, pierduseră această particularitate¹²³. *Grije*, *straje* etc. apăreau în textele moldovenești potrivit unei tradiții grafice.

Poate că totuși nu peste tot în graiurile nordice dispăruseră, în epocă, șuierătoarele muiate. Pronunțarea pînă astăzi a lui *e* în locul lui *ă* după *j*, *ș* prin Crișana ar fi, poate, o dovadă în acest sens. Este de reținut că încă din secolul al XVI-lea grafiile cu *e* în locul lui *ă* sînt mai frecvente în textele nordice decît în cele sudice¹²⁴.

Păstrarea lui *e* după *j*, *ș* în textele moldovenești cu atîta consecvență și la începutul secolului al XVIII-lea ar fi, poate, o dovadă că depalatalizarea șuierătoarelor în graiurile nordice nu este totuși prea veche. Emanuel Vasiliu concludă, vorbind despre șuierătoare, că „depalatalizarea s-a produs aproximativ în prima jumătate a secolului al XVII-lea“¹²⁵.

2. Notăm forma *criștal*, cu *ș* (I. 1—169). Șuierătoarea *ș* se explică prin aceea că grecescul *κρύσταλλος* sau latinul *crystallus* pătrund în limba noastră prin intermediul limbilor polonă (*kryształ*) sau maghiară (*kristály*). Forma actuală, *cristal*, cu *s*, este împrumutată din franceză (*cristal*) sau germană (*Kristall*). Cuvîntul are, deci, etimologie multiplă și pentru limba veche și pentru limba actuală.

Întîlnim apoi fonetismul *verș* (H. 59). Latinul *versus* pătrunde, de asemenea, prin intermediul limbii polone (*wiersz*) sau maghiare (*vers*).

3. *Deșchide, deșchis, deșchidere* apar sistematic cu *ș* (D. 111; I. 1—13; H. 232).

Grupul consonantic latin *scl* > *șchi* (lat. *discludere* > *deșchide*)¹²⁶. Forma *deșchide* caracterizează toate textele de limbă veche¹²⁷. Încă din secolul al XVI-lea apare însă, deși sporadic, și forma cu *des-* (*deschide*)¹²⁸, care se explică prin analogie cu alte verbe, ca *descoperi*, *desface*¹²⁹.

n

Consoana *n* se păstrează în *gînscă* (< v. sl. *gonsi* și *gonsika*): „talpa de *gînscă*“ (I. 2—40); „Dropiia, *Gînsca, Rața*“ (I. 1—34). Căderea, ulterioară, a lui *n* de la feminin (forma *gînsac* este unică și generală) se poate datora necesității de a face o mai mare deosebire între feminin și masculin¹³⁰.

r

1. Notăm încă *r* în prepoziția *pre* (< lat. *per*). *Pre* alternează cu *pe*: „aceștia *pre* carii îi întrebi“ (D. 55); „părăsindu-mă *pe* mine“ (D. 61); „*pre* dinafară niagră... mai poneagră *pe* dinlăuntru“ (I. 1—34); „*pe* această vreme “ și „*pre* această vreme“ (H. 494).

Pre are frecvența cea mai mare în *Divan*. În celelalte două opere forma disimilată, *pe*, are o frecvență mai mare decît în prima, unde folosirea mai frecventă a lui *pre* se va fi datorînd influenței textelor religioase asupra lui D. Cantemir.

Secolul al XVII-lea înseamnă un progres real față de cel precedent, cînd forma *pe* era foarte rară¹³¹.

2. Consoana *r* are o pronunție înmuiată și, totodată, rotunjită, în *-ar, -(ă)tor*¹³²: *ghigariu*; *spătariu* (I. 1—

127); *porcariu*; *olariu* (I. 2—126); *ziditoriu*; *dătătoriu* (D. 63); *giudecătoriu*; *sămăluitoriu* (I. 1—3).

În limba veche *r* rotunjit și înmuiat era mult mai răspândit decât astăzi¹³³.

3. Prin analogie cu substantivele în *-eriu*, *-ariu* etc. și substantivul *cer* (< lat. *caelum*) se pronunță, în limba veche, *ceriu*, apoi *ceri* (D. 43, 63; H. 531).

Grupuri de consoane

mp

Se mai păstrează, ca și în secolul al XVI-lea, grupul consonantic *mp* în verbul *a rumpe* (< lat. *rumpere*). Tot din secolul al XVI-lea apare, în majoritatea textelor, *rumpe* și *rupe*¹³⁴. La D. Cantemir se întâlnește sistematic fonetismul mai arhaic în toate formele verbale (cu excepția, uneori, a participiului, unde *mp* > *p*) sau substantivele: *să va rumpe* (D. 9); *rumpsă* (I. 2—142); *nerupt* (D.9); *nerumpte* (I. 2—232); *rump-turi* (H.11).

În PS alternează formele cu *mp* cu cele cu *p*. În PO formele fără *m* sînt mai numeroase, pentru ca la Coresi (CT, CI) să notăm de 14 ori *rupe*, de 3 ori *rumpe* și o dată *runpe* (cu *n!*).

La D. Cantemir nu este vorba de o întoarcere intenționată la o particularitate arhaică. El a găsit sprijin în graiurile populare nordice pentru folosirea, aproape exclusivă, a formei cu *mp*¹³⁵.

ns

Vîslă, *vîsli* de astăzi apar cu formele *a vînsla* (D.193); *vînslă* (I. 1—186); *a vînsli* (I. 1—186).

Vînsla apare încă din secolul al XVI-lea (CV).

Vîslă < v. sl. *veslo*. Vocala *e* din acest cuvînt slav nefiind nazală, forma *vînslă* trebuie explicată, poate,

analogic (cf. *gînscă*) sau poate printr-o interpretare greșită a etimonului slav (cf. și grafii ca *hastnă*, *otgheal* întâlnite în atâtea texte ¹³⁶).

rș

Se mai păstrează încă grupul consonantic *rș* în *meșterșug* (I. 1—120), *meșterșuguire* (D. 81).

După Al. Rosetti *n* din *hiclenșug*, *eftinșug* „probează că cuvintele erau simțite ca fiind compuse” și că „dispariția lui *n* s-a produs atunci când sentimentul compoziției s-a pierdut”. Apoi: „În același fel se explică prezența lui *r* în *meșterșug*” ¹³⁷.

În secolul al XVI-lea și chiar mai târziu formele dominante sînt cele în care se păstrează grupurile *rș*, *nș*. Notăm, încă în CI și PS *meșterșug*, *meșteșug*, *meșteșugi*, *hitlenșug*, *hicleșug* etc. Ambele cuvinte sînt împrumutate din limba maghiară împreună cu sufixul *-șug* (*meșterșug* < magh. *mesterség*, *hitlenșug* < magh. *hitlenség*). Este vorba, de aceea, de un fals sentiment al compoziției lor (alta este situația în *eftinșug*, format din *eftin* + suf. *-șug*) și aceasta, desigur, datorită existenței în limba noastră veche și a cuvintelor *meșter* (< magh. *mester*) și *hitlean* (< magh. *hitlen*). Cele două cuvinte în discuție au suferit, deci, aceeași modificare ca și *prieteșug* de exemplu (< *prietenșug* < *prieten* + suf. *-șug*). Așadar *meșterșug*, *hitlenșug* ¹³⁸ ar fi păstrat, desigur, grupurile consonantice *rș*, *nș* dacă nu existau în limba noastră și cuvintele *meșter*, *hitlean*.

Grafii savante

1. Unele grafii se datoresc, ca și la M. Costin, cunoștințelor de limbă ale autorului, care pleacă de la elementele componente ale cuvintelor. *Răzșipit* (H. 238) este, astfel, mai apropiat de *razșipati* din slavă, compus cu prefixul *razŭ-* ¹³⁹. Tot cu *zs* apare și postverbalul *rîzșipă* (I. 1—69); H. 59) ¹⁴⁰. Aceeași grafie folosește

autorul și la unele compuse, pe terenul limbii române, cu prefixul *răs-*, de origine slavă, chiar dacă termenul de bază este latin: *răzscumpere* -H. 216 (< *răs* + *cumpăra*). Notația *zs* nu-și mai are „justificarea” însă în *răzsărit* -H.219 (*răsări* < lat. *re-salire*), *să răzsaie* (I.2—170), *răzsunare* -I. 1—41 (*răsuna* < lat. *resoanre*).

Aceste ultime exemple se datoresc falsei impresii că am avea aici același prefix slav sau, poate, analogiei.

Frecvența relativ mare a grafiei cu *zs* din opera lui D. Cantemir explică, desigur, unele excese din ediția *Hronicului* scoasă de Gr. Tocilescu. Astfel notațiile *răzsboiu* (H. 238), *răzsboaele* (H. 239) sînt false, în manuscrisul lui D. Cantemir avînd numai grafia cu *z* (*război* < v. sl. *razboj*).

Mai notăm și grafia *bezcisnecii* -H. 360 (*bicisnic* < v. sl. *bečistinikŭ*), care se explică prin apropierea de elementele slave formate cu *bez-*.

Chiar dacă nu sînt totdeauna analizate în mod corespunzător de către autor, grafiile de mai sus trebuie considerate elemente savante. Nu este exclus ca ele să-i fi fost sugerate lui D. Cantemir de cronică lui M. Costin.

2. Tot savantă este și scrierea unor cuvinte cu consoană dublă, ca *afecțatie* (H. 116), *effecație* (H. 101), *offichii* (H. 219) etc. Autorul a apropiat, astfel, mai mult, cuvintele românești de cele latinești, care se scriau cu *ff*: *affectatio*, *affectare*, *officium*.

Aceeași explicație are și reduplicarea lui *p* sau *n*, căci găsim *a suppone* (I. 1—41), *tirănnie* (I. 1—23) etc., ce amintesc de lat. *supponere* sau grecescul *τυραννίς*¹⁴¹.

NOTE

¹ În cronică lui Gr. Ureche alături de *samă* există și *seamă* (Gl. 140), formă datorată, desigur, copiștilor munteni.

² Vezi și *ritondo* în vechea italiană, apoi *redondo*, *redonder* din limba spaniolă etc.

³ În ediția de la 1878, p. 67, *femeie!*

⁴ Vezi Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 57.

⁵ La Coresi de exemplu apare *săbor*. În *Letopiseșul Cantacuzinesc* am notat, de obicei, *săbor*, *săbornică* (A. 105, 108, 111), dar și *sobor* (A. 111).

⁶ Cu toate acestea am notat la Dosoftei *să ridice* (PV. 64).

⁷ Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 53.

⁸ În ediția din 1901 a *Hronicului* apare, greșit, forma cu *a* în loc de *ă*. În PO, CT, CI am notat exclusiv forma *păhar*.

⁹ Ele sînt caracteristice Transilvaniei, unde se spune și *bălaur*, *cătran*, etc.

¹⁰ În CI *nărod* apare de 137 de ori și numai cu *ă* neasimilat. De asemenea, în PO, CV, PS avem exclusiv formele cu *ă* neasimilat.

Se pare că, sporadic, *ă* trece la *o* în *norod* în graiurile sudice încă din secolul al XVI-lea (vezi Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, p. 489).

Cronica lui Gr. Ureche prezintă sistematic *noroc*, *noroci* (GL. 81, 89, 93 etc.), forme ce se datoresc copiștilor munteni de mai târziu. La cronicarii munteni întîlnim, de cele mai multe ori, forma cu *o*: *noroc* (A. 97), *norod* (S. 7, A. 101, 111; tot în A., 98, *nărod*).

¹¹ În ediția din 1878, p. 69, *locuescu!*

¹² Fenomenul acesta i-a preocupat pe mai mulți cercetători și, în primul rînd, pe Iorgu Jordan. O sinteză a discuțiilor, cu multe puncte de vedere noi, aduse în urma cercetării minuțioase a *Atlasului lingvistic român*, găsim în articolul lui R. Todoran, *Despre un fenomen fonetic românesc dialectal: ă protonic > a*.

¹³ După R. Todoran, *lucr. cit.*, p. 82 ș. u. vechimea fenomenului nu trebuie urcată însă pînă la româna comună.

¹⁴ *Așazat* din graiurile moldovenești provine din *așăzat* (< *așezat*).

¹⁵ În manuscris: *așédzat*, *scăpasă*, *scăpînd*, *tălharîu*, *tătarîlor*, *văpăiia*, *zăbrelele*.

¹⁶ Unele texte din epocă prezintă și alte exemple. Astfel probabil *ă* protonic trecut la *a* avem în *capitan* (M. 1–120), *spatar* (N. 298). În *sacaluș* (M. 1–137, 159) am putea avea *ă* neaccentuat trecut la *a* prin analogie. Nu ar fi însă exclusă nici aici păstrarea lui *a* din etimon.

¹⁷ Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 54.

¹⁸ Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 453.

¹⁹ *Sticlă* < v. sl. *st'klo*.

²⁰ *Aminte* < lat. *ad mentem*. Pentru a explica formele *amintrelea*, *altminteri*, *amintrele* etc. trebuie să plecăm de la lat. *alteramente*.

²¹ *Minciună* < lat. *mentionem*.

²² *Încălțăminte* < în- + *călțăminte* – pluralul lui *călțămînt* (< lat. *calceamentum*).

²³ *Rugăminte* < *rugămînt* (< lat. *rogamentum*).

²⁴ A. Philippide, *Introducere în Istoria limbii și literaturii române*, p. 102. Vezi și *Originea românilor*, II, p. 37. Și A. I. Procopovici, *Probleme vechi și nouă*, p. 212, susține că *mente*, *menre* din textele vechi trebuie citite cu *e*. Vezi și Vasile Arvinte, *Influența greacă asupra limbii române (pe baza ALR). Împrumuturi directe din greaca bizantină*, p. 14–15.

În PV întâlnim, de regulă, *aminte* (3), *călțăminte* (55), *mincinos* (20), *veșminte* (142) etc. fapt care arată, încă o dată, adoptarea de către mitropolitul Dosoftei a formelor din graiurile sudice. La Gr. Ureche, unde manuscrisul autograf lipsește, formele cu *i* se pot datora și copiștilor munteni. În schimb, la M. Costin, ca și la D. Cantemir, formele cu *e* sînt numeroase (M. 1–44, 48, 49 etc.).

²⁵ În ediția de la 1878 a *Divanului*, p. 79, apare, de fiecare dată, în exemplele date, *ci*!

²⁶ Vezi recenzia lui Ovid Densusianu la cartea lui Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, p. 390.

²⁷ În ediția de la 1878, p. 75, se notează *nimarui*!

²⁸ CT, CI prezintă exclusiv forma *nemica*. În PO apare o singură dată *nimică*.

²⁹ *Odinioară* din cronică lui Gr. Ureche se datorește, desigur, copiștilor munteni (GL. 121).

³⁰ În ediția de la 1878, p. 42, *pahare*!

³¹ Forma *neîndăstulindu-se* din ediția din 1901 a *Hronicului* (p.209), o particularitate dialectală muntenească, se datorește editorului. În manuscris avem, bineînțeles, *neîndestulindu-se*.

³² Și aici unele ediții trebuie folosite cu atenție căci prezintă deosebiri față de textul lui D. Cantemir. Astfel în ediția din 1878 a *Divanului* apare *vedere* (p. 43) în loc de *videre* (D. 21). La fel în *Hronicul* editat în 1901 citim *venim* (p. 65), în loc de *vinim*, *amis-*

tecată (p. 102) în loc de amestecată și chiar vicine (p. 92) în loc de vé-cine.

³³ O formă mai veche este *sprejeni* (cf. v. sl. *sūprenženŭ*). Vezi Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 59.

³⁴ În ediția din 1878, p. 70 *singurateci*!

³⁵ În aceeași ediție, p. 73, *singura*!

³⁶ În mai multe rînduri în ediția din 1901 a *Hronicului* se procedează invers decît am constatat pînă aici cu *Divanul* editat în 1878. Notățiile *sîngur* (H. 333), *puțân* (H. 124), *puțână* (H. 477) moldovenizează textul lui D. Cantemir. În manuscris citim, pe rînd, *singur*, *puțin*, *puțină*.

³⁷ În ediția de la 1878, p. 39, *sunt*!

³⁸ Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 454, 455. Pentru răspîndirea fenomenului în secolul al XVI-lea vezi p. 496—497. Cel puțin unele din aceste notații, cu *i* pentru *î*, „redau un fapt fonetic“ (p. 496).

³⁹ Vezi în special G. Istrate, *O problemă controversată: literarizarea*.

⁴⁰ Pentru răspîndirea actuală a acestei pronunții vezi ALR, I, 2, harta 179, ALRM. I, 2, harta 253, ALRM. I, 1, hărțile 15, 119, 120. Vezi și Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, p. 56; Galina Ghițu, *Particularități arhaice bănățene*, p. 295.

⁴¹ Vezi Liviu Onu, *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare*, p. 43.

⁴² Vezi Iorgu Iordan, *Studiul manuscriselor și problema transcrierii cronicii lui Ion Neculce*, p. 242.

⁴³ După Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, p. 125, trecerea lui *e* și *i*, precedați de *r*, la *ă*, *î* este un fenomen „de dată recentă, cel puțin în dialectele moldovenești“. Al. Rosetti admite însă că „sub influența lui *dz*, *s*, *r*, *î* și-a modificat articulația medială și a trecut la *i*“ (*Istoria limbii române*, p. 497). Noi credem că *i* din *riu*, *strimt* etc. este primar, nu secundar, plecînd și de la relațiile actuale din dialectul aromân, unde se spune curent *strimtu*, *stringu* etc.

⁴⁴ G. Istrate, *lucr. cit.*, p. 26, admite, pe drept, că la apariția fenomenului în textele din secolul al XIX-lea trebuie să avem în vedere mai mulți factori.

⁴⁵ Pentru secolul al XVI-lea însă este caracteristică mai ales forma *derept*. Vezi Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 73. Vezi și CT, p. 330.

⁴⁶ Vezi, de exemplu, A. 110.

⁴⁷ Fonetismul moldovenesc actual (*pernă*) este literar; DLRM notează, de aceea, *perină* ca variantă.

⁴⁸ Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 38–39.

⁴⁹ În ediția de la 1878, p. 41, *a umbla!*

⁵⁰ Vezi și Emil Petrovici, *Corolația de timbru a consoanelor rotunjite și nerotunjite în limba română*, p. 145.

⁵¹ Formele cu *u-* din cronica lui Gr. Ureche, relativ numeroase, în comparație cu cele cu *î-* (GL. 66, 88, 137 etc.) se pot datora și copiștilor munteni.

⁵² *Încungiura, încungiurare* există și în texte muntenești din epocă. Prezența lor acolo se explică prin influența textelor sau a graiurilor moldovenești. Probabil că D. Cantemir se gîdea și la astfel de fonetisme cînd afirma că muntenii îi imită pe moldoveni.

⁵³ Vezi Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 501, 690.

⁵⁴ Pentru explicarea trecerii lui *ia* la *ie* vezi A. Philippide, *Originea românilor*, II, p. 18. Vezi și Gr. Scorpan, *Graiul moldovenesc. Tendințe fonctice. Expresivitate*, p. 470.

⁵⁵ La I. Neculce, cum este și firesc, forme ca *mîniel* (N. 140), *spăriet* (N. 181) sînt mai numeroase decît la D. Cantemir.

⁵⁶ După Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 67, în *iușor* era hiatul *iu*. Credem că mai ușor se poate explica forma actuală dacă admitem că *i-* era elementul secundar al unui diftong (*mai iușor > mai ușor*).

⁵⁷ *Minciunos < minciună + -os*.

⁵⁸ Vezi PS. 1, p. CLI și CT. 372.

⁵⁹ Ovid Densusianu, recenzie la Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, p. 39.

⁶⁰ Vezi Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 67.

⁶¹ Pentru răsîndirea actuală a formelor cu *oa* vezi I. Pătruț, *Rostirea nouă, două etc.*, p. 663 (harta).

⁶² După I. Pătruț, *art. cit.*, p. 665, se pronunțau în limba veche ambii diftongi. Deci și *doă* și *doăă* se pronunțau *doauă*. „Termenul «hiat» se potrivește — spune autorul — numai pentru

aspectul grafic al formelor, pentru că între cele două vocale a existat un wau, care, din lipsa unui semn corespunzător în alfabetul chirilic, nu se nota decât rareori (prin *o*: *noaoa*, *roaoa* „roua”, *doaoa* „două”)”. S-ar ridica, aşadar, din nou, pentru limba veche, problema diferenţei dintre grafie şi pronunţare.

⁶³ În secolul al XVI-lea *priimi* este formă unică în majoritatea textelor. În PS, CV notăm şi o formă disimilată, *preimi*, care va dispărea însă în secolul următor. În CI apare o singură dată *pri-mescu*. Este vorba, probabil, de o greşală de tipar.

⁶⁴ Desigur că *î* din graiurile moldoveneşti rezultă din *ă* (*bour* < lat. *bubalus*, *nour* < lat. *nubilum*).

⁶⁵ Cum *nour* a avut aceeaşi evoluţie fonetică ca şi *bour*, forma cea mai frecventă din limba veche era *nuâr* (*nuîr*). Vezi şi M. G a s t e r, *Chrestomaşia română*, I, p. 49, 105, 250, 267 etc.

⁶⁶ Amintim în treacăt că în PO întâlnim de 8 ori *nuor*, *nuori*, o dată *nomr* (p. 36), desigur o notaţie greşită pentru *nor* şi o dată *nor* (p. 226). Unele forme mai evoluat existau, aşadar, deşi mai rare, chiar din secolul al XVI-lea, alături de cele arhaice.

⁶⁷ Vezi PS. 1, p. CLXIX şi O v i d D e n s u s i a n u, *op. cit.*, p. 25, 69–70.

⁶⁸ În CI apar numai formele *nădejde*, *nădejdui*, *nădăjduitoriu*, în total de 81 de ori. În PS. 2, I. — A. Candrea notează, cu câteva excepţii, numai *nedejde*, *nedejdui* (vezi p. 441, 442–443). *Nădejde*, *nădăjdui*, întâlnite de multe ori în cronică lui Gr. Ureche, sînt forme ce s-ar putea datora şi copiştilor munteni. Pentru *nădejde*, *nădejdui* vezi şi A. 89, 95, 100.

⁶⁹ Vezi Ştefan Giosu, *Limba textelor juridice din secolul al XVII-lea*, p. 109–110.

⁷⁰ Mai adăugăm *pementean* (V. 127; N. 282; M. 1–122 etc.).

⁷¹ Vezi Al. Rosetti, *Observaţii asupra limbii lui Miron Costin*, p. 14.

⁷² Al. Rosetti, *lucr. cit.*, p. 14–15.

⁷³ Vezi D. Puşchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei*, p. 16.

⁷⁴ D. Puşchilă, *op. cit.*, p. 16.

⁷⁵ La fel stau lucrurile şi cu celelalte opere din epocă. Vezi, de exemplu, S. 16, N. 182 etc.

⁷⁶ În ediţia din 1878, p. 62, se notează, în ambele cazuri, *nici!*

⁷⁷ Vezi Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, p. 485.

⁷⁸ Vezi A. I. Rosetti, *op. cit.*, p. 485.

⁷⁹ PS. 1, p. CXLIV.

⁸⁰ În *Cazania* lui Varlaam sînt chiar și unele excese din moment ce apar, prin analogie, desigur, forme ca *demîineață*, *rămîine*, *tătîine-său* etc. (V. 4, 12, 77 etc.). Am notat și la M. Costin *giupline* (M. 1—131), *tătîine-său* (M. 1—214), dacă nu cumva acestea se vor fi datorînd unui copist (dar tot moldovean, desigur).

⁸¹ Vezi A. I. Rosetti, *op. cit.*, p. 507. Din moment ce într-un text ca *Palia* de la Orăștie apar forme și cu *i* și fără *i* are dreptate autorul cînd lasă să se înțeleagă că formele etimologice ce apar la Coresi ar putea fi considerate realități ale graiurilor dacoromâne sudice și n-ar trebui explicate, neapărat, ca o influență a textelor rotacizante asupra lui Coresi.

⁸² Unele graiuri sudice cunosc diftongul *îi* și în *straichină*, *ureiche* etc. În manuscrisul nr. 46 al *Hronicului*, păstrat la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei R.S.R., apare de mai multe ori forma *veichi* „vechi”, stranie, evident, într-o scriere a lui D. Cantemir. Ea se datorește copistului Constantin Dimitrievici, originar de prin părțile Romanaiilor.

⁸³ *Fărmătură* < *fărîma* + suf. -(ă)tură. *Fărîma* < *fărîmă* (comp. alb. *thërrimë*).

⁸⁴ În *țărîină* (< *țară* + suf. -ină) *î* s-a putut sincopa ca și în *găsit*, *văzut* care devin *găst*, *văst*, unde după ce vocala accentuată cade, accentul se deplasează, inevitabil, pe vocala precedentă (vezi A. I. Graur, *Syncope des voyelles accentuées en roumain*, p. 49—50).

⁸⁵ Graiurile muntenești nu cunosc această particularitate și nu o cunoșteau nici în perioada veche. Astfel în CT, CI *țărîină* este unica formă.

⁸⁶ În ediția din 1878, p. 63, *spaimîntîindu-se!*

La cronicarii munteni întîlnim, sistematic, *spăimînta*, cu *i* (RP. 247; A. 152 etc.).

⁸⁷ În ediția din 1901, *gróza!*

⁸⁸ Am notat, spre exemplu, din *Scrisori românești din Arhivele Bistriței (1592—1638)*, publicate de A. I. Rosetti: *aprope* (p. 66); *morte* (p. 45); *omenilor* (p. 39) etc. Vezi pentru grafia cu *o* și V. 2, N. 291, M. 1—30. Vezi și I. Pătruț, *Rostirea nouă, două etc.*, p. 664.

Nu este exclus ca notația cu *o* din documente sau texte ardelenesti să reproducă și pe *o* deschis (*o*), sunet ce există și astăzi în locul diftongului *oa* în graiurile transilvănene. În legătură cu această interpretare vezi G. Istrate, *Caracterul regional al textelor noastre vechi*, p. 12. În textele nordice grafia cu *o* era mult mai frecventă. În CT, CI, PO n-am întâlnit decât grafia *groaznică, voastră*, cu *oa*. În PO, p. 215, apare o dată *mijlocele*, transcrise, greșit, cu litere latine, *mijloacele* și o dată *nostre* (p. 11), transcris, greșit, *noastre*. Este plauzibilă, de aceea, ipoteza lui G. Istrate că am putea admite o influență a textelor ardelenesti asupra celor moldovenești.

Nu ni se pare potrivit procedeul de a modifica grafia vechilor texte, așa cum a făcut Mihail Gregorian care, la p. CXXXII din *Cronicari munteni*, I, ne informează că a transcris *oa* ori de câte ori în manuscris apărea *o*. Probabil cronicarii munteni au imitat, înainte de toate, ortografia celor moldoveni. Că norma la cronicarii munteni era totuși scrierea cu *oa* o dovedește forma *groaznic* din cronică lui Gr. Ureche (GL. 126, 149 etc.) ce se datorește copiștilor munteni. Nu este exclus, deci, ca atunci când D. Cantemir afirma că muntenii îi imită pe moldoveni să fi avut în vedere și grafia discutată mai sus.

⁸⁸ Pentru amănunte vezi Ștefan Giosu, *Palatalizarea labialelor în opera lui D. Cantemir*.

⁸⁹ Emil Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, p. 129.

⁹¹ Aici trebuie să citim, de fiecare dată, *h* (fricativă palatală surdă). În alfabetul chirilic nu exista un semn special pentru a nota acest sunet.

⁹² Am mai notat *hi* pentru *fi*, de două ori, în *Hronic* (p. 294, 392).

⁹³ V. 111, 34, 84, 78.

⁹⁴ M. 1—65, 19, 40, 163, 213. Și la Neculce întâlnim, de exemplu, *here, hierbinteală, hiind, hiecare* (N. 114, 244, 168, 259).

⁹⁵ La Dosoftei, la care se întâlnește adjectivul acesta, pe cit se pare, pentru prima dată, apare și *hireș* și *fireș* (vezi Al. Rosetti, B. C a z a c u, *Istoria limbii române literare*, I, p. 130).

⁹⁶ Deși mai rar, apare însă și forma *firesc*: „moarte *firească*” (I. 1—84); „lucrurile *firești*” (*ibidem*).

⁹⁷ Credem, deci, că trebuie să acceptăm, așa cum au și făcut mulți cercetători, părerea lui O. Densusianu, *op. cit.*, p. 74, că

palatalizarea labialelor era cunoscută în graiuri și în epoca apariției primelor texte românești ce ni s-au păstrat.

⁹⁸ Avem încă un exemplu de fonetism moldovenesc ce îmbogățește limba literară. Vezi pentru *a tăcea chitic* și *M i o a r a A v r a m*, *Variante fonetice regionale în expresii literare*, p. 31.

⁹⁹ M. Băcescu în *Despre terminologia populară românească privind puietul și puii de pești*, p. 26, dă numai forma *chitic* pentru fostele regiuni Suceava, Bacău, Galați, Constanța. La p. 27 autorul notează *pitici* („haită de *pitici*“) pentru câteva sate de prin părțile Bihorului și Clujului. V. Țurlan ne-a informat că în toate satele din județele Tulcea, Constanța, Galați, Brăila, Vrancea, unde a făcut, recent, anchete pentru a cerceta terminologia piscicolă, nu a întâlnit decât forma *chitic*.

¹⁰⁰ În PO cuvântul apare de 6 ori și numai cu forma *trupină*.

¹⁰¹ În GS. 1, GS. 2 peste tot se notează *trupină*!

¹⁰² Am întâlnit *trupină* la Dosoftei, formă ce trebuie interpretată, credem, ca un element muntenesc (PV. 87, 173). Ea este cu atât mai surprinzătoare cu cât la Dosoftei palatalizarea labialelor se prezintă ca și la M. Costin, I. Neculce sau Varlaam: *herbinte*, *hiarbă*, *hiară*, *hiică* etc. (PV. 129, 47, 79, 149).

¹⁰³ Emil Petrovici, *lucr. cit.*, p. 129.

¹⁰⁴ Cazul este similar cu *chiftea* (formă etimologică) *-piftea*.

¹⁰⁵ Ca să apară, de exemplu, într-un document din 1592 formele *chicioarăle*, *chezișu*, *grochi* etc. (vezi Dimitrie Macrea, *Palatalizarea labialelor în limba română*, p. 158) trebuie să admitem că fenomenul discutat aici avusese loc cu mult înaintea primelor texte românești de care dispunem.

¹⁰⁶ La I. Neculce apar și alte exemple: *chept* (N. 246), *închedeca* (N. 190). Dar aici la el formele cu palatale nu sînt numeroase, deoarece le evita (vezi și N. LXII).

¹⁰⁷ În DLRM, s. v. *hămesi*, se face precizarea: „comp. alb. *hamës*“. În albaneză *hamës* înseamnă „mîncău“. Vezi și A. I. Procopovici, *op. cit.*, p. 132.

¹⁰⁸ Vezi Ion Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, p. 88, harta nr. 13.

¹⁰⁹ Una dintre acestea este și *au logit* „a lovit“ (N. 108), specifică sudului Moldovei, dar cunoscută altădată „și în nordul provinciei unde a evoluat la faza *g(e)* (de fapt *j* muiat)“ (N. LXII, nota).

R. Todoran, *O problemă de dialectologie istorică: ĉ > š și ĝ > ž în graiurile moldovenesti*, p. 92, consideră logit o formă hipercorectă în scrisul lui I. Neculce. Oricum ar fi interpretat acest fonetism, un lucru este evident, și anume, vechimea palatalizării labiodentalei *v*.

¹¹⁰ Textele sudiceau chiar din secolul al XVI-lea numai forme cu *v*-.

¹¹¹ Încă din secolul al XVI-lea notăm și trecerea lui *h* slav la *f*. Este vorba de PO, unde *pofti* apare de 10 ori. În PS, CT, CI notăm numai *h*. Nu este exclus, deci, ca *Palia* tipărită la Orăștie să fi contribuit la răspîndirea formelor cu *f*, astăzi singurele folosite în limba literară.

¹¹² În secolul al XVI-lea întîlnim peste tot (PO, CT, PS) *prah*. Trecerea lui *h* la *v* are loc începînd cu secolul următor.

În celelalte două cuvinte amintite, *h* este înlocuit cu *v* mai devreme, încă din secolul al XVI-lea.

În cronică lui Gr. Ureche alternează formele cu *h* cu cele cu *f*. Acestea din urmă, mai numeroase, se pot datora copiilor tîrzii, făcute de munteni: *poftă*, *au poftit*, *vîrf* (GL. 87, 142, 67); *au pohtit*, *pohtitoriu* (GL. 82, 128).

¹¹³ Se pare că, în această privință, la M. Costin sînt deosebiri între cronică sa și *De neamul moldovenilor*. În această din urmă lucrare apare mai ales *z*. Dacă nu cumva înlăturarea lui *dz* în numeroase cazuri se datorește unor copiiști, așa cum s-a întîmplat cu cronică lui Gr. Ureche (GL. 63, 78, 81, 87 etc.), atunci trebuie să spunem că această lucrare, scrisă tîrziu de M. Costin, este semnificativă pentru răspîndirea unei norme literare. Desigur că și mai înainte textele noastre vechi provenite din zona africateri dentale sonore *dz* prezentau și cuvinte de origine latină cu fricativă dentală sonoră *z*, dar mai sporadic.

¹¹⁴ Notăm doar cîteva exemple din această primă ediție a *Hronicului*: *auzînd* (GS. 1—364); *căzut* (GS. 1—365); *însămnéză* (GS. 1—306); *zile* (GS. 1—308) etc. Evident, de fiecare dată avem în manuscrisul *Hronicului* africateri *dz*.

¹¹⁵ În ediția din 1901, *astăzi*!

¹¹⁶ În aceeași ediție *prinzînd*!

¹¹⁷ În aceeași ediție *rușinează*!

¹¹⁸ *Muzică* trebuie considerat un element latin literar. De aceea este scris cu *z*, nu cu *dz*.

¹¹⁹ Atragem atenția și asupra unei notații greșite din I. 1—21, și anume, *putredzesc*, cu *dz*, în loc de *putredesc*, cu *d*.

¹²⁰ Probabil că pentru cel de-al doilea cuvânt editorul s-a lăsat influențat de textul publicat de G. Săulescu, unde găsim *putre-jună* (GS. 2—3).

¹²¹ Dacă frecvențele forme cu *j* din *De neamul moldovenilor* (M. 2—20, 29, 45 etc.) nu se datoresc copiștilor, atunci este de admis la cronicar o apropiere mai mare decât la ceilalți cărturari ai epocii de forma muntenească, ce va deveni, mai târziu, unica formă în limba literară. În cronica lui Gr. Ureche apar mai ales forme cu *j* (GL. 67, 70, 123, 127 etc.) datorită copiștilor munteni.

Se poate însă vorbi, în această privință, din nou, și despre o influență a graiurilor moldovenești asupra celor muntenești. Așa se explică prezența unor forme cu *gi* în textele muntenești din epocă (S. 61; RP. 242; A. 159).

¹²² Al. Andriescu, *Contribuția marilor cronicari moldoveni și munteni la dezvoltarea limbii literare*, p. 101.

¹²³ În legătură cu palatalizarea șuierătoarelor în epoci diferite în diferite arii dacoromâne vezi H. Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*, p. 99—115; A. Philippide, *Originea românilor*, II, p. 44—48; Gheorghe Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, p. 236—264; Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, p. 50—52, 97—98, 103—109, 126—128.

¹²⁴ După Al. Andriescu, *lucr. cit.*, p. 102, cauzele grafiilor *grije*, *straje* etc. din textele moldovenești sînt mai multe: „prestigiul literar al graiurilor care prezintă acest fenomen, aspectul mai vechi al graiului moldovenesc, tradiția grafică precum și intervenția unor copiști care pronunțau curent astfel de fonetisme“.

În cazul lui Gr. Ureche, dimpotrivă, tocmai formele cu *ă* se datoresc copiștilor munteni, ceea ce face ca această cronică să contrasteze, din acest punct de vedere, cu celelalte texte moldovenești din epocă.

¹²⁵ Emanuel Vasiliu, *op. cit.*, p. 171.

¹²⁶ Cf. și lat. *asclam* > *așchie*, lat. **excloppus* > *șchiop*.

¹²⁷ Vezi, de exemplu, și V. 23, N. 239, A. 102.

¹²⁸ Vezi Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 83.

Am notat în PO, p. 32, „*deschise fereastra*“.

¹²⁹ Astăzi *deșchide* caracterizează graiurile sudice și vestice, cum ne informează A. Scriban în dicționarul său, s. v. *deschid*. Forma moldovenească, *deschid*, este literară.

¹³⁰ *Gînscă* se mai întâlnește și astăzi în unele graiuri din Transilvania.

¹³¹ Astfel, în PO se întâlnește exclusiv *pre*, ca și în CT. În CI notăm o singură dată *pe*, dacă nu va fi aici o greșeală în text.

¹³² Vezi Iorgu Iordan, *Limba și stilul lui Ion Neaculce*, p.70.

¹³³ Astfel în textele din secolul al XVI-lea, nordice sau sudice, notăm *agiutoriu*, *oltariu* etc. La fel, la cronicarii munteni întâlnim *făcătoriu* (S. 26), *gubernatoriu* (RP. 251), *mîntuitoriu* (S. 27) etc.

Pentru situația actuală vezi Emil Petrovici, *Corelația de timbru a consoanelor rotunjite și nerotunjite în limba română*, p. 162 (harta nr. 7) și 163.

¹³⁴ Vezi și Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 524, unde găsim *rupe*, *rumpe*, *rumpem*, *rupeși* etc.

¹³⁵ Forma *rumpe* există și astăzi în unele graiuri populare. Am notat-o prin Bucovina cu ocazia unor anchete dialectale.

¹³⁶ Pentru interpretarea acestor forme vezi Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 86–87.

¹³⁷ Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 525.

¹³⁸ La D. Cantemir este atestată forma cea mai evoluată, *vicleșug* (I. 1–120), ca și la Gr. Ureche (GL. 106, 154 etc.).

¹³⁹ Vezi Al. Rosetti, *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în „Istoria ieroglifică”*, p. 22. După DLRM *risipi* < v. sl. *rasypati*. Numai forma propusă de Al. Rosetti, *razsîpati*, din slavona rusă, „justifică” grafia cu *zs*. P. P. Panaitescu și I. Verdeș au păstrat grafia cu *zs* în ediția din 1965 a *Istoriei ieroglifice*, „considerînd că în acest caz avem de-a face cu un prefix” (I. 1–p. XCVI).

¹⁴⁰ La M. Costin apar grafiile: *răzsișă* (M. 1–32, 103 etc.), *răssișă* (M. 1–44, 47 etc.), *răsișă* (M. 1–21, 71).

¹⁴¹ Când au eliminat din ediția *Istoriei ieroglifice* din 1965 astfel de grafii, P. P. Panaitescu și I. Verdeș au avut în vedere faptul că *ff*, *nn*, *pp* etc. nu au alt rol fonologic decît *f*, *n*, *p* etc.

Dar nici D. Cantemir nu este consecvent. El scrie și *tirănie*, cu un singur *n* (I. 2–59).

Particularități morfologice

§ 1. Preocupați mai ales de alte aspecte ale limbii operei lui D. Cantemir, cercetătorii au trecut foarte repede peste particularitățile ei morfologice sau nici nu s-au mai oprit la ele.

În observațiile pe care le vom face vom ține seama, ca și pînă acum, și de alte scrieri din vremea lui D. Cantemir sau dinaintea sa pentru a vedea în ce sens evoluase, pînă la el, limba noastră literară și ce tendințe se conturau pentru etapele următoare ale acesteia.

§ 2. *Substantivul*. D. Cantemir este cel dintîi care, înainte de Eminescu, folosește destul de des substantivul *marmură*, însă cu forma *marmure*: „*marmure* scumpă“ (D. 57); „materie de *marmure*“ (I. 1—169). Apoi: „părește dintr-un *marmure*“¹ (I. 1—168—169); „cu floarea *marmorelui* să asămăna“ (I. 1—166). Substantivul este, astăzi, de gen feminin. În latină cuvîntul (*marmor, -oris*) era de genul neutru. Din ultimele două exemple se vede că și la D. Cantemir este folosit termenul cu sens neutral, alături de cel feminin².

La plural cuvîntul apare totdeauna cu desinența *-i*, ce convenea, în cazul de față, ambelor genuri: „*marmurile* cele scumpe“ (I. 1—166); „patru *marmuri* de porfiră“ (I. 1—168).

Multe substantive feminine terminate în *-ă* la singular au la plural desinența *-e* în loc de *-i*, ca în secolul

al XVI-lea. Unele erau curente în epocă: *blane* (I. 2—95); *oglinde* (D. 17); *vane* (H. 413) etc. Evident, formele de plural cu desinența *-e* nu erau singurele folosite³.

Pluralele grecești *διπλώματα, ένθυμήματα, προβλήματα* (sing. *δίπλωμα, ένθύμημα, πρόβλημα*) devin, prin analogie cu plurale ca cele de mai sus, *deplomate* „diplome“ (H. 131), *enthimemate* „entimeme“, *provlimate* „probleme“ (I. 2—237)⁴.

Notăm și pluralul neutru *lațe* „lațuri“ (I. 2—77).

Substantivul *fune* (< lat. *funis*) are la plural forma *funi*, normală (I. 1—186). Forma în *-ie* (pl. *-ii*) este mai târzie⁵.

Se păstrează și la D. Cantemir pluralul arhaic *gauri* (D. 71), *corabii* (H. 95). Mai întâlnim pluralul *mînule* -H. 172 (sing. *mînu*)⁶.

Nu socotim necesar să mai insistăm asupra unor plurale în *-ă* (< *-e*), feminine sau neutre. Acestea erau populare în epocă, de altfel ca și astăzi: *casăle* (H. 235); *izvoarăle* (H. 59) etc.⁷.

Semnalăm apoi pluralele în *-î* (< *-i*), feminine și masculine: *țările* (I. 1—35); *tătarîi* (H. 106). Ele există alături de pluralele în *-i*, și, evident, nu numai la D. Cantemir, ci peste tot. Observația este valabilă și pentru cronicarii munteni⁸.

Există la D. Cantemir și un plural neobișnuit, și ca formă, și ca sens: *mijloci* (sing. *mijloc*): „marginile împărățiilor mai tare să păzască decît *mijlocile*“ (H.229). Forma în discuție se explică, desigur, prin analogie cu pluralul *marginile* din aceeași frază.

Pluralele în *-uri* sînt numeroase la D. Cantemir, ceea ce arată multe ezitări încă în limba noastră în privința formării pluralului. Nu este vorba numai de elementele neologice, ci și de altele, vechi: *atomuri* (I. 2—176); *beșicuri* (H.9); *fapturi* (I. 1—98); *legiuri* (I. 1—235)⁹; *orașuri* (I. 1—35); *puncturi* (H. 354).

Ceea ce reține apoi atenția este pluralul unor substantive abstracte. Aceste plurale pot exista, teoretic,

dar nu se întrebuițează în limba literară actuală, care folosește numai singularul: *dragostele* (D. 315)¹⁰; *osténéle* (H. 197); *trude* (H. 413); *vrajbe* (H. 349); *zarve* (H. 233). Am notat și pluralul *greuime*¹¹: „mărimile și *greuimele* lucrurilor“ (I. 1—66). Aici n-ar fi exclusă folosirea acestui plural neobișnuit pentru simetria frazei. Mai pot fi date și alte exemple asemănătoare. În aceeași ordine de idei credem că apare pluralul *șegi* (sing. *șagă*), care primind determinantul *necredzute* poate sta alături de substantivul la plural *glume*, și acesta avînd un determinant (*nesuferite*): „Ce poate fi fortuna, *șegi* *necredzute* și *glume* *nesuferite* ca acéstea arătîndu-mi“ (I. 2—85).

Substantivele cu desinența de plural *-e*, cum ar fi *coade*, *dovéde*, *izbînde* etc. au la genitiv singular formele: *coadei* (I. 1—96), *dovédei* (H. 150), *izbîndei* (I. 2—122)¹². Adăugăm și genitivul *rugăminte*: „ascultarea lîngedei *rugăminte*“ (I. 2—11). Toate aceste exemple se caracterizează prin lipsa alternanței consonantice în radical. Am notat și pluralul *Muhamedi* („cîți *Muhamedi*“ -H. 22).

Substantivele *casă*, *masă*, al căror plural este terminat tot în *-ă*, ca urmare a trecerii desinenței de singular *-e* în *-ă* după o consoană dură, au la genitiv forma *casăi* (I. 1—243), *măsăi* (I. 1—20). Există, uneori, mai multe forme de genitiv. Sau, poate, mai bine zis, există ezitări în această epocă în privința formării genitivului. Unele incertitudini mai există chiar și astăzi. Ne-am referi, spre exemplu, la genitivul substantivului *vidră*. În text cuvîntul este propriu, denumind un personaj. Cu toate acestea cuvîntul are aceeași flexiune ca și atunci cînd este nume comun. Notăm, pe aceeași pagină (I. 2—55), genitivele *Vidrăi*, *Vidrei* și *Vidrii*. Cele două exemple din urmă ilustrează, de fapt, o singură formă dacă ținem seama de faptul că *e* s-a închis, trecînd la *i*, așa cum s-a văzut și în altă parte. Dar chiar acest lucru arată că nu există o stabilitate a formelor de genitiv.

Substantivele terminate în *-ca(-că)* aparținând genului personal au genitiv-dativul în *-căi(-câi)*: *fiicăi* (I. 2—112); *mamcâi* (H. 331); „al *Senecăi*... cuvînt“ (D. 169) etc.¹³

Probabil prin analogie cu nume ca cele de mai sus și alte substantive au aceeași formă de genitiv-dativ: „meșterșugul *dialecticâi*“ (H. 130); „școala *fizicâi*“ (I. 2—27); „neascultătoriu *poroncâi*“ (H. 431)¹⁴.

Genitiv-dativul în *-cii* în loc de *-căi*, specific pînă astăzi nordului Moldovei, apare mult mai rar: „gardul *prisăcii*“ (I. 1—244).

Repartiția din limba veche a substantivelor cu genitiv-dativul în *-căi* sau *-cii* pare a fi aceeași ca și astăzi.

Opera lui D. Cantemir prezintă, din acest punct de vedere, particularități mai ales sud-moldovenesti. Ultimul exemplu amintit (*prisăcii*) arată că își fac loc, uneori, genitiv-dative după modelul celor din nordul Moldovei. Se poate conchide că, chiar din primele secole ale dezvoltării limbii noastre literare, se conturează o normă ce caracterizează astăzi numai o arie din subdialectul moldovenesc.

Unele substantive, terminate în *-e* la nominativ singular, au genitiv-dativul în *-ei*: *flămîngiunei* (H. 256); *noimei* (H. 86); *prostimei* (H. 218) etc.

Nu se mai întîlnesc la D. Cantemir forme de genitiv-dativ în *-iei*, așa cum se întîlneau încă la Varlaam¹⁵. Am mai notat cîteva dintre acestea chiar și la M. Costin¹⁶. Sub acest aspect opera lui D. Cantemir prezintă forme mai evolute.

D. Cantemir folosește și genitivul construit cu prepoziția *a*. Construcția, arhaică, nu este prea frecventă. De altfel, nici în secolele anterioare genitivul cu *a* nu apare prea des. Exemple: „stăpîni *a locuri pustii*“ (H. 468); „coadele *a cai sirepi*“ (D. 71)¹⁷.

Se mai păstrează și dativul construit cu prepoziția *a*: „*a mai mulți* cele mai bune plac“ (D. 365); „lui Isachie Anghel și *a toată familie* lui“ (H. 408). Dar spre deosebire de *Cazania* lui Varlaam de exemplu, unde această

construcție arhaică este frecventă (V. 50, 146 etc.), în opera lui D. Cantemir ea apare rar. Este mai rară și decît la Neculce și M. Costin. Graiurile muntenesti sînt, din acest punct de vedere, mai evolute. Constatăm din nou că textele din aproximativ jumătatea de nord a țării au caracter mai arhaic decît celelalte. Situația aceasta se menține, pentru unele fenomene, pînă astăzi. Nu-i mai puțin adevărat că există și cazuri cînd textele arată că graiurile sudice păstrează unele particularități arhaice, în vreme ce cele nordice sînt inovatoare, cum s-a putut constata și din capitoul precedent.

Ca în toată limba română veche găsim și la D. Cantemir dativul pentru genitiv. Construcția este încă destul de frecventă: „acela era împărat *împărățiii* apusului“ (H. 148); „Era dară Eleni fată *lui Tindar*“ (H. 92). Este interesant să constatăm că mai toate exemplele se întîlnesc în *Hronic*, deși este opera sa românească cea mai tîrzie. Faptul s-ar putea explica prin aceea că în *Hronic*, operă istorică, autorul folosește, sub influența cronicarilor, o limbă mai arhaică, adecvată deci conținutului.

Ca și în etapa precedentă a dezvoltării limbii române literare, semnalăm la D. Cantemir păstrarea vocativului masculin nearticulat cu desinența *-e*, care, cu timpul, va fi înlocuit prin vocativul articulat cu *-le*. Concurența aceasta poate fi constatată chiar din secolul al XVI-lea. Exemple: *Coarbe* (I. 2—57); *oame* (D. 65); *pămînte* (I. 2—50).

Este atestat și un adjectiv masculin cu vocativul în *-e*: *ticăloase* (I. 2—69).

D. Cantemir folosește vocativul în *-o*, ca în graiurile muntenesti: „o, *soro Hulpeo*“ (I. 1—214); „Nu așa *fățarnico!*“ (D. 89).

§ 3. *Articolul*. Articolul definit lipsește, de regulă, la numele de locuri de gen feminin. Aceasta este o caracteristică populară pentru limba veche. Avem în

vedere numele terminate în *-a*, care la forma nearticulată au *-ă*: „la *Suceavă*“ (H. 325)¹⁸, apoi cele terminate în *-e* la forma nearticulată: „la *Bae*“ (H. 325)¹⁹.

Există apoi la D. Cantemir numeroase alte nume de locuri care deși sînt precedate de o prepoziție au totuși adesea, formă nearticulată. *Hronicul* este bogat în astfel de exemple: „în *Bulgarie*“ (H. 284); „în *Dachie*“ (H. 158); „spre *Italia*“ (H. 95), „aproape de *Thrachiie*“ (H. 302). Nu lipsesc nici formele articulate: „La *Italia*“ (H. 95); „de *Thracia*“ (H. 302) etc. Constatăm, așadar, fluctuații în folosirea articolului hotărît. La fel stau lucrurile și cu toponimicele neprecedate de prepoziție, care sînt cînd articulate cînd nearticulate: „au prădat *Bavarie*“ (H. 354); „carile cuprinde *Transilvanie*“ (H. 65). Apoi: „pustiindu-să toată *Illirie* și *Misia*“ (H. 151).

Apar și nume comune nearticulate, cu toate că sînt precedate de prepoziție și urmate de un determinant. Constatăm și aici oscilații în folosirea articolului. Unele exemple pot fi și erori datorate copistului *Hronicului*: „și din *curte* sa“ (H. 234); „de nume *Vlahii*... au scris“ (H. 109) etc.

Ezitări în folosirea articolului definit se văd și în următoarele exemple, în care substantivul trebuie să aibă, dimpotrivă, formă nearticulată: „o mie de *sufletele*... de mi-ar fi dat“ (I. 2—83); „o mîță sălbatecă pentru *hrana* prin spini șorecăind“ (I. 1—255)²⁰; „după a mea *socoteala*“ (I. 2—239); „în multe *locurile* istorii sale“ (H. 154)²¹.

Atrag apoi atenția alte cîteva construcții, deseori folosite, cu substantivul nearticulat: *în (din) toate zilele, în toate părți*. Din punctul de vedere al limbii literare actuale lipsa articolului aici este o eroare. În limba veche însă construcțiile acestea erau folosite, alături de celelalte, cu substantivul articulat: *în toate zilele* (D. 119; H. 114); *din toate zilele* (I. 2—55), *în toate părți* (I. 2—147); *în toate zilele* (I. 2—45). Particularitatea aceasta se întîlnește, între alții, și la

I. Neculce²². Prezența acestor grupuri cu substantivul nearticulat și la D. Cantemir dovedește că nu este vorba de o greșală, ci de un uz al epocii. Grupul *în toate zilele* este folosit și de Varlaam (V. 47, 125). La M. Costin construcția cu substantivul nearticulat este chiar mai frecventă decât cealaltă (M. 1—27, 30, 41, 55, 58, 117 etc.). Construcția mai este folosită și astăzi prin părțile Hunedoarei (*în toată zi*)²³.

Se poate, deci, conchide că în limba veche regulile folosirii articolului hotărît nu erau definitivitate. Din punctul de vedere al limbii literare actuale toate exemplele la care ne-am referit mai sus sînt, evident, greșite.

Există în întreaga literatură veche incertitudini, în toate textele, indiferent de regiunea din care provin, și în privința folosirii articolului genitival. Domină însă forma invariabilă *a*²⁴, situație ce se menține și în opera lui D. Cantemir: „*a* stélelor cunoscători“ (D. 7); „*a* adevărului veșmint“ (D. 11); „în patru părți *a* lumii“ (H. 10); „acest *al* meu... dar“ (D. 13); „în capul *ai* căriia“ (I. 1—77); „*ai* grecilor înțelepți“ (D. 9); „poftește a cerca și de céle *ale* sale a-l dezbrăca“ (I. 1—65); „grijea *alor* săi supuși purtînd“ (I. 2—185)²⁵.

Ceea ce reține însă mai ales atenția este folosirea de prisos în raport cu limba literară actuală a articolului genitival, sub forma *a*, particularitate ce apare și în textele secolului al XVI-lea²⁶: „curățirea *a* vieții“ (D. 335); „prin hirișă limba *a* noastră“ (I. 1—7); „ocolind marginile *a* Evxinului“ (H. 60) etc. Titlul însuși al ultimei lucrări scrise în limba română este *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Prezența lui *a* în exemplele de mai sus, la care se pot adăuga încă numeroase altele, este un fel de hiperurbanism morfologic și se explică prin incertitudinea în folosirea acestei părți de vorbire. De fiecare dată avem cîte un alt cuvînt articulat, care nu mai permite, în limba actuală, folosirea articolului *a*. Pentru limba veche ea este o realitate, un uz²⁷, alături de celălalt, în care *a* nu mai apare. Nu este deci justificat faptul că unele

lucrări citează *Hronicul*, eliminând articolul *a*, „corectându-i“ titlul.

Articolul adjectival feminin singular *cea* are la genitiv-dativ forma *ceii*, de altfel singura întâlnită în limba română veche, rezultată prin căderea lui *a*- din *aceii* (genitiv-dativul de la *aceea*); „ale moșiii noastre *ceii* vécinice“ (D. 43); „din catastihul *ceii* mai știute“ (H. 24). Astăzi este cunoscută forma *cei* „celei“ în unele graiuri populare.

§ 4. *Adjectivul*. Adjectivul *gol* are la plural forma *goli* (D. 109; I. 1—88; H. 380), ca în toate textele noastre vechi²⁸ și ca pînă astăzi prin Transilvania și Bucovina. Forma de plural *goi*, care se explică prin înmuierea și apoi dispariția lui *l*, este mai nouă.

Unele observații făcute la substantiv se aplică și adjectivului. Astfel desinența de plural a unor adjective este *-ă* în loc de *-e*: „mai iuți și mai *putincioasă*“ (I. 1—29). De asemenea, adjectivele terminate la nominativ singular în *-ca* au genitiv-dativul în *-căi*: „minte *săracăi* Struțocamilei“ (I. 1—79) etc.

Se întâlnește, o singură dată, de altfel, adjectivul *toată* „întreagă“ cu genitivul *a toatei*: „inima *a toatei* noastre monarhii“ (I. 2—64). Încă din secolul al XVI-lea (PO, PS, CI etc.) se cunoaște construcția cu valoare de genitiv-dativ *a tot*, *a toată* urmată de un substantiv: *a tot omul*, *a toată monarhia*. D. Cantemir creează forma *a toatei* probabil prin contaminarea construcțiilor amintite cu construcția „inima monarhiei noastre“.

Semnalăm, în sfârșit, la D. Cantemir, ca peste tot în limba epocii și ca și astăzi în unele graiuri populare, superlativul format cu adverbul *prea*²⁹: „în vîrvul unui munte *prea* înalt ne-am urcat, în vîrvul a căruia un puț *prea* adînc... am aflat“ (I. 2—112).

§ 5. *Pronumele*. Opera lui D. Cantemir, ca și scrierile anterioare, atestă încă pronumele personal *dîns*, nearticulat: „cu *dîns*“ (H. 332); „după *dîns*“ (H. 357).

Celelalte forme arhaice de pronume personal de persoana a treia, *îns*, *nus*, prezente la Varlaam de exemplu, alături de *dîns* (V. 27, 28, 31 etc.), nu se mai întîlnesc la D. Cantemir.

Notăm apoi pronumele reflexiv *șie* „sie, sieși“: „singur *șie* împotrivindu-să“ (H. 133); „pentru cele *șie* cunoscute“ (I. 1—75) etc., Exemplele notate din scrisul lui D. Cantemir confirmă ideea că acest pronume și-a restrîns, cu timpul, funcțiile. În secolul al XVI-lea pronumele *șie* era mai imprecis, referindu-se nu numai la persoana a III-a, ci și la persoanele I și a II-a³⁰.

Pronumele reflexiv *și* este folosit cu valoare posesivă după un substantiv articulat, ca și în alte texte din epoca veche: „pre stăpînitorii moșnăni la locu-și să chemăm“ (I. 2—58); „în reaoa-și minte“ (I. 2—26). Deși foarte frecventă această întrebuintare a reflexivului totuși uneori, ea surprinde: „Așea ei, *tușînd*, *scuipînd* și cuvintele prin limbi-și *învăluînd*“ (I. 1—65). Grupul *limbi-și* este, evident, forțat, dar autorul îl folosește pentru necesități de ritm³¹. Așa se explică, în bună parte, de ce D. Cantemir folosește acest pronume cu valoare posesivă mult mai des decît I. Neculce de exemplu.

Pronumele relativ are, ca peste tot în limba veche, și forme articulate: *careă* (I. 2—98); *carele* (D. 53); *carile* (I. 1—126); *carii* (D. 53).

Pronumele relativ *cine* + *-și* > *cineși* „fiecare“: „*cineși* după neamul și chipul său“ (I. 1—34). Verbul poate fi și la plural, făcîndu-se acordul după înțeles: „*cineși* [adică „toți“] la ale sale să *dusără*“ (I. 2—228). Este folosit și *fietecare(le)*, uneori pentru a alterna formele, ca în exemplul: „grecilor li-au dzis să margă *cineși* pre la locurile sale și să siliască *fietecarile*, cu mijloc ca acela, ce vor putea afla“ (H. 424).

Pronumele demonstrativ feminin *aceasta* mai păstrează încă la genitiv-dativ forma arhaică *aceștii* („Spre *aceștii* ai noastre ostenințe“-D.25)³². La fel, *aceea* are la genitiv-dativ forma arhaică *aceii*: „stîmpărarea *aceii*

înfocări și potolirea *aceii* arsuri" (I. 1—38)³³. *Aceii* se explică prin evoluție fonetică normală, din lat. *eccum + illaei*. Genitivul *celei* va fi refăcut mai târziu după pluralul *acele*.

Apare și pluralul masculin *aceștea*, cu formă normală deci. *Aceștia*, cu *-i-*, este format din *acești + a*. Forma cu *-e-* (*aceștea*) este atestată din secolul al XVI-lea³⁴.

O altă particularitate arhaică este pronumele demonstrativ *alalt* „celălalt”. Frecvența lui *alalt* este foarte mare, mai ales în *Divan* și în *Hronic*. În această privință opera lui D. Cantemir se deosebește de cea a lui M. Costin, unde *alalt* apare foarte rar. L-am întâlnit în cronică lui M. Costin doar de câteva ori, în vreme ce alte pronume demonstrative (*celalalt*, *ceialaltă*, *cestalalt*, *ceștealalți*, *acestealalte*, *cealaltă*, etc.) sînt, la cronicarul moldovean, numeroase³⁵. Pronume ca *ceialalți* („*ceialalți* oameni”-D.53) etc. sînt la D. Cantemir foarte rare. Sub acest aspect opera sa are un caracter mai arhaic decît cea a lui M. Costin, unde pronumele demonstrativ este mult mai variat.

Pronumele *alalt* nu se întîlnește, de altfel, decît pînă în secolul al XVIII-lea. El a intrat în compunerea lui *cestălalt*, *celălalt* etc. *Alalt* este, la origine, lat. *ille + alter* (> *ăl + alt* > *ălalt* apoi, prin asimilație, *alalt*). Exemple: „*alalți* svinți” (D. 69); „*alaltă* tîlcuire” (I. 2—99); „*toți alalți*” (H. 300). În secolul al XVII-lea pronumele *alalt* este încă frecvent³⁶, mai ales în prima jumătate a lui³⁷. De aceea la Varlaam și în pravilele lui Matei Basarab și Vasile Lupu *alalt* este mai frecvent decît mai târziu. Începînd cu această epocă pronumele *celălalt*, *cealaltă* etc. își fac tot mai mult loc³⁸.

Pronumele nehotărît *unele* cînd este folosit cu valoare adjectivală are, adesea, formă nearticulată (*une*): „*une* fapte” (D. 385) „numai *une* tîmplări” (I. 1—64); „pre *une* locuri” (H. 64) etc.³⁹. Construcția este și astăzi curentă prin Transilvania.

În sfîrșit, o altă particularitate veche este *alția*, genitivul de la pronumele nehotărît *alta*. Așa cum *una*

are genitivul *uniia* tot astfel *alta* are genitivul *altiia* mai întâi, apoi *alțiia* cu trecerea lui *t* + *i* la *ț*: „și una într-ochii *alțiia*... căutînd“ (I. 1—150); „asupra *alțiia*“ (I. 1—69). Particularitatea aceasta, atestată încă din secolul al XVI-lea (PO etc.), este cunoscută și în secolul următor și ceva mai târziu ⁴⁰.

§ 6. *Verbul*. Verbul *a învoi* devine la D. Cantemir *a învoia*: „ca într-un suflet a îmbla și *a să învoia* să poată (că ce ieste prieteșugul? *A învoi* deopotrivă. Și ce ieste priietinul? *A nu* deosăbi în suflet)“ — I. 1—144. Autorul creează *a învoia* ca să rimeze cu *îmbla*. Ceva mai departe păstrează *a învoi* care rimează cu *deosăbi*.

Aceeași explicație are, probabil, și *a probăi*, în loc de *a proba*: „din vrémea a patrudzăci de ani ispitiți și *probăiți* vă aveam“ (I. 2—165).

Se mai păstrează încă valoarea verbală a infinitivului lung, atunci cînd este precedat de prepoziție. Cele câteva exemple notate sînt din *Divan* și *Hronic*, opere cu caracter arhaic mai pregnant decît *Istoria ieroglifică*: „lasă-te de *a mai hulire*“ (D. 61); „au aflat mijloc de *a intraré* în Ghermania“ (H. 286). Această particularitate caracteriza mai ales graiurile moldovenesti și, în general, cele nordice ⁴¹.

De la verbul *a vrea* se mai folosește încă persoana I de indicativ prezent *vom* ⁴²: „acmu *vom* să dzicem“ (H. 78).

Secolul al XVII-lea și, în special, sfîrșitul lui apoi primele decenii ale secolului al XVIII-lea prezintă mai multă stabilitate în privința folosirii sufixelor flexionare pentru indicativul prezent. În secolul al XVI-lea se spunea, spre exemplu, *întunecă* și *întunecază*, *preveghe* și *preveghează* etc. ⁴³ La D. Cantemir apar foarte rar sufixe neconforme cu realitatea lingvistică nouă: „să-ș *împrumutédze* limba“ (H. 444); „a poftii cinstii să *înfocadză*“ (H. 6).

Se mai păstrează încă de la *a muri* prezentul indicativului (și conjunctivului) *moriu*: „noaptea *moriu*“ (D. 125)⁴⁴. De asemenea, întâlnim și forma de indicativ (și conjunctiv) prezent, persoana I, *poci*: „ca să *pociu lovi*“ (H. 143).

La perfectul compus auxiliarul are la persoana a III-a, numărul singular, ca peste tot în limba veche, forma *au*, etimologică: „Cucunozul... *au lăsat*“ (I. 1—76); „precum *s-au dzis*“ (I. 2—72) etc.⁴⁵.

Mai trebuie să adăugăm aici și perfectul compus format din perfectul compus al verbului *a fi* și gerunziul verbului de conjugat. Majoritatea cercetătorilor care au vorbit despre formele verbale compuse cu gerunziul *s-au* referit la valoarea de imperfect a acestora. Ovid Densusianu vorbește, pentru secolul al XVI-lea, de „perfectul perifrastic“ exprimat cu verbul de bază la gerunziu precedat de *a fi* la perfectul simplu sau la perfectul compus (*fuiu lucrînd, am fost zăcînd*)⁴⁶. La D. Cantemir se întâlnește numai a doua formă, cu auxiliarul la perfectul compus: „Așea au fost învățat, cît în războiu și el pre neprietin cu gura *au fost apucînd* și dîndu-l gios, cu picioarele *l-au fost stropșînd*; de la stăpî[nul] său macar odată *n-au fost fugînd* și la loc de primejdie mare isteciunea pricéperii *au fost arătînd* (H. 146)⁴⁷.

În limba veche perfectul simplu era cunoscut peste tot. Și la D. Cantemir întâlnim perfectul simplu arhaic cît și cel folosit pînă în zilele noastre în unele graiuri populare și în limba română literară⁴⁸: *avum* „avurăm“ (H. 80); *dziș* „zisei“ (I. 1—92); *déde* „dădu“ (H. 83); *făcum*⁴⁹ „făcurăm“ (I. 1—179); *înțeleși* „înțelesei“ (I. 1—216). Apoi: *așădză* (I. 1—117); *mîncaiu* (D. 21); *putuși* (D. 63); *rumpșeră* (H. 93). Graiurile moldovenești au pierdut, cu timpul, perfectul simplu.

Construcțiile perifrastice formate cu gerunziul, discutate mai sus, pot avea și valoare de perfect simplu: „Care lucru pascării vădzînd, întîi de minune *s-au fost uluînd*, apoi... le spusă“ (I. 1—186).

La imperfect lipsește desinența *-u*. Este o altă particularitate a limbii vechi: „iară alții, carii parte lui Menelaos ținea, sfātuia că... necinstea tot cade asupra tuturor“ (H. 92)⁵⁰.

Sînt destul de frecvente la D. Cantemir și, mai ales, în *Hronic* formele perifrastice, arhaice, de imperfect, alcătuite din perfectul compus al verbului *a fi* urmat de gerunziul verbului propriu-zis: „despre apus *au fost avînd* țara carea acmu îi dzicem Ardealul“ (H. 67—68)⁵¹.

Opera lui D. Cantemir arată apoi că se foloseau și în Moldova, ca peste tot, de altfel, ambele forme de mai mult ca perfect (unele cu caracter mai arhaic prin natura temei, de perfect simplu, cu care se formează mai mult ca perfectul): *dedese* (I. 1—48)⁵²; *fusese* (H. 191); *să încleise* „se încleiasse“ (H. 197); *s-au fost măritat* (H. 125); *au fost rămas* (H. 96).

După Iorgu Iordan cele două forme de maimult ca perfect „nu sînt însă pe deplin sinonime“, cea perifrastică arătînd „un moment ceva mai puțin îndepărtat în trecut“ (N. LXXVIII). Această realitate a făcut ca o perioadă de timp să se păstreze ambele forme. Cu timpul însă diferența va dispărea, ceea ce va face inutilă una dintre forme⁵³. Plecînd de la această ușoară deosebire dintre cele două forme de mai mult ca perfect, D. Cantemir folosește, o singură dată însă, o a treia, analitică, cunoscută încă din secolul al XVI-lea, dar foarte rară, cu auxiliarul la forma sintetică, ceea ce exprimă un moment mai îndepărtat în trecut („o *fusese logodit*“ în loc de „*a fost logodit-o*“): „și pre fiică-sa Levania i-au dat (pre carea mai denainte o *fusese logodit* cu Turnus)“ (H. 95). Prezența adverbului *mai denainte* arată, o dată în plus, intenția autorului de a folosi o formă verbală care să exprime, cît mai bine, anterioritatea.

O particularitate asupra căreia cercetătorii limbii noastre literare s-au oprit prea puțin sau chiar au omis-o este desinența *-ă*, la persoana a III-a a con-

conjunctivului în locul desinenței *-e*, eventual *-e*, în locul lui *-ă*. Nu este vorba numai de opera lui D. Cantemir, ci și de celelalte opere, moldovenești sau munteneste. Faptele sînt foarte numeroase. Ele se întîlnesc în toate scrierile lui D. Cantemir și, cu deosebire, în *Hronic* apoi în *Istoria ieroglifică*. Notăm mai întîi verbe cu persoana a III-a a conjunctivului normală: *să îndemănédze* (I. 1—89); *să omoare* (H. 339).

Verbe cu persoana a III-a a conjunctivului în *-ă*, în loc de *-e*: „acolo *să să așédză*“ (H. 369); „*să-i cruță*“ (H. 457); „de prietinul său *să să înstreinédză*“ (D. 77); „lucrul în slab *să nu să lasă*“ (I. 2—104); „*să-i omoară*“ (H. 342) etc.

În limba literară actuală desinența verbelor de mai sus la persoana a III-a a conjunctivului este *-e*. În graiurile populare unele verbe mai au încă *-ă*. Consoana ce precedă desinența este dură și de aceea a favorizat trecerea lui *-e* la *-ă*, întocmai ca în pluralele *casă*, *cară*, *sămință* etc. Cu timpul, se vor impune numai formele cu *-e*.

Cît privește verbul *a adăuga*, trebuie să precizăm că forma de conjunctiv în *-ă* la persoana a III-a („*să nu să adaugă*“ — I. 2—27) este normală deoarece infinitivul în limba veche este *a adauge*.

La unele verbe de conjugarea I și a IV-a alternează, la persoana a III-a, desinența *-e* cu desinența *-ă*, fapt constatat și în alte scrieri din epocă, nordice sau sudice.

Verbele care au la aceeași persoană a conjunctivului prezent desinența *-e* în loc de *-ă* sînt puține la D. Cantemir: „nu numai ușă *să între*, nu numai gaură *să încape*, ce ⁵⁵... nici crăpătură cu ochiul *să privască*, loc și vrème ceva împotriva Șoimului *să scornească nu află*“ (I. 2—169); „cu plată *să i-o vîndze*“ (I. 1—257). În primul exemplu am putea admite „potrivirea“ lui *să încape* după *să între*, cu atît mai mult cu cît în partea a doua a frazei mai avem alte două cuvinte care rimează (*să privască* și *să scornească*). *Să încape* poate apărea însă și singur, fără a fi pus în relație cu

alt verb. Formele în *-e* ca cele de mai sus pot avea mai multe explicații (ezitățile, în general, în epocă, în formarea persoanei a III-a a conjunctivului prezent; influența, poate, a graiurilor muntenești⁵⁶; n-ar fi exclus ca cel puțin în unele cazuri să avem a face cu forme hipercorecte).

Conjunctivul perfect are auxiliarul diferențiat după persoane: *să fiu fost* (I. 1—48); *să fii vădzut* (I. 1—66); *să fie asudat* (H. 5); *să fim știut* (I. 2—165) etc. El este folosit cu mai multe valori. Evident, în primul rând este folosit pentru a exprima o acțiune anterioară acțiunii cu care este în relație: „în partea zburătoarelor sau să fiu sau *să fiu fost* nici chipul nici firea să arată“ (I. 1—48). Este apoi întrebunțat în locul condiționalului perfect: „căci Ovidius nu dzice că Flaccus *să fie avut* războiu cu Dachii, ce cu Ghetii“ (H. 118). Bineînțeles, apare și forma de condițional-optativ perfect: „veri lăudătoare *ar fi fost*, veri hulitoare“ (H. 5).

Foarte des întâlnim la D. Cantemir și, în mod deosebit în *Hronic*, prezumtivul perfect format pe baza conjunctivului perfect: „dzic unii că Dachia mai pre urmă *să să fie chemat* Flachia“ (H. 111)⁵⁷.

Și în limba actuală, de altfel, conjunctivul are și valoare de prezumtiv, după cum are și valoare de condițional-optativ.

Se folosea și prezumtivul trecut exprimat prin viitorul lui *a fi* urmat de participiul verbului de conjugat: „Vrăjitoarea haldeiască înțelége... pre Maica Precista, pre carea creștinii într-agiutoriu, și cătră fiiul său mijlocitoare, *or fi chemat-o*“ (H. 203)⁵⁸.

Întâlnim apoi în opera lui D. Cantemir, ca și în alte opere din literatura română veche, conjunctivul perfect alcătuit cu auxiliarul *a fi* nu la prezent, ci la perfect. Și de data aceasta valorile verbului pot fi diferite (de indicativ, de conjunctiv, condițional, prezumtiv). Constatăm, uneori, sensul ambiguu al frazelor tocmai datorită unor forme verbale folosite altfel decât astăzi.

Exemplele sînt însă puține: „să fie cuprins Romanii aceste locuri și să fie fost rămas deciaa pre dînsele lăcuiitori“ (H. 124). Locul participiului trecut îl poate lua și gerunziul. Și de data aceasta exemplele sînt rare: „și acestora să să fie fost închinînd“ (H. 206). Forma *să fie fost rămas* corespunde, ca sens, mai mult ca perfectului conjunctiv latin, trecut, altfel, în limba română la indicativ. Forme ca *să fie fost rămas* sînt citate, de regulă, cu valoare de mai mult ca perfect. Această este doar una dintre valorile formei verbale în discuție, care a avut o existență reală din moment ce este atestată și de alte opere (vezi, spre exemplu, N. LXXVIII).

Pe lângă condiționalul perfect cu auxiliarul *a fi* la condițional prezent mai notăm și o altă formă, cu auxiliarul la condiționalul trecut: „în zădar *aș fi fost cheltuit*“ (H. 298); „faptele tot într-un mormînt s-ar fi îngropat, de *n-ar fi fost urmat* îndată scrișnetul condéelor“ (H. 171).

Toate aceste forme în care auxiliarul este deja la un timp perfect arată că autorul le folosește pentru a sublinia că acțiunea la care se referă este foarte îndepărtată.

Și de data aceasta trebuie să ne gîndim, credem, la mai mult ca perfectul conjunctivului activ latin (*audivissem* = *să fi fost auzit* și *aș fi fost auzit*).

În ceea ce privește participiul, reținem încă forma arhaică *cerșut*, de la *a cere*. În DA se precizează, s.v. *cere*, că în limba veche verbul avea „înțelesul fundamental al lat. *quaerere*, adică «a căuta»“. Cu acest sens apare la Coresi, la Dosoftei. El mai înseamnă, în limba veche, și „a pretinde“. La D. Cantemir verbul are acest din urmă sens, ca și la M. Costin de exemplu (M. 1—45, M. 2—35), dar și sensul actual de „demander“: „Varvarii au priimit tocmai acéia, însă și ei *au cerșut* de la împăratul să le dea pe Hilvurie Maghistrul oștilor să le fie cap“ (H. 318); „*să fie cerșut* voia pentru ca să-i dezlége“ (H. 137).

Există, în sfârșit, în opera studiată și deosebiri față de limba literară actuală în privința diatezei. *A sili* (< v. sl. *siliti*) înseamnă „a se sili”: „să *silim* ca să nu pierdem ce am lucrat” (D. 373); „a le alătura *am silit*” (I. 1—4). Verbul *a sili* „a se sili”, va căpăta, cu timpul, și formă reflexivă, după modelul celorlalte verbe, reflexive, încît mai tîrziu avem aici perechea activ-reflexiv. În limba veche nu erau pe deplin stabilizate, delimitate, perechile de forme active-reflexive⁵⁹.

§ 7. *Adverbul*. Un fapt demn de remarcat este lipsa, la D. Cantemir, a adverbului *amu*, atît de frecvent în literatura veche (CT, CI, M. 1, M. 2 etc.). D. Cantemir preferă *acmu*, considerînd, desigur, că *amu* este regional și, deci, neliterar. Avem și aici un caz cînd autorul selectează materialul lingvistic, ceea ce arată, din nou, preocuparea sa pentru o exprimare cît mai îngrijită. Nu este exclus ca în această privință D. Cantemir să-l fi avut ca model pe Varlaam, în *Cazania* căruia *amu* apare doar de vreo trei ori.

În ceea ce privește adverbul în general, precizăm, mai întîi, că și opera lui D. Cantemir ne duce la concluzia că limba veche era bogată în forme adverbiale. Chiar dacă multe dintre adverbele întîlnite în textele din secolul al XVI-lea vor dispărea în secolul următor, categoria adverbului rămîne și în următoarele două secole destul de bogată.

Vom nota, în continuare, cîteva adverbe care astăzi fie că nu mai există fie că au altă formă: *ales* „mai ales” (D. 197); *atocma* „întocmai, la fel” (H. 369); *așijderea* „de asemenea” (D. 155); *cîndai* „cumva” (I. 1—43); *decinde* „dincolo” (H. 215); *încai* „măcar” (H. 361); *niciodănaoară* „niciodată” (D. 53); *poate fi* „poate” (D. 65); *tînd... tînd* „cînd... cînd” (D. 245).

Adverbul *cam* are în textele vechi forma *can*. La D. Cantemir apare, de cîteva ori, și *cani*, cu *-i*; „să *cani* înfla” (I. 1—235); „oarecum *cani* cu mînie” (I. 2—122). Nu trebuie considerată o greșeală această formă,

cum ar reieși dintr-o notă a ediției din 1883 a *Istoriei ieroglifice* (p. 175). *Cani*, formă rară, mai este atestată și de alte texte⁶⁰.

Cani, cu *-i*, este mai nou decît *can* și s-ar putea explica prin fonetică sintactică sau poate prin analogie cu alte adverbe terminate în *-i*.

Unele adverbe au particula deictică *-și* (< lat. *sic*) în limba veche. După cum *acestaș* înseamnă „tot acesta” la fel *acoloș* înseamnă „tot acolo” (H. 65) iar *atuncés* „tot atunci” (H. 322). Când autorul vrea să insiste asupra sensului adverbului adaugă și cuvîntul *tot*: „*tot acoloș puțin mai gios*” (H. 149).

La unele adverbe particula *-și* nu schimbă cu nimic sensul: *încăși* (I. 1—105); *îndatăși* (I. 1—211) etc.

Adverbul *acasăș* datorită lui *-și* nu poate fi folosit decît cînd verbul este la persoana a III-a: „s-au întors *acasăș*” (H. 369). O dovadă, deci, că *-și* din *acasăș* este provenit din pronume reflexiv (lat. *sibi*).

În *Istoria ieroglifică* se întîlnește de cîteva ori și forma *încășile* (I. 1—213). Aceasta s-a format, desigur, după modelul lui *iarășile* (I. 1—69).

Mai semnalăm și formele diferite față de limba actuală ale unor locuțiuni adverbiale: *cu furișul* „pe furiș” (H. 232)⁶¹; *cu multul* „cu mult” (H. 8); *în scurt* „pe scurt” (H. 432).

§ 8. *Prepoziția*. Ca și în textele din secolul al XVI-lea, unele prepoziții se folosesc și cu alte valori decît astăzi. Limba română literară a progresat, cu timpul, și în ceea ce privește folosirea prepozițiilor. Unele valori, care erau în spiritul limbii vechi, vor fi exprimate mai tîrziu prin alte prepoziții. La D. Cantemir trebuie avută în vedere și influența limbii latine. Dăm mai jos cîteva exemple, dintre cele mai frecvente:

De „despre”: „au scris *de* Traian” (H. 129). Aici *de* corespunde latinului *de* din construcția cu ablativul.

De „din, dintre“: „mulțime de dînșii“ (H. 137). De apare aici într-o construcție ce înlocuiește genitivul partitiv latin. Pentru aceeași situație autorul folosește și *din*: „nime *din* istoricii... pomeniți“ (H. 203).

De „de la“: „vicleșugul oamenilor de curtea lui Pompei“ (H. 163). Cu aceeași valoare prepoziția *de* mai este cunoscută prin Maramureș⁶².

De la „din“: „s'au înturnat de la Misia în Dachia“ (H. 219).

De la „de“: „unul de la altul despărțindu-să“ (I. 2—75). Aici *de la* corespunde lui *ab* latin folosit cu ablativul cerut de verbele separării. Dar nu este folosită sistematic această construcție: „Și mai bine eu *de* tine și tu *de* mine să ne despărțim“ (D. 133). Este de remarcă că cele mai multe construcții ce se explică prin influența latină sînt din *Hronic*, opera cea mai caracteristică pentru influența sintaxei latine în scrisul lui D. Cantemir.

De la „de către“: „însă înpinși și poftiți fiind de la unii prietini streini“ (H. 178—179).

Despre „dinspre“: „despre Țara Ardealului spre Dunăre“ (H. 132).

La „în“: „împreună la pustiile Araviii lăcuim“ (I. 1—53). Construcția corespunde acuzativului local latin construit cu prepoziția *apud*.

În „pe“, în locuțiunea *a sta în gînduri*: „Dulăii, cîtăva vrême în gînduri stînd“ (I. 2—88)⁶³.

În „pe“: „America... au fost necunoscută... oamenilor ce trăiesc în pămîntul cest de demult cunoscut“ (H. 184). Construcția amintește de ablativul locului latin, construit cu prepoziția *in*⁶⁴.

În „la“: „În sfîrșitul anului 274“ (H. 221). Și aici în se explică prin influența latină. Este vorba de construcții ce răspund la întrebarea „cînd?“, alcătuite din substantive ce exprimă timpul în general, împrejurările etc., însoțite de un atribut și precedate de *in*:

in tali tempore etc. Ne-am mai putea gândi și la *in* + acuzativul: *in annum*.

Mai amintim prepozițiile arhaice *a* „la“ (< lat. *ad*) și *pregiur* (aceasta cerînd ca substantivul să stea la acuzativ, nu la genitiv ca în limba actuală): „sabiia zavistiii mănunc nu are, și oricine *a* mîna ar apuca-o, nerănit... să rămîie nu poate“ (I. 2—79); „au putut-au limba românească... *pregiur* limba pecinighilor să să învălătucească?“ (H. 366).

§ 9. *Conjuncția*. În general, limba veche cunoștea mai puține conjuncții decît cea actuală. Îmbogățirea și specializarea conjuncțiilor înseamnă exprimarea tot mai clară a raporturilor sintactice. Și aici, ca și la prepoziție, secolul al XVII-lea și începutul celui următor prezintă deosebiri față de secolul al XVI-lea. Anumite prepoziții și conjuncții se vor folosi acum tot mai rar sau vor dispărea. Nu se vor mai întîlni, spre exemplu, conjuncții ca *să* „dacă“, *săvai că* „măcar că“ prezente încă la Varlaam. Dar și la Varlaam sînt, cum este și firesc, deosebiri față de secolul al XVI-lea.

Remarcăm, mai întîi, frecvența mare, și la D. Cantemir, a conjuncției *de* „și“: „au mărs *de* s-au închinat craiului“ (H. 145). Prezența lui *de* „și“ peste tot în scrierile românești ale epocii arată caracterul popular al acestei conjuncții⁶⁵.

Uneori *căci* este folosit pentru a introduce prepoziții atributive, în locul lui *că*: „că pricina *căci* acei vechi cu cești noi să vād a nu să tocmî, nu ieste necunoștința a celor vechi“ (H. 64). De altfel, *căci* este mult mai frecvent decît în limba actuală, deoarece el intră și în componența altor conjuncții.

Foarte adesea se folosește *precum* (alături de *că*) pentru a introduce completeive directe sau subiective: „vii găsi *precum* unii împărați... s-au învrednicit“ (D. 177); „s-au adevérit *precum* ei nepoții lui... să fie“ (H. 98).

Pentru a introduce subordonatele finale se întrebuintează, de regulă, conjuncția *pentru să* „ca să”⁶⁶: „mERGE asupra ereticilor ... *pentru să* scutiască orthodoxia” (H. 312).

Conjuncțiile *căci că*, *pentru căci* introduc subordonate cauzale: „*căci că* lucrătorii fărălegii sint” (D. 379); „*pentru căci* în bătae să arătasă mai léneși” (H. 71).

Conjuncția *cît* „încît” introduce subordonatele consecutive: „să ținea pînă într-atîta *cît* și cu luciul mării și cu valurile furtunii ei vrea să stăpîniască” (D. 53).

Alături de *macar că* apare, pentru a introduce propoziții concesive, dar foarte rar, conjuncția *deși*⁶⁷: „și romanii așea-i chiamă *macar că* știu că unii din greci, gheti le dzic” (H. 70); „vlahii, dzice, aceștea au limbă *deși* foarte asemănă cu limba italiinească” (H. 157).

În regenta concesivei apare, de cele mai multe ori, corelativul *însă*: „Eu macar că... prostatec sînt, *însă*... svintele scripturi am cercat” (D. 65)⁶⁸.

§ 10. *Interjecția*. Stilul retoric, dialogul la care autorul recurge deseori explică folosirea, atît de frecvent, a interjecțiilor în *Divanul*, mai ales, apoi în *Istoria ieroglifică*. Interjecțiile folosite sînt ca și cele din limba română actuală: *ah!*; *ai!*; *bre!*; *ha!*; *hai!*; *hei!*; *o!*; *oh!*; *vai!* etc.⁶⁹.

Interjecția *vah!* este folosită mai rar nu numai în epocă, ci și în zilele noastre. Am notat-o o singură dată la D. Cantemir, care o întrebuintează din necesități de rimă în frază: „Iară *ah*, iar *vah*, iar *ai*, iar *vai!*” (I. 2—161)⁷⁰. Interjecția *en!* pare a fi o formă moldovenească: „*En* prăvăște” (D. 75).

În sfîrșit, amintim interjecția *poh!* („*Poh!* cu ce dulceață de miere” - D. 39), notată, de asemenea, o singură dată.

Singurele interjecții arhaice sînt *blem*, *blemați*, sinonime cu *haidem*, *haideti* de astăzi, la origine forme

de imperativ ale verbului *a umbla*: „*Blem, frate Ciacal..., blemați să nu stăm*“ (I. 1—156). *Blem, blemați* se mai păstrează și astăzi prin Maramureș⁷¹.

NOTE

¹ În ediția din 1965 „dintr-un *marmura*“. Este o greșeală de tipar.

² A. I. Rosetti, *Istoria limbii române*, p. 528, notează pentru secolul al XVI-lea numai forma *marmure*, cu sens feminin.

³ Deși mai puțin obișnuite, plurale ca *oglinde, rane* etc. mai pot fi întâlnite și astăzi (vezi, de exemplu, ALRM. I, 1, harta 152).

⁴ Pentru pluralul în *-ate*, întâlnit și mai târziu, vezi G. I. Vănescu, *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, p. 189. La D. Cantemir există doar câteva plurale de acest fel.

⁵ Prin nordul Transilvaniei pînă astăzi singura formă de singular cunoscută este *fune*.

⁶ Singularul *mînu* mai este folosit și astăzi. Vezi ALR, I, 1, harta 49.

⁷ Mai notăm, din alte texte, *cară* (N. 12), *orașă* (RP. 305; A. 183), *tinerețele* (M. 1—50) etc.

⁸ Vezi RP. 227, 297; S. 11, 37 etc.

Reținem tot aici și formele de genitiv-dativ *țării, țărilor* etc. (alături de *țării, țărilor*), pentru a nu mai reveni asupra lor (H. 11, 179; vezi și A. 163, S. 6, 9, 38).

⁹ *Legiuri* apare de vreo două ori. Forma curentă de plural este *legi*: „izvoditorii *legilor*“ (I. 2—200).

¹⁰ Pluralul *dragoste(le)* se întâlnește și astăzi în poezia populară.

¹¹ Singularul are aceeași formă.

¹² *Coadii, izbîndii* din ediția din 1965 sînt erori de transcriere sau de corectură.

¹³ Genitiv-dativul în *-căi* este specific astăzi sudului Moldovei.

¹⁴ Pentru genitiv-dativul în *-căi, -găi* vezi și M. 1—61, 78, 107, 111.

¹⁵ *Gropiei* (V. 86); *inimiei* (V. 48) etc. Astfel de forme erau caracteristice secolului al XVI-lea.

¹⁶ *Creștinătăției* (M. 1—11); *lumiei* (M. 1—3).

¹⁷ Vezi, pentru aceeași construcție, N. 9, M. 1—78 etc.

¹⁸ Vezi și M. 1—101 („la Brăilă“, dar și „la Brăila“); N. 13 („pin Piatră“), N. 41 („la Camenișă“), A. 116 („de la Slatină“), RP. 281 („în Dîmbovișă“) etc.

¹⁹ Astăzi această particularitate se întâlnește în graiurile transilvănene.

²⁰ În ediția din 1965, *șorecînd!*

²¹ Asemenea construcții nu sînt numai la D. Cantemir. Notăm spre exemplu, la M. Costin: „cătră cititoriul“ (M. 1—4); „părășiți de călăreții“ (M. 1—31); „pentru agiutoriul“ (M. 1—16) etc.

Construcții ca „la Moscalii“, „mulții vinovații“ etc. din cronică lui I. Neculce sînt considerate de Iorgu Iordan, *Studiul manuscriselor și problema transcrierii cronicii lui Ion Neculce*, p. 243, hiperurbanisme morfologice.

²² Iorgu Iordan le-a corectat totuși, plecînd de la faptul că „structura gramaticală a limbii noastre cere articularea substantivului însoțit de *tot*“ (N. CXXII).

²³ În toate zilele apare și prin Maramureș (vezi Tache Păpăhagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. LXXI. Autorul mai adaugă aici și *cu tâte oi*).

²⁴ Vezi Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 109—110 și A. I. Rosetti, *op. cit.*, p. 538—539. Forma invariabilă *a*, astăzi o caracteristică mai ales a graiurilor moldovenești, era în limba veche mai răspîndită.

²⁵ Vezi și M. 1—13, 16, 17, 41, 52, 56, 68, 110 etc.

Ezitări în folosirea acestui articol găsim și la cronicarii munteni, cu toate că, în general, la ei întrebuițarea lui este mai conformă cu norma literară actuală: „fapte ale domnilor și a altor vrédnici“ (S. 6); „ci dar a acelora acum trecîndu-le, la ale noastre mă întorc“ (S. 9).

²⁶ Vezi Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 109—110.

²⁷ Pot fi date exemple și din alte scrieri: N. 153; S. 24, A. 111 etc. La cronicarii munteni folosirea, am zice, de prisos, a articolului genitival este mult mai rară decît în textele moldovenești.

²⁸ Vezi și V. 50, N. 104, RP. 233 etc.

²⁹ Dispăruse superlativul cu *virtos*, frecvent în secolul al XVI-lea (PO, CI etc.).

³⁰ Pentru exemple vezi Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 119. Și astăzi *șie*, formă mai rară, este folosită exclusiv pentru persoana

a III-a, numărul singular și este „mai veche“ decât *sie* (vezi *Gramatica limbii române*, vol. I, p. 152).

³¹ Am subliniat și cuvintele care rimează în text.

³² Genitivul feminin *aceștii* se întâlnește în toate textele epocii (M. 1–16; N. 152; S. 8 etc.)

³³ Pentru formele amintite vezi și M. 1–5, 16, 22, 43, 130. M. Costin folosește mai ales *acei* și foarte rar *aceii*. La D. Cantemir apare o singură dată *aceiii* în loc de *aceii* („*aceiii* nepovestite fericiri“-I. 1–146). Este vorba, desigur, de o greșeală în manuscris.

³⁴ Vezi Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 541.

Pentru pluralul *aceștea* vezi, de exemplu, și S. 7.

³⁵ Vezi M. 1–20, 21, 22, 27, 125, 137, 140, 143 etc.

³⁶ Vezi Ștefan Giosu, *Limba textelor juridice din secolul al XVII-lea*, p. 115.

Vezi și V. 45, RP. 288, N. 175 etc.

³⁷ Foarte frecvent era *alalt* în secolul al XVI-lea (CV, PS, PO, CI etc.). Vezi și Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 123, care consideră însă *alalt* pronume nehotărât, nu demonstrativ!

³⁸ Mijlocul secolului al XVII-lea este și etapa de când începe să dispară și alt pronume, *andesine*. L-am notat de mai multe ori în cele două texte juridice amintite din secolul al XVII-lea precum și la Varlaam. La D. Cantemir nu mai apare.

³⁹ Am mai notat forma *une* „unele“ și în alte *texte*: V. 71, 90; M. 2–42; M. 1–168. Vezi și Alexandru V. Gîdei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din sec. XVII din punct de vedere al limbei, metodei și cugetărei*, p. 184.

⁴⁰ Vezi și V. 5, RP. 383 etc.

⁴¹ Vezi, spre exemplu, V. 72, M. 1–18, N. 81. Trebuie subliniat faptul că infinitivul lung în locul celui scurt apare destul de rar. Particularitatea este, deci, arhaică, nu numai în opera lui D. Cantemir, ci și în alte opere, dinaintea sa. M. Kogălniceanu, editând cronicile, a arhaizat limba lor în mod artificial când a înlocuit infinitivul scurt, acolo unde el apărea în texte, cu cel lung.

⁴² *Vom* < *văm*; *ă* trece la *o* sub influența lui *v*, consoană labială. La rîndul său, *văm* < *vem* (< *vrem*).

⁴³ Vezi Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 130–131.

⁴⁴ *Moriu* mai este atestat și astăzi, regional, cum se poate vedea din ALR. I, 2, harta 285. Vezi și Teofil Teahă, *Graiul din Valea Crișului Negru*, p. 52–53.

⁴⁵ Vezi și S. 3, RP. 227, A. 83 etc. C. Frîncu în articolul *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus. Privire istorică* dă, plecînd de la diferite texte, nordice sau sudice, și exemple, nu prea numeroase, de *a* în locul lui *au* pentru secolul al XVI-lea și pentru cel de al XVII-lea, conchizînd că era o deosebire între norma scrisă (cea cu auxiliarul *au*) și vorbirea curentă (*a*). Forma de auxiliar *a*, după autor, „se generalizează în limba scrisă greu și foarte tîrziu” (p. 318).

⁴⁶ Vezi Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 143.

⁴⁷ Forme verbale perifrastice în care verbul de conjugat să fie la gerunziu mai există prin Banat și Crișana și trebuie considerate ca arhaice. Vezi E. Petrovici, *Folklor de la moșii din Scărișoara*, p. 164, I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, p. 96, 247.

⁴⁸ La fel stau lucrurile și la cronicarii munteni: RP. 250, S. 22, A. 111 etc.

⁴⁹ Dar și aici scrisul lui D. Cantemir este mai puțin arhaic decît cel al lui Varlaam de exemplu. Dispăruseră forme ca *fece*, *feceră* prezente încă în *Cazania* de la 1643 (V. 69). *Fece*, *feceră* apar totuși la Neculce, dar „vor fi provenind de la unii copiști imitatori servili ai limbii textelor mai vechi” (Iorgu Iordan, *Limba și stilul lui Ion Neculce*, p. 83).

⁵⁰ Lipsa lui *-u* la imperfect caracterizează, evident, și scrierile muntenești. Vezi, spre exemplu, RP. 321, S. 79 etc.

⁵¹ Vezi și V. Gîdei, *op. cit.*, p. 81. Autorul precizează că forma verbală în discuție „se obișnuiește astăzi încă în popor” (p. 82).

⁵² Vezi și M. 1–57, 69, 74, 98, 101.

⁵³ În graiurile muntenești se va păstra numai forma sintetică. În cronicile muntenești sînt întrebuițate ambele forme de mai mult ca perfect. Cel mai frecvent apare forma analitică în cronică lui Radu Popescu (Vezi A. 95, 111; RP. 231, 232, 237).

⁵⁴ Dăm cîteva exemple din care se pot vedea ambele desinențe (*-ă* și *-e*) precum și unele oscilații: „*să-ș lase*” (V. 64); „*să-l omoară*” (V. 53); „*să le audze*” (M. 1–40); „*să lasă pedestrima*” (M. 1–54); „*să-și scoațe lucrurile*” (M. 1–179); „*să scoață oastea*” (M. 1–41);

„vrînd să lasă pomenire“ (S. 16); „să-l omoară“ (S. 18); „să-l omoare“ (RP. 253); „să nu lase“ (RP. 303); „vrea să vîneze“ (A.99).

⁵⁵ În ediția din 1965 este omis *ce*!

⁵⁶ Asemenea forme din cronica lui M. Costin sînt explicate de Al. Rosetti prin „palatalizarea lui *-ă* în *-e*“ („să-l prîndze“; „să-l vadze“; „să-l cuprîndze“). Autorul nu spune că trecerea lui *ă* la *e* este rezultatul influenței muntenești, dar precizează că „fenomenul apare, astăzi, în graiurile din Oltenia, Ardeal și Țara Românească“ (Al. Rosetti, *Observații asupra limbii lui Miron Costin*, p.16).

⁵⁷ Pentru exprimarea prezumtivului prin forme de conjunctiv și prin forme perifrastice construite cu verbul de conjugat la gerunziu vezi Elena Slave, *Prezumtivul*.

⁵⁸ Vezi și M. 1—50, 59, 84 etc; Elena Slave, *lucr. cit.*, p.59.

⁵⁹ Vezi Al. Graur, *Les verbes „réfléchis“ en roumain*, p. 78—80.

⁶⁰ Vezi H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, s.v. *cam*.

⁶¹ La M. Costin notăm *cu furîș* (M. 1—203). De la o locuțiune ca aceasta s-a putut pleca, în limba veche, pentru ca *mălcom* (D.123) să devină *mulcomiș*, apoi *pe mîlcomiș*: „*mulcomiș* la pămînt ascundzindu-să“ (I. 1—94); „îndată și *pe mîlcomiș* au cuprins toate cetățile“ (H.429).

⁶² Vezi Tache Papahagi, *op. cit.*, p. LXXII.

⁶³ Pentru această locuțiune vezi și M. 1—131.

⁶⁴ *In terra* = pe (în) pămînt.

⁶⁵ *De* „și“ trebuie considerat copulativ, cum arată verbul propoziției introduse prin această conjuncție, care stă la indicativ, ca și verbul din propoziția cealaltă.

⁶⁶ Se vorbește, de obicei, în astfel de cazuri, de *pentru* urmat de conjunctiv (Vezi N. LXXXIII). Cum *pentru* aici este în locul lui *ca* iar acesta este luat totdeauna împreună cu *să* (morfem ce îndeplinește, de data aceasta, două funcții) credem că am putea vorbi și de conjuncția (locuțiunea conjuncțională) *pentru să*. Mai întîlnim și *pentru ca să*, astăzi nerecomandabilă, care introduce nu numai subordonate finale, ci și completeive directe: „Latinul vrînd *pentru ca să* să înștiințeze... de unde sint ei, întii au poftit pre Eneas la voroavă“ (H.95).

⁶⁷ Observația este valabilă și pentru alte opere din epocă. Conjunția *deși* apare, astfel, foarte rar și la I. Neculce. Un indiciu că *deși* încă nu părea a fi suficient pentru a exprima un raport concesiv este prezența lui alături de *măcar* la cronicarul anonim muntean: „*măcar deși* era păgîn“ (A.98).

⁶⁸ La I. Neculce *macar că* apare în corelație mai ales cu *dar*, care pare a fi mai popular decât *însă*: „*Macar că* acei boieri era greci, *dar* să puné pentru țară“ (N.26).

⁶⁹ Vezi, de exemplu, D. 33, 35, 39, 45, 47, 49, 53, 57, 65, 69, 73 etc.; I. 1—128, 147, 234; I. 2—113, 117 etc.

⁷⁰ *Vah* există și în turcă și în neogreacă.

⁷¹ Vezi Tache Papahagi, *op. cit.*, p. LXIX. Autorul le consideră însă imperative ale verbului *a umbla*, nu interjecții.

Lexicul

§ 1. Lexicul reprezintă unul din aspectele cele mai interesante ale operei lui D. Cantemir. Cunoscătorii literaturii și limbii vechi românești constată că, față de tot ce s-a scris anterior, opera lui D. Cantemir reprezintă o etapă nouă. Autorul *Istoriei ieroglifice* și-a dat seama mai mult decît oricare înaintaș al său că ceea ce-i lipsea, înainte de toate, limbii române, era lexicul necesar pentru a exprima, ca toate limbile de prestigiu, ideile, noțiunile cele mai abstracte și variate. El a căutat, de aceea, să îmbogățească limba română, fără a neglija fondul lexical al acesteia, pe care îl cunoștea în cel mai înalt grad și pe care l-a avut de asemenea în vedere la reforma preconizată și pusă chiar în practică în opera sa.

Caracterizarea făcută de Perpessicius lexicului lui D. Cantemir este, pe cît de lapidară, pe atît de cuprinzătoare: „și vocabularul [este] în aceeași măsură erudit și popular, arhaic și neologic“¹. Multe dintre cuvintele azi arhaice erau, în epocă, populare. Într-adevăr, una dintre trăsăturile esențiale ale lexicului operei de care ne ocupăm este prezența cuvintelor populare alături de cele savante, toate fiind puse la contribuție pentru a exprima noțiuni și idei noi. În capitolul următor vom arăta că elementul popular este o latură importantă a scrisului lui D. Cantemir. Sub acest aspect principiile moldovean continuă și dezvoltă tradiția

secolului al XVII-lea caracterizat prin eliberarea, în bună măsură, de influența textelor bisericești și, mai ales, pe aceea a cronicarilor a căror apropiere de limba vie a poporului el o aprecia în mod deosebit. El prețuia, totodată, și ideile noi ce-și făcuseră loc la unii cronicari, cum era M. Costin sau Stolnicul C. Cantacuzino, la care putea vedea, ca și la atîția cărturari străini din acea vreme², preocuparea pentru îmbogățirea limbii materne, pentru ridicarea ei pe o treaptă superioară.

Lexicul lui D. Cantemir este însă mult mai bogat decît cel cronicăresc. Afirmatia aceasta o putem face referindu-ne chiar numai la *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. D. Cantemir este însă și autorul *Istoriei ieroglifice*, unde creează noi modalități de expresie. Pentru acest lucru lexiconul cronicăresc era cu totul nesatisfăcător. În special această operă arată orizontul creator al autorului ei. Preocuparea pentru îmbogățirea limbii noastre cu cuvinte noi se vede însă chiar începînd cu *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*, unde „se fac experiențe de stil și de lexic”³, căci autorul „trebuia să scoată din nimic un vocabular filozofic”⁴. Lexicul operei studiate reflectă nu numai cultura vastă, ci și inteligența și capacitatea de selecție a autorului ei. Iată cum îl caracterizează, de aceea, Ovid Densusianu: „Dimitrie Cantemir este acela care a avut o inteligență superioară și cea mai speculativă la noi în vremea veche, cu un vocabular destul de bogat, pentru ca să îndrăznească să se avînte spre abstracțiuni”⁵. Autorul *Istoriei ieroglifice* a croit drumuri noi nu numai în genurile literare, ci și în limbă și, de aceea, el „ne apare ca un uriaș”⁶.

Lexicul operei lui D. Cantemir este nu numai foarte bogat, ci și eterogen. Prin aceste însușiri D. Cantemir se apropie de M. Costin, Dosoftei și Stolnicul C. Cantacuzino. Dar și aici, ca și în atîtea alte domenii la care am avut prilejul să ne referim pînă acum, principiile moldovean se ridică deasupra tuturor, dînd o

operă ce se impune prin masivitate, varietate și concepție lingvistică largă. Studiul vocabularului operei sale ridică, de aceea, numeroase probleme.

Cercetătorii care au studiat particularitățile lingvistice ale operei lui D. Cantemir s-au oprit, cei mai mulți, și asupra lexicului. Totuși nu avem încă o cercetare mai profundă care să cuprindă dacă nu toate, cel puțin cele mai importante aspecte ale lexicului operei eruditului moldovean.

§ 2. Prin *arhaismele* pe care le atestă, opera lui D. Cantemir este un document de limbă de însemnătate deosebită dacă avem în vedere și masivitatea ei. Faptul trebuie cu atît mai mult reținut cu cît el nu are legătură cu circulația în epocă a operei. Caracterul de document al operei studiate stă și în faptul că aici întîlnim primele atestări ale multor elemente lexicale⁷.

Prin arhaisme înțelegem cuvintele care astăzi nu mai sînt în uz, eventual acelea care mai pot fi încă întîlnite, însă în arii dialectale foarte restrînse, ca *a custa* „a trăi, a ține în viață“, întîlnit prin Crișana sau Banat, *limbă* „popor“ atestat încă prin Maramureș etc. Unele dintre ele erau, în limba veche, populare, altele caracterizau, probabil, numai limba scrisă. O parte dintre acestea din urmă erau elemente savante.

Vom distinge aici mai multe categorii de arhaisme. Unele sînt arhaisme numai din punctul de vedere al formei: *acmu* (D. 39); *bivșug* „belșug“ (I. 1—182); *buîr* „bour“ (I. 1—190); *cinsteș* „cinstit“ (D. 297); *decia* „de aici“ (H. 70); *jac* „jaf“ (H. 90); *a se obiciui* (H. 98); *pregiur* „împrejurul“ (I. 1—26); *săvîrșit* „sfîrșit“ (I. 1—148).

Altele sînt arhaisme semantice: *a (se) adeveri* „a (se) convinge“ (H. 104)⁸; *a amelîta* „a pomeni în treacăt“ (H. 301); *a cerca* „a căuta“ (I. 1—4)⁹; *chiar* „clar, curat“ (H. 57); *a se hotărî* „a se mărgini“ (H. 63); *limbă* „popor“ („încă și din *limbi*, adecă de la păgîni“ — (D. 345)¹⁰; *nepărășit* „mereu, fără încetare“ (I. 1—14);

pîclă „mlaștină“ (H. 209); *prostêște* „simplu, popular“ (H. 71); *a-și răduce* „a se asemăna“ (H. 98)¹¹; *rod* „neam“ (H. 100); *rost* „gură“ (D. 223); *scară* „glosar, listă“ (I. 1–8); *soție* „tovarăș“ (H. 18); *vîrtute* „putere“ (H. 243) etc.

Cele mai multe sînt arhaisme lexicale totale: *au* „oare, sau“ (I. 1–52); *basnă* „poveste, minciună“ (H. 123); *biv* „abundență“ (I. 1–252); *carită* „trăsură“ (I. 1–248)¹²; *colachie* „lingușire“ (H. 122); *cumplire* „cruzime“ (H. 20); *cust* „viață, trai“ (D. 213); *a custa* „a trăi“ (D. 253); *dosadă* „chin, suferință“ (H. 411); *a dosădi* „a chinui, a muștra“ (D. 187); *fîicav* „bîlbîit“ (I. 1–147)¹³; *fur* „hoț“ (H. 98); *a glogozi* „a încurca, a amesteca“ (I. 1–105); *herb* „stemă“ (H. 249); *a(se)ijdări* „a (se) zămisli“ (H. 10); *de iznoavă* „din nou“ (D. 287); *izvod* „însemnare, catastif“ (H. 80); *înalgios* „neajuns, pagubă, nedreptate“ (I. 1–211); *a învești* „a îmbrăca“ (D. 97)¹⁴; *măiestrie* „cursă, capcană“ (D. 377)¹⁵; *meserniță* „măcelărie“ (I. 1–233)¹⁶; *mîzdă* „mită“ (I. 1–90)¹⁷; *a năstăvi* „a povățui, a învăța, a conduce“ (H. 410); *năvrap* „năvălitor“ (H. 450); *neimat* „nepătat“ (H. 10); *nevoiuță* „trudă, străduință“ (H. 136); *ni...ni* „și...și“ sau „cînd...cînd“ (I. 1–150); *paminte* „pomenire“ (I. 1–254); *pătrim* „rău, teribil“ (D. 325); *pedestru* „care merge pe jos“ (I. 1–64); *plean* „pradă de război“ (H. 148); *a poftori* „a repeta“ (I. 1–95); *poiade* „năvălire, incursiune“ (H. 275); *pominoc* „prinos, dar“ (H. 23)¹⁸; *pripăc* „dogoare, arșiță“ (D. 197); *pristăvire* „moarte“ (H. 16); *purces* „plecare“ (H. 405); *răcoșan* „răzvrătit, rebel“ (D. 377); *a se răcoși* „a se răscula“ (H. 133); *a sāmălui* „a socoti, a calcula“ (H. 382); *sāmăluitaru* „judecător, socotitor“ (I. 1–3); *a se scărîndăvi* „a se scîrbi, a-i fi greață“ (D. 353); *stepănă* „rang, treaptă“ (D. 369); *stidire* „rușine, sfială“ (H. 101); *a (se)șicui* „a (se) așeza în ordine, a (se)alinia“ (I. 1–93); *tînd...tînd* „cînd...cînd“ (I. 1–38); *toapsec* „otravă“ (I. 1–105); *a topsica* „a otrăvi“ (I. 2–16)¹⁹; *a vāznesi* „a înălța,

a preamări" (D. 395); *vîpt* „fruct, produs" (I. 1—94); *zavistie* „invidie, pizmă" (H. 16) etc.

Elementele lexicale arhaice cele mai numeroase sînt în *Hronic*. În *Istoria ieroglifică* ele sînt mai puţin numeroase, dar mult mai bogate decît în *Divan*. Explicaţia trebuie căutată pe de o parte în proporţiile diferite ale celor trei opere, *Divanul* fiind, într-adevăr, cea mai mică. Pe de altă parte, numărul arhaismelor se explică prin conţinutul operelor, de asemenea, diferit. *Divanul* este, în parte, o convorbire între lume şi înţelept, unde vocabularul folosit nu este prea variat. În rest, *Divanul* este, în bună măsură, o traducere sau reproduce texte biblice, ceea ce face ca lexicul folosit să nu fie prea variat. În celelalte două opere autorul are toată libertatea de a folosi un lexic foarte variat. Conţinutul lucrărilor cere un vocabular cît mai bogat, autorul punînd în valoare foarte mulţi dintre termenii epocii (unii dintre aceştia au devenit, cu timpul, arhaisme, alţii sînt şi astăzi elemente populare). *Hronicul* tratînd un subiect istoric este firesc să aibă o limbă adaptată stilului cronicăresc. În *Istoria ieroglifică* elementul arhaic trece pe un plan secundar, oarecum, autorul vrînd să îmbogăţească limba cu numeroase neologisme.

Cu tot numărul redus de arhaisme în comparaţie cu *Istoria ieroglifică*, limba *Divanului* are, totuşi, caracter mai arhaic decît cea dintîi dacă avem în vedere toate aspectele limbii, inclusiv stilul.

§ 3. Limba literară trebuie să aibă la bază, după D. Cantemir, graiul moldovenesc. Ea însă nu se identifică cu acest grai, aşa cum nu se identifica cu el nici la Varlaam. Ca şi acesta, D. Cantemir a păstrat în scrisul său elemente şi din alte graiuri, şi, în primul rînd, din cele munteneşti. În felul acesta se explică la el, ca şi la autorul *Cazaniei* din 1643, bogăţia sinonimică. Mitropolitul Varlaam era originar din sudul Moldovei, fapt care explică, cel puţin parţial, prezenţa

și a unor elemente muntești în scrisul său. La D. Cantemir se mai adaugă un fapt care, după câte știm, nu a fost încă invocat de cercetători: prima lui soție, Casandra, fiica lui Șerban Cantacuzino, era munteancă. Este de admis că el a putut cunoaște foarte bine graiul muntenesc și de la soția sa, nu numai de la celelalte persoane cu care venea în contact sau din textele scrise. Cu graiul de peste munți va fi luat contact pe aceleași căi ca și Varlaam. Se mai adaugă aici faptul că D. Cantemir a cunoscut, întrucîtva, și direct acest grai, mergînd în Transilvania, cînd și-a putut da seama și mai bine că românii de peste tot vorbesc aceeași limbă²⁰.

Ceea ce cracterizează secolul al XVIII-lea este continuarea procesului de unificare a limbii române prin punerea la contribuție a graiurilor ei și prin introducerea de elemente noi. Ambele trăsături caracterizează și scrisul lui D. Cantemir, care reprezintă mai mult decît o simplă trecere de la secolul al XVII-lea la secolul al XVIII-lea.

Lexicul dialectal moldovenesc este mai bogat la D. Cantemir decît la I. Neculce. Acest lexic arată că și în trecut existau deosebiri destul de numeroase între cele două graiuri, moldovenesc și muntenesc²¹. Acest lucru trebuie explicat prin vastitatea și varietatea operei lui D. Cantemir. Puținătatea lexicului specific moldovenesc la I. Neculce se explică prin conținutul cronicii sale care cerea folosirea unui vocabular asemănător, dacă nu chiar identic, cu acela al operelor similare scrise de către munteni²². Alte elemente, și în primul rînd cele fonetice, arată însă că *Letopisetul* lui I. Neculce are un mai subliniat caracter dialectal decît opera lui D. Cantemir.

Cum D. Cantemir, ca și cronicarii, este legat, deși nu în aceeași măsură, de graiul regiunii căreia îi aparține, e firesc ca elementele regionale moldovenești să fie mai numeroase decît celelalte. Ele nu sînt totuși prea

numeroase, deoarece autorul a folosit, cel mai adesea, cuvîntul popular cunoscut de toți vorbitorii.

Uneori în locul termenului moldovenesc sau chiar alături de acesta autorul folosește un corespondent din alte graiuri.

a) *Elemente moldovenești*: *bortă* (I. 1-86); *cahlă* „coșul sobei“ (I. 1-177); *ciubotă* (H. 402); *ciolan* (I. 1-96); *ciolănos* (I. 1-142)²³; *coromîslă* „cobiliță“ (I. 2-111)²⁴; *covată* (I. 1-47); *curechi* „varză“ (I. 1-252); *dughiană* „prăvălie“ (D. 361); *feredeu* „baie“ (H. 335); *ghib* „co-coașă“ (I. 1-138); *glod* „noroii“ (H. 139); *harbuz* „pepene verde“ (I. 1-168); *helge* „nevăstuică“ (I. 1-137); *hulub* „porumbel“ (I. 1-88); *leică* „pîlnie“ (I. 1-176); *mamcă* „doică“ (D. 77)²⁵; *obial* „ogheal, plapumă“ (D. 125); *omăt* (I. 1-182); *poiata* „coteț de porci“ (H. 441)²⁶; *prisacă* „stupină“ (I. 1-215)²⁷; *prisăcar* „stupar“ (I. 1-71)²⁸; *puchinos* „urduros“ (I. 1-138)²⁹; *raclă* „sicriu“ (H. 195)³⁰; *șepelev* „cepeleag, peltic“ (I. 1-142)³¹; *știubei* „stup“ (I. 1-155) ș.a.

b) Unele elemente lexicale caracterizau în epocă mai ales (unele poate exclusiv) *graiurile nordice*. Multe dintre acestea și-au restrîns, cu vremea, aria, rămînînd, astăzi, specifice numai graiurilor de peste munți, fiind, adică, elemente „ardelenești“, pentru a folosi un cuvînt mai comod. Există și ardelenisme propriu-zise nu numai pentru epoca actuală, ci și pentru vremea lui D. Cantemir.

Particularitățile acestea nordice erau, în trecut, mai numeroase decît sînt astăzi. Diferențele dintre graiurile nordice și sudice erau, altădată, mai nete, cum s-a putut constata și din capitolele consacrate particularităților fonetice și morfologice.

Cîteva exemple: *a astruca* „a înmormînta“ (H. 195); *astrucare* „înmormîntare“ (H. 379)³²; *boliac* „beteag, bolnăvicios“ (H. 326)³³; *ciurfuială* „mocirlă, tină“ (D. 389); *clonț* „cioc“ (I. 1-57)³⁴; *genune* „mulțime mare de oameni“ (H. 141)³⁵; *mai* „ficat“ (I. 1-255); *maștihă* „mamă vitregă“ (H. 335)³⁶; *mirlă* „merță,

baniță“ (I. 1—201); *pricaz* „semn rău, piază rea“ (I. 2—141); *suleged* „delicat, subțire“ (I. 2—222); *a se șipuri* „a se furișa“ (I. 1—44); *țircălam* „halou“ (I. 1—246)³⁷; *vinars* „rachiu, spirt“ (I. 1—12)³⁸; *vitioan* „slab“ (I. 1—60); *a se vitioni* „a slăbi“ (I. 1—84); *vitionire* „slăbire“ (I. 1—155)³⁹.

c) *Elemente muntenești*: *ciutură* „vas de lemn, scobit dintr-un trunchi, pentru a scoate apa, cu mâna, din fântină“ (I. 2—112)⁴⁰; *în cârcă* „în spate“ (I. 1—226)⁴¹; *maică* „mamă“ (H. 15)⁴²; *nevăstivică* „helge“ (I. 1—32)⁴³; *pițire* „pițtie“ (H. 197)⁴⁴; *prăvălie* (I. 1—233); *puș* „fântină“ (I. 2—112)⁴⁵; *șipot* „jgheab, țeavă de scurgere“ (I. 1—163); *urduros* „puchinos“ (I. 2—127)⁴⁶ etc.

Lexicul regional folosit de D. Cantemir arată că *Divanul* este, și sub acest aspect, o operă de început, când autorul era mai legat decît mai tîrziu de graiul moldovenesc. Aici sînt foarte puține cuvinte specifice altor graiuri, ceea ce se poate explica nu numai în felul în care am explicat arhaismele, ci și prin aceea că nu se conturase încă prea bine concepția lui D. Cantemir despre limba ce trebuie folosită în scris. Cu timpul, își va face loc în opera sa tot mai mult nu numai elementul savant și popular, ci și cel regional, de care însă D. Cantemir nu a abuzat.

§ 4. Una dintre căile îmbogățirii limbii române la D. Cantemir este *împrumutul din alte limbi*. El avea ca model, în această privință, întreaga literatură română de pînă atunci precum și limbile străine care se bucurau de prestigiu. Nici de data aceasta autorul *Istoriei ieroglifice* nu este rupt de ceea ce se scrisese la noi mai înainte⁴⁷.

J. Byck ține să sublinieze tocmai acest lucru cînd afirmă: „Am fi nedrepti însă dacă nu am arăta că poarta intrării acestor cuvinte noi a fost deschisă încă din secolul al XVII-lea. Miron Costin, Dosoftei, Antim Ivireanul ne oferă o bogată colecție“⁴⁸.

Sărăcia lexicului românesc o semnalează încă Simion Ștefan. Ideea aceasta se va găsi mereu la cărturarii români nu numai de pînă la D. Cantemir, ci și de mai tîrziu.

Cultura vastă, cunoașterea a numeroase limbi străine i-au permis lui D. Cantemir nu numai să-și dea seama că limba română este „brudie“ (I. 1—4), ci să găsească și mai multe căi de îmbogățire a ei decît înaintașii sau contemporanii săi. Este un lucru cunoscut că încercările lui D. Cantemir de îmbogățire a lexicului limbii noastre au avut, oarecum, un caracter izolat⁴⁹. Faptul însă că el a înțeles ce înseamnă o limbă română modernă înainte de a fi existat condițiile necesare pentru ca aceasta să se realizeze are o însemnătate excepțională. D. Cantemir este un precursor al făuritorilor limbii române moderne. Foarte mulți dintre termenii împrumutați sau creați de el îi vom reîntîlni la sfîrșitul secolului al XVIII-lea sau începutul secolului următor, pătrunzînd în limba română pe alte căi sau fiind creați din nou, de alți cărturari (și unii poate că nu independent de D. Cantemir). Cum arătam și în altă parte, el a vrut să dea singur limbii române ceea ce mai tîrziu îi va da o întregă epocă. Preocuparea pentru „subțierea“ limbii este la principele moldovean una dintre trăsăturile patriotismului său.

D. Cantemir este precursorul epocii de făurire a limbii române moderne și sub alt aspect. Pînă la el împrumuturile erau făcute doar din cîteva limbi. În opera sa compoziția vocabularului neologic este mai variată, el ridicîndu-se, și din acest punct de vedere, deasupra înaintașilor săi. O trăsătură a epocii de făurire a limbii moderne și chiar de mai tîrziu este proveniența foarte variată a neologismelor (latină, neogreacă, franceză, italiană, germană, rusă, maghiară etc.)⁵⁰.

Este adevărat că, teoretic, D. Cantemir dă greaca drept model de limbă din care trebuie să se împrumute,

deoarece de aici au luat cuvinte și alte limbi. Cum însă s-a creat, astfel, o terminologie internațională, rezultă că împrumuturile pot fi făcute din oricare dintre aceste limbi (latina, italiana, polona etc.). Limba noastră trebuie îmbogățită după modelul acestora: „Că așa unul după altul nepărăsit urmînd, spre cele mai adînci învățături, prin hirișă limba a noastră a purcede a să îndrăzni, cu puțință ar fi, precum toate alalte limbi de la cea elinească întii îndămănîndu-să cu deprinderea îndelungă și a limbii sale suptiere și a cuvintelor însemnare ș-au agonisit“ (I. 1—7). Este de reținut că nu intră aici nici turca, nici araba, nici persana, cu toate că în *Scara a numerilor și cuvintelor streine tîlcuitoare* (I. 1—8—26) figurează 6 cuvinte turcești, 6 arabe și 2 persane. Acestea sînt glosate aici pentru ca cititorul să le poată înțelege, iar nu cu scopul de a fi imitate așa cum este, spre exemplu, cazul lui *ὑπόθεσις* pe care îl „înțelege latinul, leahul, italul și alții, *hypothesis*, macar că cuvîntul acesta singur a elinii numai ar fi“ (I. 1—7).

O idee foarte importantă la D. Cantemir este necesitatea unei terminologii internaționale. Altfel spus, acele limbi trebuie urmate care au o astfel de terminologie⁵¹. Așadar D. Cantemir dă lexicului neologic un cadru foarte larg. Varietatea neologismelor, numărul lor impresionant, natura lor savantă și folosirea lor cu scopul de a da limbii române un caracter cît mai elevat ne determină să-l apropiem pe D. Cantemir de G. Călinescu, unul reprezentînd epoca veche, celălalt epoca modernă. Și la unul și la celălalt împrumutul masiv de neologisme are caracter individual. De fapt, dacă este vorba de limba veche, observația aceasta este valabilă pentru toți cărturarii. Nu a existat, în epoca veche a culturii noastre, o preocupare cu adevărat colectivă pentru îmbogățirea lexicului limbii române. Fiecare cărturar, chiar dacă avea cunoștință de scrierile altora, căuta să rezolve singur, oarecum, problema îmbogățirii lexicului limbii române. Perioada

modernă se caracterizează, dimpotrivă, prin efortul colectiv al oamenilor de cultură, al scriitorilor de a făuri o limbă unitară, de a o îmbogăți cu cuvinte noi. Credem că G. Călinescu face, oarecum, excepție chiar dacă numai parțial. Cei doi mari învățați au folosit mai ales calea împrumutului direct. Și acest lucru îi apropie, pe lângă varietatea și bogăția extraordinară a neologismelor ⁵².

La D. Cantemir se găsesc, deci, și primele observații teoretice asupra neologismelor. Acestea pot crea dificultăți de înțelegere, fapt de care el își dă seama și, de aceea, îl roagă pe cititor să-l ierte dacă „în unele hotare loghicești sau filosofești a limbi streine, elinești, cuvinte și numere, ici și colea, după asupreală voroavii aruncate vii afla, carile înțelégării din cursul nostru nu puțină întunecare pot să aducă“ (I. 1—4). Pentru a-i veni în ajutor cititorului, autorul alcătuește *Scara* amintită ⁵³, un fel de dicționar de vreo 280 de cuvinte. Este cea dintâi încercare de acest fel la noi. Autorul *Istoriei ieroglifice* ar putea fi, astfel, considerat și primul nostru lexicograf. La fiecare cuvânt se indică limba din care este împrumutat (deci etimologia!) și sensul. Prezența *Scării* are și un alt scop. Autorul vrea, astfel, să-l cultive, să-l educe pe cititor, să-l inițieze în diferite noțiuni științifice. Toate acestea dau întregii opere a lui D. Cantemir și un caracter educativ.

Bogăția de neologisme nu arată că „erau la mijloc ostentație, pedantism“ ⁵⁴. Ea răspundea unei necesități simțite de mai toți cărturarii noștri și, în mod deosebit, de D. Cantemir. Toate aceste cuvinte noi „fac să progreseze limba românească“ ⁵⁵, deoarece pentru prima dată în cultura noastră limba română ajunge să îmbrace idei, noțiuni atât de înalte, de bogate și variate. Dar nici *Istoria ieroglifică* nici *Hronicul* nu au circulat în epocă și, deci, nu au influențat dezvoltarea limbii române literare. *Divanul*, tipărit la 1698, este totuși, sub aspect lexical, o operă modestă în comparație

cu celelalte două. Aici întâlnim doar „întîilele sfortări românești”⁵⁶ de a crea termeni științifici. Singur *Divanul* nu a fost suficient pentru îmbogățirea limbii noastre cu lexicul științific de care avea nevoie. A urmat, după D. Cantemir, în cultura noastră, un gol de mai multe decenii, pentru ca la sfîrșitul secolului al XVIII-lea să putem vorbi, din nou, de preocupări susținute pentru îmbogățirea limbii române cu neologisme. Începe acum epoca modernă în cultura română, cînd totul va fi reluat de la capăt, cînd aceleași neologisme întîlnite în literatura veche — și multe altele încă — vor fi reîmprumutate, unele din aceleași limbi, ca și mai înainte, altele prin diverse filiere⁵⁷.

D. Cantemir ocupă, așadar, un loc unic în cultura noastră. Pe de o parte el a trebuit să rezolve numeroase probleme de lexic și de stil pe care, de altfel, generația lui nu putuse să le soluționeze. Pe de altă parte, modelul de limbă creat de el nu a putut influența dezvoltarea limbii române literare în epocă decît numai în măsura în care *Divanul* putea oferi instrumentul necesar pentru exprimarea în limba română a unor idei abstracte, științifice, filozofice etc.

D. Cantemir nu trebuie judecat prea aspru, așa cum au făcut unii istorici literari, pentru felul cum înțelegea reforma limbii. A fost o încercare, ca atîtea altele, la noi sau în alte părți, pornită din dragostea pentru limba maternă, pe care și el o dorea cît mai bogată și mai mlădioasă. Deși modelul creat are, în bună parte, caracter artificial, D. Cantemir nu s-a îndepărtat de limba poporului, pe care a pus-o la baza scrisului său. O limbă română care să stea alături de limbile de prestigiu ale vremii trebuia să cuprindă elemente populare, elemente dialectale apoi elemente savante, neologice. Scrisul lui D. Cantemir nu este rezultatul unui amestec întîmplător, anarhic, de elemente de tot felul (avem în vedere aici în primul rînd lexicul), ci al unei concepții despre limbă. Această concepție trebuie privită prin prisma epocii. Ea ne apare, astfel,

mai ales îndrăzneță și interesantă și mai puțin „ciudată“⁵⁸.

Prin elementul popular foarte bogat din opera sa D. Cantemir se apropie de I. Neculce și I. Creangă. El se deosebește însă de aceștia mai ales prin lexicul neologic folosit. Astfel de elemente la I. Neculce nu sînt numeroase⁵⁹ iar la I. Creangă aproape că nici nu există. Tocmai această caracteristică a scrisului lui D. Cantemir a atras atenția unor cercetători⁶⁰.

Scara pusă de autor la începutul *Istoriei ieroglifice* nu cuprinde toate neologismele din această operă. Ea ar putea chiar induce în eroare, întrucîtva, pe cercetător asupra structurii lexicului la D. Cantemir. Sînt glosate aici 212 elemente „elinești“ și 42 „lăti-nești“. În realitate, numărul neologismelor latine este mai mare decît reiese din *Scară* chiar în *Istoria ieroglifică*, ca să nu mai vorbim și de celelalte opere și, în primul rînd, de *Hronic*. În general, lexicul neologic din *Istoria ieroglifică* este mai bogat decît cel notat în *Scară*. Autorul fie că a omis să gloseze unele cuvinte ca *asină* (I. 1—56), *fantastic* (I. 2—80), *răspublică* (I. 1—120), *țeremonie* (I. 1—175) etc. fie că se gîndea că cititorul le cunoaște.

Cele de mai sus arată că *Scara* cuprinde majoritatea neologismelor din *Istoria ieroglifică*, dar nu pe toate. Cele mai multe cuvinte neologice notate aici sînt de origine greacă. Ideea aceasta trebuie reținută, cu precizarea că nu toate cuvintele date de autor ca avînd origine grecească au fost luate din această limbă.

În sfîrșit, *Scara* mai arată și alte căi de îmbogățire a limbii noastre decît simplul împrumut din limbile străine. Ea sintetizează, așadar, o parte din ideile lui D. Cantemir cu privire la îmbogățirea limbii române.

a) *Lexicul de origine slavă* din opera lui D. Cantemir ocupă un loc aparte. În textele din secolul al XVI-lea elementele slavone sînt aproape singurele neologisme existente. De aceea ele au atras atenția atîtor cercetători, cu toate că proporția lor este, în ansamblul

lexicului vremii, nebănuit de mică⁶¹. Tot astfel vor atrage atenția mai târziu elementele grecești sau, în epoca mai nouă, neologismele romanice, proporția acestora fiind, evident, mult mai mare în comparație cu cea a elementelor slave. Datele statistice arată că nu poate fi vorba de abuz de slavonisme nici chiar în limba română din secolul al XVI-lea, când traducerea din slavonă îi obligau pe autorii lor să împrumute din această limbă diferiți termeni. Cu secolul următor slavonismele încep să fie mai puține. Nu este vorba numai de cronicari, pe care conținutul operelor îi obligă să folosească o limbă diferită de cea a textelor anterioare, ci chiar și de unele texte religioase, cum ar fi, spre exemplu, *Noul Testament* al lui Simion Ștefan.

Ceea ce-i lipsea limbii române era lexicul care să exprime noțiunile cele mai abstracte și variate. În această privință limba română se deosebea de limbile de cultură ale vremii. Îi lipsea, în primul rând, lexicul internațional, care era de origine greacă, latină sau romanică. Lexicul străin introdus, în cea mai mare parte grec sau latin, avea nevoie de explicații pentru a fi înțeles și apoi folosit în limba literară. Cum termenii slavi erau în general cunoscuți la noi⁶², D. Cantemir îi folosește, deseori, pentru a explica neologismul introdus. Astfel în *Scară* autorul definește cuvântul *diathesis* ca „orînduiala firii, *năstav*“ (I. 1—11); *cata-racte*le sînt „praguri în apă... sau *zăstălniță* la mori“ (I. 1—14); *metamorfosis* înseamnă „schimbarea fetei, *preobrajenie*“ (I. 1—16); *prothimie* înseamnă „voia inimii, *liubov*“ (I. 1—20) etc.

În *Scară* sînt cîteva cuvinte slave: *blagoutrobnii* „milos, milostiv“ (I. 1—10); *izgnanie* „exil“ (I. 1—13); *neisșelit* „nevindecăt“ (I. 1—17); *poslanie* „scrisoare“ (I. 1—19). Sînt cuvinte mai rare, savante. Autorul a simțit nevoia să le explice. La fel procedaseră și unii înaintași ai săi, începînd cu Gr. Ureche⁶³.

În opera lui D. Cantemir mai există și alte cuvinte slave savante⁶⁴.

Autorul *Istoriei ieroglifice* nu pune și slavona printre limbile pe seama cărora să se îmbogățească limba română. Cu toate acestea își face loc în opera sa un număr de elemente slave, luate pe cale cărturărească. Acestea par a fi mai firești în *Divan*. În celelalte două opere, unde abundă împrumuturile grecești sau latinești, termenii slavi contrastează cu ceilalți, chiar dacă nu sînt numeroși. Lexicul slav din opera sa arată că D. Cantemir cunoștea foarte bine și slavona. De altfel, numai o astfel de cunoaștere îl putea duce la concluzia că slavona nu poate fi și limbă a științei, lipsindu-i, în primul rînd, vocabularul necesar. Al treilea element lexical mai important din opera sa, cel slavon⁶⁵, arată formația lui D. Cantemir ca om de cultură, dar nu și concepția sa despre reforma limbii române, care nu putea intra în rîndul limbilor moderne decît îmbogățindu-se cu lexic grecesc, latin sau romanic. Cu alte cuvinte, slavona, limbă a bisericii, a cancelariilor, nu satisfăcea spiritul științific al lui D. Cantemir.

Unii dintre termenii slavoni notați apar la D. Cantemir pentru prima dată. Alții se mai întîlnesc și în alte texte românești anterioare. Pe aceștia îi va fi luat de aici sau direct din slavonă. Lista ce urmează cuprinde exemple din ambele categorii: *blagocistiv* „evlavios” (H. 371)⁶⁶; *blagodarenie* „recunoștință, mulțumită” (D. 9); *blagorodie* „noblețe, nobilime” (H. 25); *blagorodnic* „nobil, de neam mare” (D. 187); *blagoutrobnă* „milostivă” (I. 1—240)⁶⁷; *bogootet* „tatăl lui Dumnezeu” (D. 19)⁶⁸; *boz* „idol” (D. 9); *a brăni* „a împiedica, a opri” (H. 98); *bure* „furtună” (H. 191); *cașiște* „templu păgîn” (D. 63); *ciudesă* „minune” (H. 454); *a se conceni* „a se sfîrși, a se prăpădi” (H. 166); *corenie* „început, origine, genealogie” (H. 57)⁶⁹; *devestăvcie* „castitate, puritate” (D. 345)⁷⁰; *divă* „mirare” (I. 1—58); *a dosedi* „a amărî, a chinui” (I. 1—67); *a dvori* „a sluji, a urma” (D. 393); *innoplemennic* „de alt neam” (D. 11); *inorog* „animal fabulos

cu corp de cal, cap de cerb și cu un corn în frunte“ (I. 1—69); *iuboste* „dragoste“ (I. 1—141); *milosirdie* „milă“ (I. 1—239); *nacealnic* „șef, comandant“ (D. 195); *a năstăvi* „a conduce, a îndemna“ (I. 1—43)⁷¹; *neprestanno* „permanent“ (D. 73)⁷²; *păpriște*, „stadiu, distanță“ (D. 373); *poceanie* „pocăință“ (D. 235)⁷³; *a poftori* „a repeta“ (H. 70); *poslanie* „scrisoare“ (D. 27); *postanovanie* „substanță“ (D. 315)⁷⁴; *pozvolenie* „permisie“ (D. 101); *privod* „străneam“ (H. 100)⁷⁵; *prișlet* „trecător, venetic“ (D. 137); *săzdanie* „creatură“ (H. 252); *stepănă* „treaptă, rang“ (I. 1—239); *vilhovnic* „mag, vrăjitor“ (H. 136)⁷⁶; *zlobiv* „rău, imoral“ (D. 391).

Lista de mai sus cuprinde elemente slave considerate neologisme pentru epocă. Lexicul slavon este, desigur, mai bogat dacă avem în vedere și alte cuvinte, care erau mai răspândite, ca *pleșă* „vîrf de munte neîmpădurit“ (I. 2—8), *pogrebanie* „înmormîntare“ (H. 258); *a prociti* „a citi din nou“ (I. 2—161); *săbor* (H. 115) etc. și care constituie o altă categorie de termeni din opera lui D. Cantemir. Am discutat însă mai sus numai elementele neologice, pe care le-am privit prin prisma concepției autorului despre îmbogățirea limbii române cu lexic străin.

b) Tot neologisme sînt și cele *cîteva cuvinte împrumutate din limba rusă*. Pe cele din *Hronic*, pe care autorul l-a scris în Rusia, cînd cunoștea bine limba rusă, le-a luat, desigur, direct din această limbă: *gubernator* „conducătorul unei gubernii“ (H. 487); *gubernie* „provincie“ (H. 241); *polc* „legiune“ (H. 79)⁷⁷; *stihotvorț* „poet“ (I. 1—107)⁷⁸; *stoliță* „capitală“ (H. 447)⁷⁹.

c) D. Cantemir nu a studiat, ca Gr. Ureche sau M. Costin, la școli din Polonia. *Influența polonă* s-a exercitat direct asupra celor doi cronicari moldoveni⁸⁰. Prin ideile sale umaniste însă și D. Cantemir se apropia de cărturarii polonezi, continuîndu-i, oarecum, pe cronicarii amintiți. El avea și unele cunoștințe de limbă polonă. Polona, ca și italiana de exemplu, avea

un lexic pe care puteau să-l înțeleagă toți. Este vorba de terminologia științifică internațională ce lipsea în acel moment limbii române. Era așadar una dintre limbile ce puteau fi date ca model pentru ridicarea limbii române. Autorul notează însă în *Scară* un singur cuvânt polonez, *țirulic*, adică „vraciu carile tămăduiește ranele, frânturile“ (I. 1—25). Se pare că D. Cantemir l-a luat direct din limba polonă, deoarece, după cum reiese din unele dicționare, cuvântul apare numai la el.

Alte cuvinte de origine polonă: *cinie* „unealtă, instrument“ (H. 8); *gonț* „gonaș, urmăritor“ (I. 2—11)⁸¹; *herb* „stemă“ (H. 155); *lascavă* „binevoitoare, milostivă“ (I. 2—110); *milă* „unitate de măsură pentru lungimi“ (I. 1—182); *pricaz* „nenorocire, răutate“ (D. 363); *a rătui* „a scăpa, a salva“ (H. 312); *vartă* „strajă, pază“ (I. 1—75); *a zăminti* „a tulbura, a amesteca“ (I. 1—214)⁸².

d) Una dintre sursele pentru îmbogățirea lexicului românesc este și *limba italiană*. Cele câteva elemente italienești din opera lui D. Cantemir constituie, putem spune, un început. Mai târziu, în perioada de după 1760, termenii italieni care pătrund în limba noastră sînt mai numeroși.

În *Scară* sînt notați doi termeni italienești: *parolă*, cu precizarea că este „cuvînt dat stătătoriu, neîntors“ (I. 1—18) și *rețetă*, adică „izvodzel de leacuri...“ (I. 1—21). Dacă în *Scară* apare forma cu *ț*, în text notăm forma *recetă*: „*receta* leacului“ (I. 2—72); „*recetele* științei mele“ (I. 1—147). Cele două forme arată că D. Cantemir a putut lua cuvîntul o dată din greacă (*περσέρτα*) altă dată din italiană (*recetta*⁸⁴).

Semnalăm alte câteva elemente italienești: *în darn* „în zadar“ (I. 2—26)⁸⁵; *lembic*, definit astfel de autor: „căldare cu care scot rachiu sau apă de flori“ (I. 1—15)⁸⁶; *supplică* „rugăminte“ (H. 423)⁸⁷.

e) Există la D. Cantemir și câteva *cuvinte germane*: *franțoz* („neamul franțozilor“—H. 11)⁸⁸; *graf* „conte“

(„Balduin, graful de Flandriia“-H.421)⁸⁹; *mapă* „hartă“ („*mapele* gheograficești“-H. 308)⁹⁰.

f) Părerile cercetătorilor cu privire la *lexicul turcesc* din opera lui D. Cantemir sînt împărțite. Astfel L. Șăineanu după ce observă că la Gr. Ureche ar fi numai vreo douăzeci de termeni turcești, că la M. Costin „secerișul este mai abundanț“⁹¹, afirmă că „la Neculce cantitatea turcismelor devine covîrșitoare“⁹² și că acest curent oriental „începe să se reverse în largi pîraie la Cantemir și Gheorgache și amenință să potopească limba la Văcărescu și Beldiman“⁹³. Afirmăția lui L. Șăineanu nu poate fi reținută decît dacă ne referim la *Istoria Imperiului Otoman*. Aici D. Cantemir este obligat de conținutul lucrării să folosească lexicul cel mai potrivit, care să reflecte realitățile descrise. Nu este vorba numai de cuvinte cunoscute și la noi în epocă sau chiar mai tîrziu, cum ar fi *aferim*, *bacșiș*, *derviș*, *geamie*⁹⁴ etc., ci și de alții, necunoscuți la noi, luați direct din limba turcă și pe care autorul îi explică, adesea, cu lux de amănunte⁹⁵. Terminologia aceasta contribuie la redarea întocmai a evenimentelor, la descrierea vieții, a obiceiurilor turcești.

Dacă avem în vedere operele scrise de D. Cantemir în limba română atunci se impune să arătăm că afirmația lui L. Șăineanu nu corespunde realității. Termenii turcești sînt rari, încît ei trebuie, pur și simplu, căutați. Ei sînt, dimpotrivă, mult mai numeroși la I. Neculce⁹⁶, constatare pe care o poate face oricine chiar de la prima lectură a textelor avute aici în vedere. Chiar cuvintele turcești curente în epocă în limba română sînt extrem de puține la D. Cantemir. Cronicarul I. Neculce a descris evenimente contemporane mai ales, războaie ale turcilor la care, adesea, luau parte și domnii români. Prezentarea oștilor, a obiectelor necesare acestora etc. cereau cronicarului să folosească termenii adecvați, în bună parte turcești. Și D. Cantemir în *Istoria ieroglică* prezintă evenimente contemporane. Mai mult chiar, această operă este și o puternică satiră la adresa

Imperiului Otoman, un adevărat „act de învinuire împotriva stăpînitorilor de la Stambul” (I. 1—LXXIX). Dar forma alegorică nu permitea folosirea unui lexic turcesc abundent. Tema *Divanului* nu necesita cuvinte de origine turcă. Nici cea a *Hronicului*, unde evenimentele prezentate aparțin unui trecut îndepărtat. Dar prin toate aceste opere D. Cantemir introduce în limba română mulți termeni străini, pentru a o îmbogăți. Turca nu este citată printre limbile ce au termeni internaționali.

Cel care a prezentat pentru prima dată lexicul turcesc din opera cercetată aici în adevărata lui lumină, deși fără a insista prea mult, a fost Emil Petrovici, după care „în toată opera lui Cantemir influența turcă e minimă”⁹⁷. Este și firesc, așa cum constată Emil Petrovici, ca D. Cantemir să ia ca model pentru îmbogățirea limbii române nu turca, ci limbile europene, și, în primul rînd, pe acelea care erau unite printr-un lexic internațional comun.

Mai multe argumente aduce, în ultima vreme, Dragoș Moldovanu, care analizează lexicul neologic turcesc din *Scara* lui D. Cantemir și constată că lipsesc adjectivele, verbele, adică semnele „penetrației” unei limbi. În schimb, există în *Scară* adjective, verbe de origine greacă, latină. El mai constată că nici unul dintre cuvintele turcești de aici nu are semnificație intelectuală, ajungînd la concluzia că, din punct de vedere „calitativ și cantitativ, lexicul oriental nu numai că nu indică o penetrație a limbii turcești, dar o exclude”⁹⁸.

În *Scară* sînt și 6 cuvinte turcești: *alaiu* (I. 1—8); *cira* („un fêl de copaciu...”-I. 1—125); *ielcovan* („un fêl de pasiri carile nepărăsit în sus și în gios pe mare zboară”-I. 1—13—14); *meteris* „meterez” (I. 1—16); *nafaca* (I. 1—17); *fișchie* („gunoiu; balegă de cal”-I. 1—24). *Alai*, *meteris* și *nafaca* erau cunoscuți în epocă în limba noastră. *Cira* și *fișchie* par a fi folosiți pentru prima dată de D. Cantemir, dacă informațiile din

dicționarele folosite sînt complete. *Ielcovan* este dat de unele dicționare ca apărînd pentru prima dată la D. Cantemir. Termenul va mai fi întîlnit și la D. Bolintineanu și V. Alecsandri, ceea ce este o dovadă că a cunoscut o răspîndire mai mare. Prin urmare sînt trecuți în *Scară* și termeni care erau cunoscuți în limba română.

Alți termeni de origine turcă: *atmeidian* „hipodrom“ (H. 341); *bogaz* „strîmtoare prin care sînt legate două mări“ (D. 53); *buluc* „grup, unitate militară“ (I. 1—246); *cacum* „hermină“ (I. 2—82); *ciabur* „hoardă“ (H. 208); *cumbea* „cupolă“ (D. 119); *fil* „elefant“ (I. 1—168); *donanma* „triumf“ (H. 121); *ghiulghiul* „trandafir“ (I. 1—26); *hadîmb* „eunuc“ (I. 1—68); *hendec* „șanț, tranșee“ (I. 1—263); *mascara* „glumă, batjocură“ (I. 1—232); *meschiu* „oțel de bună calitate“ (I. 1—114); *miubașir* „mumbașir, agent pentru încasarea banilor“ (I. 2—259)⁹⁹; *paic* „paj“ (H. 350); *reis* „căpitan de corabie“ (I. 1—17); *sagriu* „o specie de măgar care trăiește prin nordul Africii“ (I. 2—13); *taifa* „ceată“ (H. 266); *talhîsciu* „referendar“ (I. 1—21); *tas* „ceașcă, ulcior“ (H. 335); *tefterdar* „încasator“ (I. 2—257); *zemberec* „coardă, vîrtej“ (I. 1—18); *ziafet* „chef, ospăț“ (D. 367) etc.

Cu puține excepții (ar intra aici *cacum*, *sagriu*) termenii înșirați erau cunoscuți în epocă. D. Cantemir nu a folosit mulți termeni turcești noi.

Pentru a explica numărul mic, totuși, de cuvinte turcești dintr-o operă așa de întinsă cum este aceea a lui D. Cantemir trebuie să mai adăugăm și alți factori în afara celor amintiți, și anume, lipsa de prestigiu a limbii turce, atitudinea ostilă a autorului față de politica otomană (nu rareori D. Cantemir vorbind despre turci îi prezintă într-o lumină foarte defavorabilă), diferențele de religie chiar etc.

g) *Scara* cuprinde și 6 cuvinte arabe și 2 persane. Cele dintii sînt: *alhimista* (I. 1—9); *mehlem*, care înseamnă „unsoare cu carea să slujesc țirulicii la rane“ (I. 1—16);

mehenghiu, definit ca „piatră pe carea ispitesc aurul, argintul de bun“ (I. 1—16); *sam*, adică „un fël de vînt otrăvit“ (I. 1—21); *samsun* (I. 1—21); *şerbet* (I. 1—25).

Cele două cuvinte persane sînt *padzehr*¹⁰⁰, definit ca „un fël de piatră carea în şearpe şi în inima cerbului rar iese“ (I. 1—18) şi *iasimin*¹⁰¹, care înseamnă „un fël de copăcel“ (I. 1—26).

Cu excepţia lui *sam*, toate celelalte cuvinte sînt atestate de dicţionare (cel puţin de unele), dar li se dau alte etimologii. Astfel *alchimist* este dat ca neologism din latina medievală. În latină însă termenul este de origine arabă (*alchimie* e format din *al*, articol arab şi *kimia*). *Mehenghi*, *mehlem*, *samsun*, *şerbet* sînt date cu origine turcească (*samsun* a putut intra în limba română şi din neogreacă). În turcă aceste cuvinte provin din arabă. *Panzehru* este dat de unele dicţionare ca turcesc sau neogrecesc iar *iasomie* neogrecesc¹⁰². Cel dintîi este împrumutat de limba turcă din persană iar celălalt intră în neogreacă din turcă sau arabă, unde este tot de origine persană.

D. Cantemir, care cunoştea aceste limbi, putea lua termenii amintiţi din oricare dintre ele. Să reţinem că cei mai mulţi dintre termenii de mai sus erau cunoscuţi în limba română, fiind împrumutaţi din turcă sau neogreacă. Menţionarea lor în *Scară* cu etimologie arabă sau persană dovedeşte că Dimitrie Cantemir a vrut să arate adevărata lor origine. Putem considera, deci, că autorul *Istoriei ieroglifice* i-a împrumutat din nou, direct din arabă sau persană sau, dacă i-a luat din turcă (limba literară turcă din acea epocă se caracteriza prin numeroase împrumuturi lexicale din arabă şi persană) el s-a simţit obligat să indice adevărata lor provenienţă¹⁰³.

h) *Lexicul grecesc* ocupă un loc foarte important în opera lui Dimitrie Cantemir. Greaca era şi pentru autorul *Istoriei ieroglifice* o „limbă mondială“¹⁰⁴, deoarece stă la baza terminologiei ştiinţifice internaţionale. El

avea în vedere limbile europene când vorbea de o astfel de terminologie.

Opera lui D. Cantemir aduce pentru prima dată la noi un vocabular neogrecesc atât de numeros și de variat. La fel stau lucrurile și cu neologismele latine. Din acest punct de vedere eruditul moldovean ocupă, din nou, un loc aparte în istoria limbii noastre literare, deosebindu-se de toți predecesorii și contemporanii săi.

Nu lipsesc neologisme grecești nici în scrierile dinainte de D. Cantemir. Adesea însă acestea erau împrumutate prin intermediul textelor slavone ce se traduceau la noi și care erau, de regulă, traduse din grecește¹⁰⁵.

Numărul neologismelor grecești luate direct era redus. De asemenea, erau puține și domeniile științifice la care se refereau aceste neologisme. În privința acestor împrumuturi unul dintre primii precursori ai lui D. Cantemir a fost mitropolitul Simion Ștefan, care nu numai că pune cel dintâi la noi problema neologismului, dar introduce și cîțiva termeni neogrecești cu caracter științific și, deci, internaționali, ca *gangrenă*, *tipografie* ș.a.

Creșterea treptată a lexicului neogrecesc din scrierile românești are loc concomitent cu slăbirea curentului slavonesc la noi. Greaca va înlocui, încetul cu încetul, slavona în Principatele Române. Ea începe să fie introdusă în biserică, în școală și, bineînțeles, la curțile domnitorilor români sau în casele multor boieri încă înainte de epoca fanariotă. În special jumătatea a doua a secolului al XVII-lea înseamnă o creștere a curentului grecesc la noi. Tot mai mulți profesori și preceptori greci se instalează în Țările Române. Unul dintre aceștia a fost Ieremia Cacavela, cel dintâi dascăl al lui D. Cantemir. Unii boieri sau fii de domni studiau la Constantinopol. Vasile Lupu a înființat o Școală grecească la Iași, atât de mult lăudată de D. Cantemir (DM. 184). Ceva mai târziu, sub Duca Vodă, patriarhul Dositei va înființa, la Cetățuia (Iași), o tipografie

grecească. C. Brîncoveanu va întemeia și el o Școală grecească, la București.

În secolul al XVII-lea începe, așadar, să se introducă direct cultura grecească la noi, ceea ce va duce la slăbirea curentului slavonesc. Lexicul slavon va fi, treptat, înlocuit cu cel neogrecesc, tot așa cum acesta va ceda locul, în secolul al XIX-lea, împrumuturilor romanice și, în primul rînd, celor franceze¹⁰⁶. Mai mult, începînd cu cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea curentul grecesc din Moldova mai ales va constitui un obstacol în calea influenței culturii polone. Astfel, la venirea lor în Țările Române domnii fanarioți găsesc aici un teren oarecum pregătit pentru răspîndirea limbii și culturii grecești¹⁰⁷.

D. Cantemir a împrumutat din neogreacă mai ales termeni științifici. Nu găsim în opera sa cuvintele cu caracter de jargon ce caracterizau vorbirea boierimii române începînd mai ales cu epoca fanariotă. Nu mai vorbim de lexicul grecesc, atît de numeros, ce va pătrunde la noi mai ales după 1770, cînd începe „vîrsta de aur”¹⁰⁸ a elementelor fanariote din limba română, lexic ce lipsește din opera de care ne ocupăm. Totuși vocabularul neogrecesc la D. Cantemir este foarte bogat, ceea ce se explică prin lipsa unei terminologii științifice românești. Pînă la el au fost încercări sporadice de a îmbogăți limba noastră cu termeni științifici. D. Cantemir a vrut să introducă în limba sa maternă termeni din mai toate domeniile științei. Opera sa cea mai reprezentativă din acest punct de vedere este *Istoria ieroglifică*. Aceasta marchează etapa cînd elementul neologic grecesc este dominant, deoarece terminologia științifică ce lipsea limbii române îl obligă, după modelul altor limbi, să recurgă, în primul rînd, la greacă. În *Hronic* termenii grecești sînt mai puțini nu numai fiindcă D. Cantemir pune aici accentul pe neologismul latin, lucru explicabil atît prin conținutul acestei lucrări cît și prin desăvîrșirea formației latine a autorului, ci și prin faptul că această nouă

operă nu reclamă terminologia de care avea nevoie *Istoria ieroglifică*. Autorul și-a pus în *Hronic* alte probleme decât în *Istoria ieroglifică*. Așa se explică „neglijarea“ elementelor lexicale grecești din *Hronic*, de care vorbește Dan Bădărău¹⁰⁹.

Putem vorbi la D. Cantemir de un dublu contrast: pe de o parte, numărul grecismelor este mult mai mare la el decât la toți cărturarii aparținând epocii vechi a culturii românești, pe de alta dacă avem în vedere limbajul boieresc al vremii¹¹⁰ și mai ales al epocii fanariote, împestriat cu tot felul de cuvinte grecești, acest lexic al său este mult mai puțin numeros, deoarece autorul l-a selectat.

Este de reținut și faptul că o bună parte dintre cuvintele grecești introduse de D. Cantemir cu mult înaintea epocii moderne a culturii noastre se vor reîntâlni și mai târziu, chiar dacă *Istoria ieroglifică*, opera cea mai reprezentativă pentru neologismul grecesc nu a circulat iar *Hronicul*, în care se găsește, de asemenea, un număr destul de mare de astfel de elemente va fi cunoscut la noi, inițial, doar în Transilvania și de către un număr restrâns de cărturari.

Termenii pe care D. Cantemir îi dă ca fiind de origine greacă pot constitui câteva grupe. O parte dintre aceștia au fost împrumutați din nou din greacă mai târziu, după ce problema creării unei terminologii științifice a reapărut la noi. Alții vor pătrunde mai târziu în limba română, dar nu direct din greacă, ci prin intermediul altei limbi (de regulă prin franceză). Există apoi termeni dați de autor ca grecești, dar pe care dicționarele noastre îi consideră neologisme latine. Aceste elemente, ca și unele din grupa precedentă, pot fi considerate ca avînd o etimologie multiplă dacă le studiem din punctul de vedere al limbii de astăzi. În sfîrșit, o ultimă grupă o constituie grecismele folosite exclusiv de D. Cantemir, adică ceea ce se numește „hapax legomena“¹¹¹.

Exemplele ce urmează ilustrează grupele de mai sus. Desigur, listele nu sînt exhaustive ¹¹².

α). Termeni folosiți de autor și reîmprumutați și mai tîrziu din neogrecescă: *apelpisie* „disperare” (I. 2—101); *aplos* „simplu, curat” (I. 1—114); *apsifisie* „dispreț” (I. 2—121); *colachie* „lingușire” (H. 87); *clironomie* „moștenire” (I. 1—73); *didascal* „preceptor, învățător” (I. 1—109); *discolie* „dificultate” (I. 1—113); *distihie* „nefericire” (I. 1—195); *epihirima* „întreprindere, inițiativă” (I. 2—197); *epiorhie* „sperjur” (I. 2—218); *epistolie* „scrisoare” (H. 5); *evghenie* „noblețe” (H. 87); *filoprosopie* „fățarnicie, duplicitate” (I. 1—228); *filosof* (I. 1—41); *hrizm* „profeție” (I. 1—61); *ipopsie* „bănuială” (I. 2—167); *lacherdă* (I. 2—13); *parigorie* „consolare” (I. 2—118); *peristasis* „circumstanță” (I. 2—25); *pragmatie* „lucrare” (H. 178); *prodosie* „trădare” (H. 94); *profasin* „pretext” (I. 1—235); *proimiu* „introducere, preambul” (H. 15); *protie* „prioritate” (H. 88); *shimă* „trăsătură, figură, gest” (I. 1—93); *sicofandie* „clevetire, intrigă, denunț” (I. 1—46); *simpatriot* „compatriot” (H. 52); *simperasma* „concluzie, apodoză” (I. 1—51); *trulă* „turlă” (I. 1—166) etc.

β). Termenii folosiți de D. Cantemir, dar care vor pătrunde în limba română ca neologisme romanice (în primul rînd franceze) constituie cea mai mare grupă și cea mai importantă: *aftocrator* „autocrat” (I. 1—216); *anatomic* „anatomist” (I. 1—87); *antraxi* și *antrac* „antrax, dalac” (H. 347); *antipathie* (I. 1—142); *apoftegmă* ¹¹³ „vorbă de seamă, maximă” (I. 2—200); *astrolav* „instrument pentru măsurarea poziției aștrilor” (I. 2—196); *axiomă* (H. 392); *axon* „axă” (D. 7); *catalog* (I. 1—64); *dialectic* „logician” (I. 1—85); *dialectică* (H. 127); *diathesin* „dispoziție, rînduială” (I. 1—60); *dimocrație* (I. 1—39); *eclipsis* (I. 1—204); *embriونات* ¹¹⁴ (I. 2—70); *enthimemă* (I. 2—237); *exighises* „exegeză” (I. 1—241); *fantazie* (I. 1—24); *fiziognom* „fizionomist” (H. 130); *flegmă* (I. 1—75); *galactee* „galaxie” (I. 2—137) ¹¹⁵; *gheomandie* „geomanție” (I. 2—

78); *hilot* „ilot“ (D. 327); *hiromandie* „chiromanție“ (I. 2—78); *hronologhie* (H. 63); *ieroglific* (I. 1—1); *ipervolicesc* „hiperbolic“ (I. 2—92); *ipodrom* (H. 341); *ipohondriac* (I. 1—155); *irmafrodit* (I. 1—115); *ithică* „etică“ (I. 2—17); *laringă* „laringe“ (I. 1—210); *mathematic* „matematician“ (H. 313); *melanholie* (I. 1—155)¹¹⁶; *monomahie* „duel“ (H. 8); *necromandie* „necromanție“ (I. 2—78); *nimfă* (H. 158); *palinodie* „refren“ (I. 1—55); *paradigmă* (I. 2—174); *parenthes* (I. 1—4); *piramidă* (I. 2—89); *plasmă* „creatură“ (D. 111); *poetic* „poet“ (D. 137); *politic* „om politic“ (I. 2—17); *praxis* „practică“ (D. 395); *profitie* „profeție“ (I. 2—95); *prognostici* (I. 1—66)¹¹⁷; *prolog* (I. 2—231); *protasă* (I. 1—10); *provlimă* „problemă“ (I. 2—237); *ritorică* (H. 5); *simfonie* (I. 1—142); *sinonim* (I. 2—176); *sofismă* (I. 1—86); *sofistică* (H. 127); *solichizmos* „solecism“ (I. 1—152); *stratagemă* (I. 1—86); *stratig* (D. 377); *therapevtis* „tămăduitor, vraci“ (I. 2—218); *tirănie* (H. 8—9); *tom* (H. 50); *trigon* „triunghi“ (I. 1—51); *trop* (I. 1—60) etc.

γ). Termeni notați de autor ca grecești, dar care, după cum indică unele dicționare, vor pătrunde în limba română ca neologisme latine: *arhetip* „prototip, model“ (D. 347); *astrolog* (I. 1—113); *atom* (I. 2—176); *cataractă* (I. 1—185); *chentru* (I. 1—258); *himeră* (I. 1—115); *musă* „muză“ (I. 2—95); *ritor* (H. 134).

Nu-i mai puțin adevărat că unele dintre aceste cuvinte au putut intra, în limba noastră, mai târziu, și din franceză.

δ). Elemente lexicale grecești întâlnite numai la D. Cantemir: *afthadie* „impertinență“ (I. 1—255); *ahortasie* „nesaț“ (I. 1—178); *anarh* „fără început“ (H. 3); *anevsplahnos* „neîndurător, nemilos“ (I. 1—176); *ateofovie*¹¹⁸ „impietate“ („feciorii fără-legii și părinții ateofoviii“ — I. 1—160)¹¹⁹; *cacodemon* „demon rău“ (H. 252); *coracopardalis* „un animal fabulos, avînd caractere de corb și de pardos“ (I. 1—133); *disidemonie* „superstiție“¹²⁰ (I. 2—197); *evdemon* „de-

mon bun, înger“ (I. 2—87); *mateologie* „delir“ (I. 1—15); *omonie* „înțelegere“ (I. 1—140); *polipichilie* „pestriciune“ (I. 2—218)¹²¹; *procatheorie* „loc de frunte, capul mesei“ (I. 1—243); *sistatichi* „stabilitate“ (I. 1—63); *vatologie* „glosă“ (I. 1—55) etc.

i). *Neologismele latine* din opera lui D. Cantemir sînt mai bogate decît la oricare alt cãrturar din literatura noastră veche. D. Cantemir este și cel care a scris cel mai mult, la noi, în limba latină¹²². El a luat cea mai mare parte dintre aceste neologisme direct din latină. Recurgerea direct la latină pentru îmbogățirea lexicului limbii române îl apropie pe D. Cantemir de Stolnicul C. Cantacuzino. Totuși la acesta din urmă neologismele sînt surprinzător de puține. Stolnicul s-a lăsat influențat mai mult de fraza latină.

Nu peste tot însă la D. Cantemir elementele neologice latine sînt bogate. Mai bine zis, acestea sporesc cu fiecare operă scrisă de el în limba română. În *Divan* ele sînt puține, dar suficiente, totuși, pentru a contura ideea că latina era pentru autor una dintre sursele însemnate pentru îmbogățirea limbii române cu termenii ce-i lipseau și, înainte de toate, cu termeni științifici. Lexicul neologic latin devine mai bogat în *Istoria ieroglifică*, dominant fiind aici cel de origine grecească, pentru motivele arătate în paragraful precedent. În *Hronic* va atrage atenția, în mod deosebit, neologismul latin. Greaca și latina erau, deci, limbile cele mai importante pentru îmbogățirea limbii române. Nu trebuie să se înțeleagă că în *Hronic*, unde domină lexicul neologic latin, autorul trece pe un plan secundar pe cel grecesc. În *Hronic*, cu conținutul său specific, autorul nu avea nevoie de termeni ca cei din *Istoria ieroglifică*, din domenii atît de variate ale științei. Totuși unii vor apărea și aici, fără a constitui însă o dominantă a stilului, așa cum era cazul în *Istoria ieroglifică*.

Este important de reținut că șederea lui D. Cantemir în Rusia a fost o perioadă în care el și-a desăvîrșit

cultura latină. Acum și-a scris cea mai însemnată operă, *Hronicul*, care are și o variantă latină, chiar dacă mai redusă ca proporții. Tot acum scrie D. Cantemir și alte lucrări, toate în limba latină. Aici avea legături cu cărturari de seamă, absolvenți ai renumitului Colegiu de la Kiev, întemeiat de Petru Movilă, unde latina era limba de predare și unde în programa de studiu figurau, pe lângă latină, retorica, filozofia etc. Acești cărturari erau sprijinitori activi ai reformelor lui Petru I. Principele D. Cantemir însuși corespundea, adesea, cu Petru I în limba latină. În societățile în care eruditul moldovean era adesea invitat și considerat chiar ca o podoabă a lor se vorbea latinește. Emil Petrovici plecând de la constatarea că mulți termeni latini „erau obișnuiți în stilul oficial rus al epocii lui Petru I”¹²³ este de părere că „și această împrejurare l-a determinat... pe Dimitrie Cantemir să adopte în scrierile sale românești cât mai multe neologisme latinești”¹²⁴.

Divanul este lucrarea unde autorul face primele încercări de folosire a unei terminologii științifice. Din el se pot întrevădea direcțiile importante spre care se va îndrepta D. Cantemir în privința lexicului. *Istoria ieroglifică* pune pe primul plan, datorită scopului urmărit de autor, elementul grecesc iar *Hronicul*, cu conținutul său specific, face să domine lexicul neologic latin. Așadar, după o etapă de încercări, urmează două perioade deosebit de importante în activitatea autorului, în prima dominând elementul grecesc, în a doua elementul latin, dar fără a se renunța la cel dintâi. Aceste perioade alcătuiesc, deci, o etapă unică, a doua din activitatea lui D. Cantemir, în care el îmbogățește masiv limba română cu lexic științific și cu alte cuvinte necesare exprimării îngrijite.

Numărul mai mare de neologisme latine la D. Cantemir în comparație cu ceilalți cărturari din perioada veche a culturii noastre îl apropie pe autorul *Hronicului* de reprezentanții Școlii ardelenice, care recomandau

de asemenea (dar exclusiv!) latina ca sursă pentru îmbogățirea limbii noastre sub aspect lexical. În special S. Micu și P. Maior au introdus multe neologisme latine, chiar dacă le-au modificat formele în mod forțat, artificial ¹²⁵.

Exemplele ce urmează sînt, ca și pînă acum, selective: *academie* (H. 179); *activitate* (I. 1—200); *adagheu* „adagiu, zicătoare“ (H. 88) ¹²⁶; *afecție* „afectare“ (H. 62) ¹²⁷; *amazoană* (H. 59); *argument* (I. 1—65); *armistiție* (I. 1—9); *articol* „articulație, articol“ (I. 1—9); *avthentic* (H. 113); *avtor* „autor“ (H. 62) ¹²⁸; *canțilariu* „cancelar“ (H. 115); *categorie* (H. 179) *cfar-tană* „friguri care revin din patru în patru zile“ (I. 1—123) ¹²⁹; *climat* (H. 11) ¹³⁰; *collega* „coleg“ (H. 77) ¹³¹; *comendant* (H. 131) ¹³²; *comendă* (H. 333); *comes* „comis, titlu de noblețe“ (H. 426); *confederație* (H. 312); *confirmație* (H. 365); *confuzie* (H. 308); *consens* „acord, înțelegere“ (H. 324) ¹³³; *constituție* (H. 285); *consul* „înalt magistrat la romani“ (H. 14); *consulat* „durata magistraturii unui consul“ (H. 5); *content* „mulțumit“ (H. 124) ¹³⁴; *continuație* „continuitate“ (H. 107); *corespondenție* (I. 1—241); *coronă* „coroană“ (I. 2—127) ¹³⁵; *curios* (H. 371); *desputație* „ceartă, dispută“ (D. 111); *dux* și *duc* „comandant, șef, duce“ (D.347; H. 251) ¹³⁶; *a explicui* (H. 392); *extentru* (I. 1—60) ¹³⁷; *fundament* (H. 6); *instrument* (H. 86); *încoronație* „încoronare“ (H. 331); *lectică* „un fel de pat, la romani, pentru transportul persoanelor“ (H. 231); *maghistrat* (H. 193); *mahină* „mașină, instrument“ (H. 416); *materie* „motiv, subiect“ (I. 1—194); *monstru* (H. 360); *museu* (explicat prin „cămărilor unde stau la citală sau la învățătură“ —(H.298); *ocazie* (H. 385) ¹³⁸; *orație* „cuvîntare“ — H. 258); *organ* (I. 1—68) ¹³⁹; *pilulă* (I. 1—147); *poeta* „poet“ (H. 121) ¹⁴⁰; *poetic* „poet“ (H. 121) ¹⁴¹; *pretendui* și *pretendelui* „a pretinde“ (H.25, 300); *prezenție* (D. 353); *printîpal* (H. 75); *privileghie* (I. 1—50); *proconsul* (H. 193); *propozit* „plan, intenție“ (H. 69); *propoziție* „propoziție (în logică)“ (H. 130);

protecție (H. 319); *provinție* (H. 17); *punct* (I. 1—4); *răspublică* „țară, sfat boieresc“ (I. 1—120); *a recomandă* (H. 420); *rezidenție* „reședință“ (H. 285)¹⁴²; *scală* „scară“ (H. 60)¹⁴³; *secretariu* (H. 154); *senat* (H. 15); *senator* (H. 72); *sens* (H. 271); *sentenție* „maximă, proverb, hotărîre“ (I. 1—1); *substanție* (D. 315); *statură* „statuie“ (H. 414)¹⁴⁴; *temperament* „cu bunătațea ceriului, cu temperamentul aerului, cu curgerea apelor“ (H. 16)¹⁴⁵; *titul* „titlu“ (H. 140); *tract* „drum, itinerar, regiune“ (H. 220)¹⁴⁶; *triumf* (H. 189); *țărămonie* (I. 1—93); *țerber* (H. 9); *țircumstanție* (D. 201); *veteran* (H. 13) etc.

j). Unele elemente lexicale puteau fi la D. Cantemir împrumuturi și grecești și latinești în același timp, chiar dacă indicațiile din *Scară* sînt altele. Poate chiar și unele dintre exemplele citate pînă aici intră în această categorie. Problema etimologiei multiple, cum s-a putut vedea, de altfel, și pînă acum, se pune și pentru limba veche, cu toate că ea este mult mai puțin complexă decît mai tîrziu datorită lipsei, în general vorbind, a elementelor romanice occidentale.

Cîteva exemple: *anomalie* (I. 1—193); *apothecar* „farmacist“ (H. 81); *atomist* (I. 2—129); *corifeu* (H. 164); *harmonie* (I. 1—142); *melodie* (I. 1—41—42); *monarhie* (I. 1—45); *palestră* „arc cu vîrtej“ (I. 1—257); *teatru* (I. 1—212); *tip* „model“ (D. 249).

§ 5. O însemnată parte din lexicul operei lui D. Cantemir se referă la diferite domenii ale științei. Și sub acest aspect principele moldovean îi depășește pe toți cărturarii din epoca veche. El se apropie mai mult de Dosoftei, din al cărui vocabular eterogen se poate desprinde un început, chiar dacă modest, de terminologie științifică cu caracter mai general¹⁴⁷.

Secolul al XVIII-lea se caracterizează prin pătrunderea a numeroase cuvinte noi în limba română. Acum se scriu cărți cu conținut științific, se fac traduceri din limbile de cultură ale vremii sau simple adaptări

după acestea. Opera lui D. Cantemir, cu terminologia ei științifică atât de bogată și variată, sintetizează parcă tendințele întregii epoci următoare. Lucrările științifice amintite din secolul al XVIII-lea nu au dat însă acestui lexic o circulație prea mare. El caracteriza cel mult vorbirea unor cărturari, dar nu a îmbogățit realmente limba română. Aceeași soartă a avut-o și lexicul lui D. Cantemir. Lexicul științific își va face loc în limba noastră, tot mai profund, începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului următor. La drept vorbind, „nucleul terminologiei științifice românești s-a creat... în prima jumătate a secolului trecut”¹⁴⁸. Dacă opera lui D. Cantemir ar fi avut o altă soartă ea ar fi fost, desigur, cea dintâi care ar fi pus bazele acestui nucleu al terminologiei științifice românești¹⁴⁹. De aceea D. Cantemir reprezintă, de fapt, o întreagă epocă. Pe bună dreptate Emil Petrovici afirmă că savantul moldovean „a fost și primul cărturar român care a încercat să creeze pentru limba noastră literară un stil științific, o terminologie științifică, filozofică și politică”¹⁵⁰.

a). D. Cantemir a avut cunoștințe *filozofice* vaste, pe care le-a acumulat începând din tinerețe. El este un precursor al filozofiei românești și vedea în această disciplină un dușman al ignoranței, mijlocul suprem pentru a cunoaște lumea, făcând chiar observația că numai cei incuți o evită și se mîngîie cu sfaturile băbești: „cei necunoscători mai tare dulceață în banele băbești decît în sentințele filozofești află” (I. 1—108). Chiar prima sa lucrare, *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*, este o operă cu caracter filozofic¹⁵¹. La Ieremia Cacavela, sub supravegherea căruia a scris această lucrare, aprecia „fireasca plecare către știința filozofică”¹⁵².

Preocupări filozofice numeroase există apoi în *Istoria ieroglifică*, operă ce poate fi considerată ca o oglindă a cunoștințelor multilaterale pe care le dobîn-

dise pînă atunci autorul ei. Aceste preocupări nu lipsesc nici în *Hronic*.

Peste tot D. Cantemir are de învins greutățile începutului în ceea ce privește exprimarea ideilor și noțiunilor filozofice. În *Istoria ieroglifică* el mărturisește intenția sa de a da și „toată învățătura logicăi pre limba noastră“ (I. 1—7). Cu acest tratat, pe care însă nu a mai reușit să-l realizeze, autorul ar fi adus și alte contribuții la crearea terminologiei filozofice¹⁵³.

Lexicul filozofic, bogat și variat, ocupă cel mai însemnat loc în opera lui D. Cantemir. Pînă la el astfel de cuvinte erau sporadice în textele românești și apăreau cu ocazia unor traduceri de lucrări străine, religioase și mai ales filozofice, aparținînd celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea. Nu se poate însă vorbi acum de o terminologie filozofică românească, așa cum nu se poate vorbi de adevărate preocupări filozofice la noi.

D. Cantemir este cel dintîi gînditor român la care există nu numai preocupări și idei filozofice numeroase, ci și o terminologie filozofică. Fără să fi creat un sistem filozofic propriu, D. Cantemir este cel dintîi care a vrut să facă cunoscute la noi numeroase concepții și idei filozofice. Sînt, astfel, folosiți și citați dintre filozofii vechi, Aristotel, Platon, Porfirios, Socrate, Thales din Milet și alții iar dintre cei mai noi mai ales filozoful flamand Ioan-Baptista van Helmont (1577—1644) apoi teologul polonez Andrea Wissowatius (1608—1678).

D. Cantemir are însă și multe idei noi, deosebindu-se, adesea, de filozofii pe care i-a studiat¹⁵⁴. Pentru toate cele arătate istoria filozofiei românești trebuie să plece de la D. Cantemir¹⁵⁵, cu toate că el este și de data aceasta un caz singular, întrucît preocupările sale filozofice apar în împrejurări istorice care „nu erau încă menite să întrețină o atmosferă prielnică reflexiei filozofice și să facă posibilă continuarea firului de aur pe care principele moldovean începuse să-l toarcă cu

atîta pricepere și încredere“¹⁵⁶. Meritul lui D. Cantemir este cu atît mai mare cu cît opera sa filozofică nu este fructul ambianței culturale ce caracteriza, în acea vreme, Țările Române.

Sub aspect lingvistic, D. Cantemir este cel dintîi creator de terminologie filozofică românească, căci putem face abstracție de termenii sporadici dinaintea sa, ce apăreau cu ocazia traducerilor amintite. Crearea acestei terminologii l-a preocupat chiar începînd cu *Divanul*, unde face, cum remarcă G. Călinescu, „întîilele sforțări românești de a găsi termeni filozofici“¹⁵⁷. Prin preocupările de creare a terminologiei filozofice românești D. Cantemir este, din nou, un precursor al lui Samuil Micu¹⁵⁸.

Termeni filozofici din opera studiată: *aporie* „contradicție de nerezolvat ivită cu prilejul unui raționament“ (I. 1—9)¹⁵⁹; *apoftegmă* „maximă, sentință“ (I. 2—200); *arătare* „demonstrație“ („a lucrurilor știință nu din părere, ci din chiară arătare se naște“ — I. 2—63)¹⁶⁰; *axiomă* (H. 392); *categorie* („categoriile loghicăi“ (I. 1—78) sînt definite de autor astfel: „sint dzéce forme supt carile Aristotel toate ființele lucrurilor cuprinde“ — I. 1—14)¹⁶¹; *ceință* „esență“ („ceința, singură ființa lucrului, céia ce ieste“ — I. 1—15)¹⁶²; *chip* „specie“ („precum céle cinci glasuri a lui Porfirie poftesc, adecă neamul a fi dihanie, chipul pasire, deosăbirea zburătoare, hirișia pinitoare, tîmplarea în pasire iarăși supt hirișie să cuprinde“ (I. 1—63)¹⁶³; *cîtință* „cantitate, mărime“ (una din cele 10 categorii ale lui Aristotel: „nu ceința, ce cîtința materii cearcă“ — I. 1—177)¹⁶⁴; *conștiienție* „conștiință (în sensul psihologic)“ (H. 179)¹⁶⁵; *deosebire* „diferenția, categorie logică“ (I. 1—60)¹⁶⁶; *dialectic* „dialectician“ (adică „cela ce știe a să întreba după canoanele loghocăt“ — I. 1—11)¹⁶⁷; *enthimemă* (I. 1—12); *faptă* „efec“; („rîdicîndu-să pricina, să rădică și fapta“ — H. 392)¹⁶⁸; *féldeință* „calitate“ („Ce acmu ea la întrebarea ceinți; de răspunderea cîtinții și féldeinții“ — (I. 1—78)¹⁶⁹;

ființă „esență“ („de pe fapte a lucrurilor *ființă* să cunoaște“ — H. 392)¹⁷⁰; *filosof* (I. 1—85); *filosofie* (I.1—83)¹⁷¹; *gheneralis* „generalul, universalul (categorie logică)“ (I. 1—62); *ghimnosofist* „gimnosofist, filozof care, în vechea Indie, umbla gol, nu mânca carne, ducea o viață contemplativă“ (I.1—185); *glas*¹⁷² („precum cele cinci *glasuri* a lui Porfirie pof-tesc“ — I. 1—63); *hotar* „termen (în logică)“ („Corbul... până *hotarul* mijlocitoriu află, siloghismul din protase... încuie“ — I. 1—55)¹⁷³; *hirișie* „proprietate, trăsătură definitorie“¹⁷⁴ (I. 1—110); *hotărîre* „definiție, definire“ („ce *hotărîre* are trigonul la mathematică, aceiași are siloghismul la logică“—I. 1—51)¹⁷⁵; *ipohimen* „substrat, substanță“ („doai fire într-un *ipohimen* neputînd sta“—I.1—50)¹⁷⁶; *ipohesis* „ipoteză“ (I. 1—26); *ithică* „etică“ (I. 1—13); *a încuia* „a conchide“ (I. 1—55); *încuiere* „concluzie“ (I.1—103)¹⁷⁷; *loghic* „logician“ (I.1—55); *loghică* (I.1—85); *macrocozmos* „lumea mare“ (D. 117)¹⁷⁸; *materie* „substratul lucrurilor“ (I. 1—15); *metafizic* „metafizician“ (adică „cela care are știința a celor peste fire“—I. 1—16¹⁷⁹); *metafizică* (I. 1—16)¹⁸⁰; *microcozmos* „lumea mică, omul“ (D.117)¹⁸¹; *neam* „gen“ (I.1—115)¹⁸²; *pătîmire* „înriurire“ (H. 179)¹⁸³; *postanovanie* „substanță“ („substanție, adecă *postanovanie*, adecă supstare“—D. 315)¹⁸⁴; *pricină* „cauză“ („oricîte de la ceriu pără la ceriu să văd... patru *pricini* să li să dea. Pricina adecă: cine, din ce, în ce chip și pentru ce“ —I. 2—172—173)¹⁸⁵; *propoziție*¹⁸⁶ (H. 130); *protasis* „premisă“ (cuvînt definit astfel de autor: „Înainte punere, din trii să face un siloghism dialecticesc“ -I. 1—20)¹⁸⁷; *siloghism* (I. 2—181); *simperasma* „concluzie (la logică, în raționament)“ (I.1—51); *socoteală loghicească* „raționament, silogism“ (I. 1—64); *sofisma* „sofism“ (I. 1—22); *sofistică* (H. 127); *stihie* „element, substanță“ (adică „începătura lucrului de materie, unii dzic să fie patru, alții trii, alții mai multe, alții numai una“

-I. 1—22)¹⁸⁸; *substanție* (D. 315); *supstare* „substanță“ (H. 453)¹⁸⁹; *tîmplare* „accidens“ (I. 1—63)¹⁹⁰.

b) La D. Cantemir găsim pentru prima dată o *terminologie medicală* mai bogată. Lucrul este important, deoarece scrieri cu conținut medical în limba română apar mai târziu, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Pînă la D. Cantemir termenii medicali ce apar în cronici, prăvile sau diferite documente nu sînt prea numeroși¹⁹¹.

Distingem și aici, ca și în alte domenii, pe de o parte, termeni populari, pe de alta termeni neologici. Desigur că neologismele acestea nu au avut o circulație prea mare. N.A. Ursu, care a cercetat îndeaproape formarea terminologiei științifice medicale la noi, afirmă, pe drept cuvînt: „probabil că în afara celor care o utilizau în scrierile lor, puțini alții o cunoșteau“¹⁹².

D. Cantemir, așa cum reiese din opera sa, avea multe și variate cunoștințe de medicină. Se pare că el poate fi pus, în această privință, imediat după Nicolae Mavrocordat, ale cărui opere probabil că le cunoștea¹⁹³.

Notăm, în continuare, o parte din acești termeni¹⁹⁴: *agoană* „agonie“ (H. 360); *alefiu* „alifie“ (I.2—72); *anatomic* „anatomist“ (I.1—87); *antidot* (I.1—8); *antifarmac* „antidot“ (I. 1—8); *anthraxi* și *anthrac* „dalac“ (H. 347, 530); *apothecariu* „farmacist“ (H.81)¹⁹⁵; *boliac* „bolnăvicios“ (H. 326); *a boți* „a aduna, prin operație, sîngele, pentru a-i da o formă oarecare“¹⁹⁷ (I. 2—46); *chichiță* „trusă medicală“ (H. 14); *diietă* „regim alimentar“ (I.1—210); *doftor* (D. 361)¹⁹⁸, *doftorie* (D. 218); *embrionat* „ajuns în faza de embrion“ (I. 2—70); *ferbinteială* „febră“ (H. 347)¹⁹⁹; *flegmă* (I. 1—75)²⁰⁰; *hirurg* (H. 14); *idropică* „ascită“ (H.334); *înfrîntură* „luxație“ (I. 1—25); *laringă* „laringe“ (I. 1—210); *leac* „medicament“ (I. 2—87); *lipicios* „contagios“ („troahnă *lipicioasă*“ -H. 418); *mateologhie* „delir“ (I. 1—15); *a mateologhisi* „a delira“ (I. 1—195); *mehlem* „unguent“ (I. 2—19)²⁰¹; *oftică* „tuberculoză“ (I. 1—11); *organ* „parte a corpului“ (D. 281); *organul*

audzirii (I. 2—65); *organul ochiului* (I. 1—75); *organele vădzătoare* (I. 1—65); *organele vederii* (I. 1—205)²⁰²; *pilulă* (I. 1—147); *por* (I. 1—19); *recetă* „rețetă“ (I. 2—72); *sfigmos* (I. 1—214)²⁰³; *spîțer* „farmacist“ (I. 1—21); *therapevtis* (I. 2—218); *tidvă* (I. 1—78); *troahnă* „guturai, epidemie“ (H. 431); *țirulic* „chirurg“ (H. 81).

c) Pînă la D. Cantemir terminologia din domeniul *filologiei* este săracă și sporadică. La el întîlnim, pentru prima dată, termeni mai numeroși, luați direct din limbi străine sau traduși în românește. Este de remarcat că există în opera sa un început de terminologie gramaticală. Unii dintre acești termeni vor fi reîntîlniți, mai tîrziu, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, începînd cu primele gramatici cunoscute la noi²⁰⁴. Este, de asemenea, de remarcat că unii termeni au la D. Cantemir forma ce se va impune mai tîrziu, în vreme ce în primele gramatici de la noi noțiunile respective sînt redade prin calcuri greoaie.

Notăm: *alfavita* „alfabet“ (I. 2—161); *articol* (definit ca „încheietura... voroavei“ —I. 1—9)²⁰⁵; *azbuche* „alfabet“ (I. 1—4); *buche* „literă“ (I. 2—161); *cădere* „caz“ („căderea la gramatică“ —I. 2—251)²⁰⁶; *cădere chemătoare* „cazul vocativ“ (I. 1—79); *dialect* „limbă, vorbire, grai“ („în dialectul strein să să deprindză“ —I. 1—7); *dicționar* (H. 113); *etimologie* (I. 1—13); *gramatică* (I. 1—79); *interiecție* „interjecție“ (I. 1—194)²⁰⁸; *lexicon* (I. 1—80); *nume alcătuit* „substantiv compus“ (H. 307); *ortografie* (H. 307); *oxia* „accent ascuțit“ (I. 2—18)²⁰⁹; *organele limbii* „sunetele“²¹⁰ („o jiganie ce poate învăța gramatica și organele limbii, schimbarea și sunarea sileavelor a alcătui pot“ —I. 1—81); *padej* „caz (la gramatică)“ (I. 2—251)²¹¹; *parte a cuvîntului* (I. 1—65)²¹²; *perispomenă* „accent circumflex“ (I. 1—123)²¹³; *silavă* „silabă“ (I. 2—157); *sinonim* (I. 2—176); *slovă* „literă“ (H. 306); *solichizmos* „solecism“ (I. 1—152); *varia* „accent grav“ („oxii și varii —I. 2—18) etc.

Lexicul cu caracter filologic are, așadar, proveniență variată (slavă, greacă, latină). D. Cantemir nu putea renunța la elementele slave din acest domeniu, atît de încetățenite la noi în acea epocă.

d) Nu lipsesc nici termenii din domeniul *literaturii și esteticii*. Aceștia se întîlnesc mai ales în *Istoria ieroglifică*, adică în opera sa cu caracter literar²¹⁴.

Exemple: *chip* „speță“ (astfel *vatologhia* „glosa“ este un „*chip* poeticesc“ — I. 1—11); *comedie* (I. 1—15); *dialog* (I. 1—11); *eleghie* (I. 2—139); *poeta* și *poetic* „poet“ (H. 121; D. 43); *prolog* (I. 2—231); *stih* „vers“ (I. 2—155); *teatru* (I. 1—212); *tragodic* (definit astfel: „cîntec, vers de jale, hăolitură, bocet“ — I. 1—23); *vatologhie* „glosă“ (I. 1—55); *vers* „vers“ (I. 1—138) etc.

e) Deși terminologia din domeniul *retoricii* nu-i prea bogată la D. Cantemir, influența acestei discipline se vede peste tot în opera sa și mai ales în *Divanul* și *Istoria ieroglifică*. Există cîteva locuri în care se vede în mod deosebit preferința autorului pentru retorică.

Un rol însemnat în formația lui D. Cantemir l-a avut Ieremia Cacavela, care în cuvîntul său către voievod mărturisește că *Divanul* i-a plăcut mult și exclamă chiar: „O, întru tot împărățiasă ritorică!“ (D. 27). Despre *Istoria ieroglifică* D. Cantemir relatează că cel mai important motiv ce l-a determinat s-o scrie a fost „deprinderea ritoricească“, deoarece a trebuit să șlefuiască mult limba română (I. 1—4). La realizarea acestui lucru autorul s-a servit și de canoanele retoricii. Putem conchide de aici că reforma limbii însemna nu numai îmbogățirea lexicului, ci și modelarea frazei, a stilului în general. D. Cantemir își exprimă admirația pentru Cicero, pe care-l numește „a romanilor Dimosthenis, a limbii lătinești părinte, a ritoricăi canon, a cuvîntului îndreptariu, a voroavii frumoasă... pildă și mai a tuturor științelor domn“ (H. 5). Nu trebuie să uităm apoi că numele lui Aristotel, care, alături de Platon și chiar mai mult decît acesta, a fundamentat retorica din punct de vedere filozofic, este pomenit de D. Cantemir

de mai multe ori. În sfârșit, mai adăugăm și faptul că retorica a fost mult cultivată în evul mediu, chiar dacă, adesea, preceptele ei erau acum asimilate mecanic, dogmatic.

Amintim dintre termenii la care ne-am referit mai sus: *apostrof* „apostrofă” („cu *apostrofurile* lingușiturilor” — I. 1—123)²¹⁵; *epifonemă* „figură retorică constând într-o exclamație cu care se încheie un discurs” (I. 1—103)²¹⁶; *ipotesis* (în *Scară* se spune, între altele, despre acest cuvânt: „iar la ritori să înțelege întrebare hotărâtă și sfârșită, pre lângă carea toate marginile întrebării să învîrtejesc” — I. 1—26); *orație* „discurs” (H. 5); *ritor* „orator” (H. 134); *retorică* (H. 5); *trop* („*tropurile* ritorului” — I. 1—143) ș. a.

f) Unul din domeniile care l-au pasionat pe D. Cantemir a fost și *muzica*. El însuși a fost autor de scrieri muzicale²¹⁷ și un bun cântăreț. Autorul folosește în *Istoria ieroglifică* și unii termeni muzicali, îmbogățind, în acest mod, terminologia științifică românească. Prezența lor aici se armonizează cu fraza romanului, caracterizată, de regulă, prin ritm și prin numeroase imagini auditive. Astfel notăm: *coardă* (I. 1—41); *harmonie* (I. 1—142); *melodie* (I. 1—41—42); *muzică* (I. 1—41); *organ* „instrument muzical”²¹⁸ (I. 1—142); *palinodie* „refren” (I. 1—55); *simfonie* (I. 1—142); *strună* (I. 1—142) etc.

g) Opera lui D. Cantemir prezintă și cîteva termeni cu caracter *juridic*. Autorul s-a orientat mai ales spre împrumuturile directe din limba greacă, continuînd, astfel, o idee ce începea să se contureze încă în pravilele lui Vasile Lupu și Matei Basarab, unde găsim cîteva împrumuturi grecești în forma lor cea mai „crudă”. D. Cantemir cunoștea pravila lui Vasile Lupu, pe care o și pomenește (DM. 125).

D. Cantemir s-a străduit să îmbogățească limba română și cu termeni juridici. Nu putem spune, desigur, că avem a face acum cu o terminologie juridică formată. Faza de dibuire va dura, ca în atîtea alte domenii,

pînă în secolul al XIX-lea ²¹⁹. Notăm astfel: *avocat* (I. 1—8); *clironomie* „moștenire“ (I. 1—73); *constituție* (H. 285); *epiorhie* „sperjur“ (I. 2—218); *giudecător* (I. 1—165); *giudeț* „judecător, judecătă“ (H. 135); *hirograf* „act cu iscălitură autografă“ (I. 1—119); *lege* (I. 1—235); *obicéele locului* „lege nescrisă“ (I. 1—235); *peristasis* „circumstanță“ (I. 2—25); *pravilă* „lege“ (I. 1—235); *sicofandie* „calomnie“ (I. 1—46); *țircumstanție* „circumstanță“ (D. 201) ²²⁰.

h) În opera de care ne ocupăm găsim și începuturile *terminologiei geografice* românești ²²¹. Ca peste tot, o parte dintre acești termeni păstrează forma lor din limba din care au fost împrumutați (de regulă latina sau greaca). Există însă și termeni cu forma pe care o vor avea și mai târziu în limba noastră.

D. Cantemir a fost primul nostru geograf ²²². Prin *Descrierea Moldovei*, operă ce are, în bună parte, și caracter geografic, el a făcut cunoscută străinătății patria sa. Toate lucrările scrise de autor în limba română atestă o bună informare asupra continentelor, mărilor și oceanelor, rîurilor și munților. Datele acestea coroborate cu cele din domeniul cosmografiei ne arată că D. Cantemir ca un pasionat de cunoașterea universului.

Notăm, în continuare, o serie de termeni geografici: *antarctic* („spre polul antarctic“ — I. 1—170); *austru* (I. 1—53); *cataractă* (I. 1—185); *climat* (H. 11); *crivăț* „nord“ (I. 1—77); *delta* (I. 1—222); *gheograf* (H. 284); *gheografie* (H. 106) ²²³; *hersonis* „peninsulă“ (I. 2—78); *mapă* „hartă“ (H. 473); *ocheian* (H. 116—117); *orizon* „orizont“ (I. 1—17); *osie sferească* „axul pămîntului“ (I. 2—139); *ostrov* (I. 2—160); *pol* („despre polul arctic“ — I. 1—170); *temperament* „temperatură“ (H. 16); *tropic* (I. 1—24); *tropical himerinos* „tropicul de iarnă, tropical Capricornului“; *tropical therinos* „tropicul de vară, tropical Racului“ (I. 1—206);

i) Dintre termenii din domeniul *astronomiei* și *cosmografiei* reținem: *astrolaviu* (I. 2—196); *astrolog*

(I. 1—113); *astronom* (D. 7); *clătire* „mișcare universală“ („pricinitoriu clătirii“ —I. 2—38); *comită* „cometă“ (I. 2—82); *drum* „orbită“ („drumul a fietecare planetă“ —I. 1—171); *eclipsis* (I. 1—204); *galactea* „calea lactee“ (I. 1—11); *gnomon* „cadran solar, orologiu de soare“ (I. 1—170); *isimeria* „echinocțiu, linia ecuatorului“ (I. 1—14); *planetă* (I. 1—94); *stea cu coadă* „cometă“ (I. 1—15); *steaua ciobanului* „lucefărul“ (I. 1—10).

Hiperbola, atât de caracteristică în *Istoria ieroglifică* ne transportă, adesea, în lumea astrilor. Evenimentele capătă atîta amploare încît, de multe ori, stelele, planetele se cutremură, participînd, astfel, la cele ce se petrec pe pămînt. D. Cantemir se dovedește un foarte bun cunoscător nu numai al corpurilor cerești, ci și al mecanicii universale. Aștrii, planetele intră în lumea simbolurilor din *Istoria ieroglifică*, cu atît mai mult cu cît acestea au nume de animale sau de păsări. Astfel la vestea prinderii Inorogului tot *dobitocul ceresc*, adică toți aștrii purtînd nume ca *Leul*, *Racul*, *Scorpiia* amuțesc. De asemenea, *Cloșca* își risipește puii, *Lebăda* își zdrobește *Lira* și așa mai departe, pînă ce mai toate corpurile cerești cunoscute sînt pomenite. Paginile 137—139 din *Istoria ieroglifică*, vol. II, sînt cele mai semnificative în această privință. L-au inspirat, fără îndoială, și cărțile sibiline, pe atunci la modă mai ales în literatura grecească.

j) Pot fi întilniți și termeni din domeniul *matematicii* și *tehnicii*: *axon* „ax“ (D. 7); *gheometricesc* (H. 59); *halcotip* „tipar“ (H. 52); *mahină* „mașină, instrument“ (H. 416); *mathematic* „matematician“ (H. 313); *mihanie* „mașină, instrument“ (I. 1—86)²²⁴; *punct* („în vreun punct a sferii“ —I. 2—174); *sferă* (I. 2—173); *trigon* „triunghi“ (I. 1—51); *unghi* (H. 112) etc.

k) Nu lipsesc nici termeni ce aparțin științelor *fizico-chimice*, care marchează, alături de cei din „puține alte scrieri românești contemporane“ începuturile terminologiei în discuție²²⁵. Terminologia științelor fizico-chimice se va închea în a doua jumă-

tate a secolului al XVIII-lea, cînd la îmbogățirea ei contribuie, între altele, și traducerea, la noi, a unor lucrări cu caracter medical. Reținem: *alhimist* (I. 1—60); *atom* (I. 2—173); *energhie* (I. 1—12); *experiența* (I. 1—12); *fizic* „fizician“ (I. 1—24); *fizica* (I. 2—173)²²⁶; *himic* „chimist“ (H. 139); *magnis* „magneziu“ (D. 325); *mehenghi* „piatră pentru încercat metalele prețioase“ (I. 1—206) ș.a.

1) *Lexicul cu caracter politic, social sau administrativ* este destul de bogat. O bună parte dintre acești termeni sînt neologisme: *aftocrator* „autocrat“ (I. 1—216); *armistiție* (I. 2—209); *cañtilariu* (H. 115); *constituție* (H. 285); *curopalat*²²⁷ „majordom la Curtea bizantină“ (H. 326); *deregătorie* „guvernare“ (H. 6); *deregătoriu* „guvernator“ (H. 204); *dimocrație* (I. 1—39)²²⁸; *dispot* (H. 397); *elefterie* „libertate“ (H. 106); *graf* „conte“ (H. 421); *gubernator* „guvernator“ (H. 487); *izgnanie* „exil“ (H. 72); *monarh* (I. 1—36); *monarhie* (I. 1—44)²²⁹; *polc* „legiune“ (H. 79); *politic* „politician, om de stat“ (I. 2—17); *provinție* (H. 66); *publică* (definit în *Scară*: „politie, sfatul a toată cetatea, boierimea“—I. 1—21)²³⁰; *rășpublică* (I. 1—120); *referindar* (H. 115); *rezidenție* „reședință, scaun“ (H. 285); *secretariu* (H. 154); *senator* (H. 72); *simpatriot* „compatriot“ (H. 52); *stat* (I. 1—147); *stemă* (I. 1—22); *thron* (I. 1—25); *tirănie* (H. 8); *tract* „ținut, întindere“ (H. 211) *tractat* (I. 1—24); *țerămonie* „ceremonie“ (H. 179); *ținsorie* „demnitatea de censor (H. 119) etc.

§ 6. *Formarea cuvintelor*. Nu putem avea o imagine completă a bogăției lexicului la D. Cantemir fără a urmări și procedeele de creație lexicală. Nu rareori morfemelor existente în limba veche el le dă și alte întrebuițări, lărgind, astfel, posibilitățile limbii române de a crea elemente lexicale noi. Chiar dacă aceste noi creații nu au rămas în limba literară ele reflectă spiritul creator al lui D. Cantemir, care se dovedește a fi mult mai moderat, cu mai mult simț al limbii decît mitro-

politul Dosoftei, de exemplu, cunoscut prin multe exagerări în ceea ce privește formarea de cuvinte noi de la elementele existente în limba noastră.

D. Cantemir urmărește, nu rareori, prin creațiile sale, scopuri stilistice. Adesea pentru noile creații cu un sufix sau prefix opera sa oferă, de aceea, un singur exemplu sau cel mult două, trei. Cele mai multe creații de acest fel sînt în *Istoria ieroglifică*. Este o dovadă în plus că dincolo de înfățișarea unor evenimente politice ale vremii, autorul urmărea în această scriere și scopuri artistice.

În paginile ce urmează nu ne vom opri la toate morfemele. Le-am notat pe cele mai frecvente, eventual pe acelea care atrag atenția din alt punct de vedere. Am socotit că importantă este consemnarea cutărui sau cutărui sufix ori prefix fără a mai prezenta exemplele pe categorii morfologice. Astfel, vorbind despre *în-* vom trece, în ordine alfabetică, exemplele, chiar dacă unul este verb (*îndobîndi*), altul adjectiv (*înghimpos*) etc.

Exemplele sînt, de regulă, selective. Am notat acele derivate care se deosebesc de limba literară actuală. Unele sînt specifice limbii vechi în general, altele sînt creații ale lui D. Cantemir.

a) *Derivarea cu prefixe*

Există multe derivate cu prefixe, chiar dacă numărul acestora din urmă nu este prea mare. Limba română s-a îmbogățit, în epoca mai nouă, cu multe alte prefixe.

a-

Prefixul *a-* (< lat. *ad*) este întîlnit la o serie de verbe. Productiv pînă pe la sfîrșitul secolului al XIX-lea, *a-* nu mai servește astăzi la formarea de cuvinte noi²³¹. Unele dintre exemplele prezente la D. Cantemir sînt astăzi arhaisme, altele se mai păstrează încă în graiurile populare: *a amăguli* (I. 1—135); *a amirosi* (H. 169).

a amistui (I. 1—76); *a apipăi* (I. 1—114); *a avedea* (H. 319) ș.a.

Astfel de exemple se întîlnesc peste tot în limba veche ²³².

des-(dez-)

Un prefix foarte productiv în limba veche este *des-(dez-)*. El poate fi comparat, sub acest aspect, cu prefixul *în-(îm-)*. Productivitatea unui astfel de morfem este dată, în primul rînd, de capacitatea lui de a crea cuvinte fără modele străine. Derivatele cu *des-(dez-)* la D. Cantemir sînt mai numeroase decît la predecesorii săi ²³³. Folosind prefixul acesta ca element de creație, D. Cantemir contribuie la îmbogățirea limbii române a epocii: *a desfeciori* „a lua cuiva feciorii, a lăsa fără feciori“ (I. 1—254); *a despărinți* „a lăsa pe cineva fără părinți“ (I. 1—254); *a dezgrăi* „a anula o afirmație“ (I. 1—70) ²³⁴ etc.

în-

Prefixul *în-*, întîlnit peste tot în textele vechi, atrage atenția în mod deosebit la D. Cantemir prin frecvența sa. Pînă astăzi, de altfel, acest morfem este foarte productiv ²³⁵.

În limba veche *în-* traducea, uneori, diferite prefixe slave. Unele derivate cu *în-* erau, așadar, rezultatul calcurilor lingvistice ²³⁶. Cele mai multe cazuri de forme cu *în-* păreau însă mai expresive, așa cum se întîmplă și astăzi. La D. Cantemir folosirea prefixului discutat are, de regulă, această din urmă explicație, *în-* avînd rolul de a sublinia o acțiune, o calitate ²³⁷.

Notăm: *îmbumbăcat* „astupat, înfundat“ („urêche de pizmă *îmbumbucată*“ — I. 1—108); *a înăcăji* (I. 1—112); *a încăpăta* „a căpăta, a găsi“ („Acel Simion de unde *s-au încăpătat* de această așea de grozavă minciună“ — H. 136); *încolțurat* (H. 188); *a se încorna* „a căpăta

coarne“ (I. 1—129); *a îndemoni* „a îndrăci“ (H. 401); *a îndobîndi* (I. 1—253); *însomnorat* „adormit“ („mai de nedejde ieste dulăul deșteptat decît străjeriul *însomnorat* sau cu vinul îngropat“—I. 1—91)²³⁸; *a se întulbura* (D. 381).

O caracteristică a limbii vechi este și *lipsa prefixului în-(îm-)* la o serie de verbe, substantive sau adjective. Formele acestea, întîlnite și astăzi în unele graiuri populare, erau mai numeroase în textele cele mai vechi. Cu timpul, prefixul în discuție își face tot mai mult loc. La D. Cantemir exemplele de forme fără prefixul *în-(îm-)* sînt, de aceea, mai puțin numeroase decît la Coresi de exemplu: *bolnăvindu-să* (H. 164); *focată* „înfocată“ (I. 2—218); *plinească-să* (I. 1—73); *tumpină* „întîmpină“ (D. 79); *tîmplare* „întîmplare“ (H. 92); *să vechêste* „se învechește“ (I. 1—107); *vinuesc* „învinuiesc“ (H. 171) ș.a.

ne-

Ne- este cel mai productiv prefix de origine slavă din limba română. Derivatele cu *ne-*(verbe, substantive, adjective) din limba veche sînt foarte numeroase. Și scrierile lui D. Cantemir oferă un bogat material, fără a egala însă numărul exemplelor notate în secolele precedente și mai ales în secolul al XVI-lea.

Ca peste tot, D. Cantemir creează noi derivate, dictate de conținutul operei, de intențiile sale artistice.

Selectăm cîteva exemple: *neatocmire* „nepotrivire, dezacord“ (H. 63)²³⁹; *nedezrupt* „neînterupt“ (H. 107)²⁴⁰; *nefrică* (H. 410); *negrije* (H. 216); *neînspăimare* „curaj, vitejie“ (I. 1—16); *neminciunos* (I. 1—154); *nenedejde* „deznădejde“ (I. 1—48); *nenevoiuță* „rea-voință“ (I. 2—9); *nerăspundere* „tăcere, neparticipare la discuții“ (I. 1—104); *nesuferire* „nesuportare, netolerare“ (I. 1—102); *netocmală* „nepotrivire, neînțelegere“ (H.63); *nezburare* „incapacitate de a zbura“ (I. 1—52).

po-

Un alt prefix întâlnit la D. Cantemir, deși numai în câteva exemple, este *po-*. Prefixul, de origine slavă, are rolul de a exprima întărirea, creșterea unei însușiri, acțiuni ²⁴¹. Derivatele cu *po-* sînt, de aceea, de regulă, verbe, adjective, substantive: *poneagră* „foarte neagră, întunecoasă” („Și precum pre dinafară *neagră*, din hereghie, încă mai *poneagră* pe dinlăuntru” — I. 1—54); *ponegrit* „foarte întunecat, foarte trist” („Ce pot fi *ponegrite* stihurile... carile la urechi îmi vin?” — I. 2—139) ²⁴².

prea-

În comparație cu alte texte vechi prefixul *prea-* apare mult mai rar în opera studiată.

Notăm, spre exemplu, *preafrumos* (I. 1—161); *preaputincios* (I. 1—235).

Acest prefix, frecvent în textele din secolul al XVI-lea, pierde, cu vremea, ca atîtea altele, din teren, fapt oglindit și de opera lui D. Cantemir. *Prea-*, de origine slavă ²⁴³, era legat mai ales de textele religioase, traduse, de regulă, din slavonă ²⁴⁴. Derivatele cu *prea-* (adjective, substantive, verbe, adverbe) au valoare superlativă ²⁴⁵.

răs-(răz-)

Prefixul *răs-(răz-)*, de origine slavă, nu are în limba veche o frecvență mare. Opera lui D. Cantemir oferă doar câteva exemple. Cu acest prefix se formează derivate verbale de la alte verbe sau de la adjective, substantive, adverbe ²⁴⁶.

Iată câteva exemple: *a răzbate* „a bate pînă la distrugere” („nu așa de tot sfărmat și *răzbătut* fiind” — H. 81); *a răzchiti* „a socoti, a gîndi profund” („socotind și *răzchitind*” — I. 2—23).

În aceste exemple *răz-* exprimă repetarea și, totodată, intensificarea acțiunii.

Este de observat că numai în primul exemplu derivatul cu *răz-* apare în corelație cu verbul de bază. În al doilea exemplu *răzchiti* este în corelație cu un sinonim al verbului de bază *chiti*, anume *socoti*. Folosirea lui *a chiti* nu este, întâmplătoare, autorul valorificând aici, în derivatul cu *răs-*, și sensul verbului, diferit, întrucâtva, de *a socoti*.

stră-

Stră- este un prefix superlativ ²⁴⁷, marcînd intensificarea ²⁴⁸ acțiunii, a însușirii. Se atașează la verbe, adjective, substantive. La D. Cantemir apare de cîteva ori. Nu este, de altfel, un prefix productiv. Se întîlnește în cuvinte moștenite direct din latină, ca *stră-muta* (<* *extramutare*) sau în cuvinte formate pe terenul limbii române cu *stră-* (< lat. *extra-*), cum ar fi *străluci* (< *stră-* + *luci*).

Din opera studiată notăm: *a strălumina* „a lumina puternic“ (I. 1—82); *strălumina* „strălucire mare“ (I. 1—246); *străluminat* „strălucitor“ (I. 1—124).

b) *Derivarea cu sufixe*

-a

Sufixul modal infinitival *-a* este folosit de D. Cantemir pentru a deriva verbe de la substantive. Am notat două creații: *a somna* „a dormi“ („mai bine mort să fie sculat decît somn ca acesta să fie somnat“—I. 2—35) și *a șoreca* „a vîna șoareci“ („o mîță sălbatică pentru hrana prin spini șorecînd“—I. 1—255).

Primul verb este creat din necesități de „rimă“. Al doilea este creat prin analogie cu altele, cum ar fi *a purica* ²⁴⁹.

-ar

Sufixul *-ar*²⁵⁰ derivă substantive nume de agent. Un singur exemplu atrage atenția, prin raritatea lui, și anume, *birar* „încasator de biruri“ (I. 2—257).

-ăreț

Am întâlnit un singur derivat mai neobișnuit în *-ăreț*: *muierareț* „muieratic“ (I. 1—10)²⁵¹.

-aș

Sufixul substantival *-aș*²⁵² nu este prea frecvent: *fugaș* „fugar“ (I. 1—144); *împregiuraș* „vecin“ (H. 175); *omănaș* (H. 8).

În derivatele ce exprimă un nume de agent sufixul *-aș* va fi înlocuit, cu timpul, de sufixul *-ar*. Nu rareori în locul vechilor derivate cu *-aș* au apărut alte cuvinte, neologisme. Așa se face că din vechile derivate în *-aș* puține s-au păstrat în limba literară.

-ăi

Există la D. Cantemir o serie de derivate în *-ăi*. Acestea sînt verbe avînd ca temă o interjecție²⁵³: *a crăngăi* „a croncăni“ („[Corbul] multă vreme *crăngăi*“ — I. 1—55)²⁵⁴; *a zbinăi* „a zumzăi“ („muștele ce vor să vîziască sau tăunii ce vor să *zbinăiască*“ — I. 1—213); *a zvînănăi* „a suna, a face zgomot“ („ca o căldare crăpată... coșul Lupului cu sunet *au zvînănăit*“ — I. 1—98).

Crăngăi este o variantă formală a lui *croncăi*, ce-i aparține, probabil, lui D. Cantemir. Interjecțiile sînt foarte flexibile, în sensul că subiectul vorbitor poate introduce modificări după felul cum percepe sunetul, zgomotul. Se pare că la astfel de verbe forma în *-ăi* este moldovenească iar cea în *-ăni* este muntenească (*bombăi-bombăni*, *croncăi-croncăni* etc.)²⁵⁵.

În *zvănănai*, verb ce pleacă, de asemenea, de la o interjecție, este reduplicată intenționat o silabă, pentru a reda astfel prelungirea zgomotului. De altfel, și alte verbe derivate în *-ăi(-ăni)* de la onomatopei permit reduplicarea unor silabe. Așadar reduplicarea temei sau a unei părți a ei este o caracteristică a multor verbe în *-ăi*²⁵⁶.

Sufixul *-ăi* are și variante (*-ii, -îi, -ui* etc.) ce se explică prin asimilarea lui *ă* din *-ăi* de către vocala precedentă. Cîteva exemple: *a țistui* („cine țistuieste” — I. 1—197); *a țitii* („grierul... a țitii începe” — I. 1—104); *a vîzii* („muștele ce vor să viziască” — I. 1—215).

Toate aceste exemple, la care se mai pot adăuga multe altele, arată predilecția autorului pentru derivate verbale de la onomatopei. Nu rareori apar și diferite onomatopei care împreună cu muzicalitatea frazei fac din autorul *Istoriei ieroglifice* un tip auditiv.

-ălui

Opera lui D. Cantemir este cea dintîi care atrage atenția prin numărul mai mare de derivate în *-ălui*²⁵⁷. Există aici mai multe derivate formate pe terenul limbii române în *-ălui* decît în celelalte texte vechi. D. Cantemir anticipă, astfel, sfîrșitul secolului al XVIII-lea cînd acest sufix va fi foarte des întîlnit. Trebuie să admitem că eruditul moldovean a avut ca model aici, poate mai mult ca oriunde, textele și graiurile ardelenști. De aici au putut fi luate nu numai cuvinte de origine maghiară, ci și cuvinte latine, eventual și de alte origini, care pătrunse în maghiară au primit sufixul *-ălni*.

Derivatele în *-ălui* pun și o altă problemă, și anume, aceea a existenței unor arii în interiorul limbii române în care domină un sufix sau altul: în Moldova și Muntenia sînt caracteristice în secolul al XVIII-lea forme cu sufix grecesc, de tipul *comunicarisi*, în Transilvania cele de tipul *comunicălui*²⁵⁸. Poate că D. Cantemir,

moldovean de origine și cunoscător al limbii grecești, se orientează spre formele ardelenesti tocmai fiindcă nu admitea în limba literară pe *-arisi*²⁵⁹. Nu este exclus ca cel puțin unele dintre derivatele de origine romanică în *-ălui* să fi fost luate și direct din latină, italiană etc. de către D. Cantemir, care le va fi dat, după modelul celorlalte, sufixul *-ălui* pe teren românesc²⁶⁰.

Am notat, din opera studiată: *a găzdui* „a ține în gazdă” (I. 1—88); *a se înformăi* „a se informa” (H. 87)²⁶¹; *a pretendei* „a pretinde” (H. 300)²⁶²; *a probăi* „a proba” (H. 184)²⁶³; *a sălășlui* (I. 1—88)²⁶⁴.

-ăreț

Sufixul *-ăreț* este folosit pentru derivarea lui *lucrăreț* „activ”, probabil o creație a lui D. Cantemir („omul pentru toate mai chivernisitoriu și mai *lucrăreț*... să fie”—D. 223). Apare și forma feminină, *lucrăriață* (D. 387).

-ătate

Sufixul *-ătate* apare mai rar la D. Cantemir decât în secolul al XVI-lea²⁶⁵ și chiar al XVII-lea: *mișelătate* „sărăcie, chin” („și eu de multă *mișelătatea* lui clătinându-mă”—I. 1—196).

Mai târziu *-ătate* va fi tot mai puțin folosit²⁶⁶.

-ciune

Sufixul *-ciune*, des întâlnit în secolul al XVI-lea și al XVII-lea și mai ales în textele religioase²⁶⁷, apare și la D. Cantemir, fără a avea frecvența cunoscută la Dosoftei²⁶⁸ sau chiar la Antim Ivireanu: *imăciune* „murdărie” (D. 327); *isteciune* (H. 5); *măscăriciune* (H. 203).

-eală

Sufixul substantival *-eală*²⁶⁹ este frecvent în limba veche. Multe dintre derivatele din limba veche vor dispărea, nu vor rămîne în limba literară, unde locul lui *-eală* va fi luat, adesea, de alte sufixe, (*-ință* etc.) Vom semnală exemple din această ultimă categorie de derivate în *-eală*: *căială* „căință“ (I. 2—28); *citială* „citire“ (H. 169); *ferială* „ferire“ (H. 245); *halifeală* „califat“ (H. 335)²⁷⁰; *încredințală* „încredințare“ (H. 102); *mărturisală* „mărturisire“ (I. 1—151); *prisosală* „prisos, belșug“ (I. 1—42); *sprijienială* „sprijinire“ (D. 11); *sufereală* „suferință“ (I. 2—94) etc.

-ean

Atrag atenția cîteva derivate, substantivale sau adjectivale, în *-ean*. Unele au o circulație mai largă în limba veche, altele sînt creații ale lui D. Cantemir: *crivățean* „nordic“ (H. 21)²⁷¹; *crăman* „din Crîm“ (H. 343); *dățan* „originar din Dacia“ (H. 156)²⁷².

-el

Sufixul diminutival *-el* (fem. *-ea*)²⁷³ este folosit de cîteva ori: *ascuțitel* (I. 2—15); *bucățea* (I. 1—61); *izvodzel* (de leacuri) „rețetă“ (I. 1—21); *metiutea* „micuță“ (H. 121).

-esc

Ca peste tot în limba veche sufixul adjectival *-esc*, moștenit din latină²⁷⁴, este foarte frecvent²⁷⁵. Este firesc deci ca *-esc* să fie folosit pentru crearea de cuvinte noi. Ne vom opri la acestea, lăsînd la o parte celelalte adjective, ca *filosofesc* (I. 1—4), *firiască* (H. 27), *sultăniască* (H. 19) etc.

Exemple: *brudiesc* „crud, fragedă, copilăresc“ („cuvinte copilărești... și lucruri *brudiești*“—I. 2—227)²⁷⁶; *dihaniesc* „de dihanie“ (I. 1—113); *furesc* „hoțesc“ (I. 1—94); *materiesc* „material“ (I. 1—113); *mintesc* „mental, imaginar“ (D. 7); *muritoresc* („încă pronia dumnădzăiască calcă socoteala *muritorească*“—I. 2—121)²⁷⁷; *romanesc* „roman“ („vestit poetic *romanesc*, ce-i dzic Ovidius“—H. 117)²⁷⁸; *stelesc* „de stele“ („pre numele cerescului Vultur și pre tăria *stelescului* Leu“—I. 2—18).

Posibilitatea de a crea astfel de derivate este ca și nelimitată. Nu putem vorbi totuși la D. Cantemir de un abuz în această privință. Cele mai multe creații sînt în *Istoria ieroglifică*, operă în care, în general, inovațiile lingvistice sînt mai numeroase. Ritmul frazei, rimele interioare îl obligă, nu rareori, pe autor, la astfel de creații.

-eș

Sufixul *-eș*, neaccentuat²⁷⁹, apare la cîteva adjective derivate de la substantive: *hiriș* „firesc, natural, curat“ (H. 85); *necinsteș* „necinstit“ (D. 327).

-ește

Cel mai frecvent sufix adverbial în limba română este *-ește*. El era mai productiv în limba veche decît este în limba actuală, fapt ilustrat și de o serie de derivate din opera lui D. Cantemir²⁸⁰: *bărbătêște* (H. 19); *blăstămătêște* (H. 15); *copilărêște* (H. 15); *filosofêște* (H. 86); *firêște* (I. 2—227); *hronologhicêște* „în mod cronologic“ (H. 162); *înțeleptêște* (D. 19); *laconêște* „scurt, laconic“ (I. 1—143); *nesimțitorêște* „pe nesimțite“ (I. 1—38); *sofisticêște* (I. 1—103); *tirănêște* „în mod tiranic“, (I. 1—118); *vecinicêște* „pentru totdeauna“ (H. 3); *vrășmășêște* (I. 1—95).

Cele mai multe derivate în *-ește* nu s-au păstrat în limba literară.

-i'

Un sufix infinitival foarte mult folosit este *-i'*. Cu el autorul derivă verbe, mai ales de la substantive, dar și de la adjective, adverbe. Procedeul devine o caracteristică a limbii lui D. Cantemir²⁸¹. Substantivele de la care pleacă sînt, de cele mai multe ori, nume de animale și păsări. Procedeul este cu atît mai surprinzător cu cît, de obicei, asemenea verbe nu se formează de la substantive nume de ființe decît dacă acestea sînt terminate în *-ar*, *-tor*, *-nic*, *-aș*, *-aci*, *-ier* (*bejenări*, *călători*, *cămătnici*, *arendăși*, *cîrpăci*, *cărăuși*, *bărbieri*)²⁸². Derivatele verbale de la *leu*, *prepeliță* etc. din opera lui D. Cantemir sînt, deci, neobișnuite. Neobișnuite, sînt, de fapt, și altele, cum se va vedea mai departe. D. Cantemir creează, astfel, multe cuvinte noi care deși nu au rămas în limbă, prezintă însemnătate pentru felul cum autorul înțelege să-și îmbogățească graiul matern.

Iată o serie de exemple: *a atici* „a vorbi dialectul *atic*“ (ori Cioara *au aticit* ori Cucunozul *au băsnuit*—I. 1—153²⁸³); *a se cămili* „a se transforma în cămilă“ („Nici Cămila a să păsări nici pasirea *a să cămili* au trebuit—I. 1—201); *a iepuri* („Că unde Leul vulturêște și Vulturul leuiește, *prepelița* ce *va iepuri* și iepurile ce să *va prepeliți*?“—I. 1—144); *a moldoveni* „a moldoveniza, a transpune în graiul moldovenesc“ („spre alalte învățături grêle trebuitoare numere și cuvinte dîndu-te, *a le moldoveni* sau *a le români* silêște“—I. 1—7); *a se păsări* „a se transforma în pasăre“ („nici Cămila *a să păsări* nici pasirea *a să cămili* au trebuit—I. 1—201); *a se prepeliți* „a se transforma în prepeliță“ („iepurile ce să *va prepeliți*?“ (I. 1—144); *a români* „a transpune în limba română, a da formă românească“²⁸⁴ (I. 1—7); *a slăbănogi* „a-l slăbi pe cineva“ („pre altul

îl *slăbănogii* și-l oborîia"—H. 202); *a solichizmi* „a comite solecisme“ („Brehnacea au *solichizmit*“—I. 1—153); *a tituli* „a întitula“ („voevod îl *tituléște*“—H. 131); *a varvarizmi* „a vorbi o limbă barbară, străină, neînțeleasă“²⁸⁵ („ori mulțimea au *varvarizmit*, ori Brehnacea au *solichizmit*“—I. 1—153) etc.

-ic(ă)

Sînt atestate în opera lui D. Cantemir și adjective în *-ic(ă)*. Cele în *-icesc* sînt însă mult mai numeroase. Sufixul *-ic* este mai nou decît *-icesc*, pe care îl va înlătura cu vremea, stabilindu-se definitiv în limba literară pe la începutul secolului al XIX-lea²⁸⁶.

Credem că sufixul *-ic* pătrunde în limba română nu numai odată cu cuvintele grecești în *ιχός*, ci și cu cele latine în *-icus*. Acestea din urmă sînt însă mai puține. Astfel *melancolic* ar putea fi, la origine, nu numai grecescul *μελαγχολιχός*, ci și latinul literar *melancholicus*. La fel, *autentic* se poate explica prin gr. *αἰθεντιχός*, dar și prin lat. lit. *authenticus*.

Domină, în faza inițială, imprumuturile directe în *-ic*, terminație ce se va detașa, cu timpul, pentru a forma apoi, cu cuvinte din limba română, termeni noi. Reținem, între altele, din opera lui D. Cantemir: *authentic* (H. 113); *gheografic* (H. 179); *melanholic* (D. 45); *simptomatic* (I. 1—59).

-icesc

Sufixul *-icesc* atrage atenția în mod deosebit la D. Cantemir. Acest sufix adjectival avînd rolul de a arăta originea, natura, apartenența substantivului determinat nu este cunoscut în secolul al XVI-lea și nici în prima jumătate a secolului următor. Sufixul adjectival corespunzător este acum *-esc*²⁸⁷. Sufixul *-icesc* cunoaște două etape, prima cuprinzînd a doua jumătate a secolului al XVII-lea și prima jumătate a

secolului al XVIII-lea iar etapa următoare cuprinzând a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a celui de-al XIX-lea ²⁸⁸.

D. Cantemir, ca și Dosoftei, aparține primei etape. Frecvența lui *-icesc* este incomparabil mai mare la D. Cantemir ²⁸⁹ și va crește mereu în etapa următoare. Numărul mare de derivate în *-icesc* din opera lui D. Cantemir reflectă procesul de creștere a frecvenței sufixului acestuia, proces ce va culmina în prima jumătate a secolului al XIX-lea ²⁹⁰.

Cîteva exemple: *asiaticesc* (H.74); *astrologhicesc* (I. 1—60); *dialecticesc* (I. 1—20); *duhnicesc* „sufletesc“ (I. 1—38); *etimologhicesc* (H. 102); *gheometricesc* (H. 188); *iroicesc* (H. 14); *istoricesc* (H. 59); *istoriograficesc* (H. 113); *mathematicesc* (H. 188); *pannonicesc* (H. 79); *părtnicesc* „părtinitor“ (H. 116); *schipticesc* „sceptic, neîncrezător“ (I. 1—114); *topicesc* „autohton, local“ (I. 2—201); *tragodicesc* „tragic“ (I. 1—196); *valahicesc* (H. 109) etc.

-ie

Sufixul *-ie*, cu care se formează substantive abstracte de la adjective sau de la alte substantive era în secolele al XVI-lea și al XVII-lea foarte productiv ²⁹¹. Nu-l întâlnim prea des la D. Cantemir. Este foarte frecvent însă la Dosoftei.

Cu secolul al XVIII-lea și mai ales începînd cu a doua jumătate a lui, sufixul *-ie* este tot mai puțin productiv, locul lui luîndu-l alte sufixe cu funcții mai specializate și, deci, mai precise (*-ătate*, *-ime* etc.).

Pe lângă cuvinte cunoscute în limba veche, formate cu *-ie*, întâlnim la D. Cantemir și creații noi. Din prima categorie notăm: *măiestrie* „cursă“ (I. 2—204); *stăpînie* „conducere politică, domnie“ (I. 1—198). Din a doua categorie reținem: *elinie* „limba elină“ (I. 1—7); *hirișie* „caracteristică naturală, particularitate“ (I. 1—62) ²⁹²; *moldovenie* „limba moldovenească“ („în mol-

dovenie elinizéște și în elinie moldoveniséște“ — I. 1 — 7); *mrejitorie* „întindere de curse“ („vrăjitorii și *mrejitorii*“ — I. 2 — 161)²⁹³; *ținsorie* „demnitate de censor“ (H. 119).

-ime

Notăm la D. Cantemir și câteva substantive colective sau abstracte ale calității formate cu sufixul *-ime*²⁹⁴. Pentru cea dintâi grupă de substantive sufixul *-ime* era mai productiv decât pentru cealaltă. Adesea, la abstractele calități, cu timpul, funcțiile lui *-ime* vor fi preluate de alte sufixe, care nu lipseau, de altfel, nici din limba veche, *-ie*, *-enie*, *-eală*, *-ătate* etc. Substantivele abstracte în *-ime* exprimând calitatea nu erau însă prea numeroase în limba română. Exemple: *greime* (D. 339)²⁹⁵; *noime* „oamenii, generațiile noi“ („Nice vechimea asupra *noimei* capul ș-ar rădica“ — H. 86)²⁹⁶; *varvarime* (H. 12).

Într-un singur exemplu, ca și în textele anterioare, *-ime* ia forma *-îme:amărime* „amăreală“ (D. 317).

-ință

Sufixul substantival *-ință*²⁹⁷ este productiv în limba veche, care cunoaște multe derivate ce vor dispărea mai târziu. Sufixul *-ință* este folosit și de D. Cantemir pentru creații lexicale noi.

Câteva exemple: *ceință* „esență“ (I. 1 — 15); *citință* „cantitate“ (I. 1 — 177)²⁹⁸; *feldeință* „calitate“ (I. 1 — 78); *fericință* „fericire“ (D. 193)²⁹⁹; *greuință* „greutate“ (H. 297); *mîntuință* „mîntuire“ (H. 21); *ostenință* „osteneală“ (H. 17) etc.

-isi

Ne-am aștepta ca sufixul *-isi*, la origine terminația aoristului grecesc, să fie foarte frecvent în opera lui

D. Cantemir, unde influența greacă este atât de puternică. Cu excepția lui *ritorisi*, care apare de mai multe ori, celelalte cuvinte în *-isi* sînt foarte rare. D. Cantemir nu a abuzat de acest morfem. Îl folosește numai la cîteva verbe de origine grecească: *a evghenisi* „a înnobila“ (H. 15); *a filosofisi* (I. 1—102); *a ritorisi* (I. 2—164)³⁰⁰. Cu *-isi* D. Cantemir a creat și două verbe noi: *a elinisi* „a da formă grecească“, *a moldovenisi* „a da formă românească“ („spre alalte învățături grele trebuitoare numere și cuvinte dîndu-te, a le moldoveni sau a le români silește, în moldovenie *elinizéște* și în elinie *moldovenisésește*“—I. 1—7).

Mai tîrziu, pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului următor, *-isi* cu toate variantele sale (*-alisi*, *-arisi* etc.) se va întări prin pătrunderea unui mare număr de verbe neogrecești în limba noastră. Tot acum *-isi* va apărea și la multe verbe de proveniență romanică. Formele în *-isi* sînt caracteristice, desigur, textelor tipărite în Moldova sau Muntenia. Numai rareori sufixul acesta se întîlnește în texte transilvănene³⁰¹. Astăzi *-isi* nu mai este productiv³⁰².

-iune

Sufixul *-iune* este, la D. Cantemir, ceva mai frecvent decît *-ciune*. Frecvența aceasta se explică, cel puțin parțial, nu prin bogăția derivatelor, ci prin folosirea deasă a unora dintre ele (mai ales a lui *flămîngiune* și a lui *putregiune*³⁰³): *flămîngiune* „foame“ (H. 256); *întregiune* „integritate, plinătate“ (I. 2—34); *limpegiune* „limpezcală“ (I. 1—40); *putregiune* „putreziciune“ (D. 77); *repegiune* „iuțeală“ (I. 1—41).

-nic

Derivatele adjectivale în *-nic* nu sînt numeroase. Sufixul *-nic* este în general rar întîlnit în limba veche³⁰⁴.

Exemple: *parnic* „ipotetic“ (H. 221)³⁰⁵; *partnic* „particular, individual“ (I. 1—16)³⁰⁶; *pricaznic* „aducător de nenorocire“ (I. 2—141).

-os

Sufixul *-os* (fem. *-oasă*), rar întâlnit în textele din secolul al XVI-lea³⁰⁷, are, în opera studiată aici, o frecvență mare. D. Cantemir creează cuvinte în *-os*, amintind, astfel, de D. Bolintineanu, la care s-a și vorbit, de altfel, de un abuz în această privință³⁰⁸. Sextil Pușcariu semnala că Alecsandri și Bălcescu au format cuvântul *fieros* plecând de la *fiară*, pentru a reda în limba română francezul *féroce*³⁰⁹. Desigur că lingvistul clujean a fost frapat de un astfel de cuvânt, care nu mai surprinde însă la D. Cantemir: *adulmăcos* „care, miroase, care cercetează“ („tăcere inimoasă... simțire *adulmăcoasă*“—I. 1—105)³¹⁰; *arcos* „arcuit“ (I. 1—74); *butios* „ca o bute“ (I. 1—110); *calicios* „de jos, obraznic“ (I. 1—262)³¹¹; *dropicos* „bolnav de idropică, umflat, greoi“ (I. 1—142)³¹²; *înflăcios* „semeț, trufaș“ (I. 2—168); *măminos* „enorm“ (H. 170)^{3.3}; *norodos* „populat“ („tîrgurile cele *norodoasă*, cetățile cele vărtoasă“—D. 75)³¹⁴; *păreroasă* „ipotetică“ (H. 264); *sudoroasă* „plină de sudoare“ (I. 2—122); *sughitoasă* „cu sughituri“ („tusăroasă și *sughitoasă* răspunsurile jiganiilor“—I. 2—227) *tremuros* „tremurător“ (I. 1—142); *văioasă* „cu văi“ (H. 426); *vios* „viu“ („*vios*, vlăgos, ghizdav și frumos“—I. 2—81); *viseroasă* „visătoare, închipuită“ (H. 264); *vlăgos* „cu vlagă“ (I. 2—81)³¹⁵ etc.

-toriu

Sufixul *-toriu* are în limba veche o mare frecvență³¹⁶. Derivatele cu acest sufix sînt numeroase și în opera studiată. Ne vom opri numai la cîteva dintre acelea care în limba actuală nu există sau care astăzi cunosc

altă formă, eventual au sens diferit. O parte dintre acestea sînt, probabil, creații ale autorului: *arătoriu* „plugar“ (H. 139); *audzitoriu* („marturi privitori iar nu *audzitori* au fost”—H. 123); *deochetoare* („*deochetoare* privală”—H.100); *greșitoare* („*greșitoarea* poftă”—D. 303); *însănătoșitoare* („*însănătoșitoare*... doctorii”—D. 361); *năcăjitoriu* („*asupritoriul* a scăpa și *năcăjitoriul* a să apăra... peste puțină ieste”—I. 1—259); *tăcătoare* („*tăcerii tăcătoare*”—I. 1—104); *tăcătoriu* („i-au fost dzicînd Silențiarul, adică *Tăcătoriu*”—H. 296); *temeliitoriu* („*săditoriu* și *temeliitoriu* nostru... Traian“—H. 192).

-ui

Derivatele în *-ui*³²⁰ (< magh. *-ni* sau v. sl. *-ovati*³²¹) sînt mai numeroase decît cele în *-ălui*, situație ce se menține pînă astăzi. Cu timpul, derivatele în *-ui* vor fi și mai numeroase³²². Indiferent de originea sa³²³, *-ui* caracterizează, mai întîi, împrumuturile, apoi se detașează pentru a deriva și verbe de la cuvinte-temă românești. În special aceste din urmă derivate se întîlnesc în opera lui D. Cantemir, fapt care arată productivitatea, în epocă, a sufixului: *a argumentui* (I. 2—164)³²⁴; *a călăfătui* „a astupa cu calafat găurile unei corăbii“ (I. 1—207); *a se contentui* „a se mulțumi“ (H. 246)³²⁵; *a explicui* (H. 392)³²⁶; *a formui* „a imagina, a-și reprezenta“ (I. 1—166)³²⁷; *a informui* „a imagina, a da o formă, a informa“ (I. 1—13)³²⁸; *a se obligui* (H. 23)³²⁹; *a pomăzui* „a unge cu alifie“ (D. 167)³³⁰; *a prezentui* (H. 360)³³¹; *a propozui* (I. 2—183)³³²; *a profesui* (I. 1—104)³³³; *a recomandui* (H. 203)³³⁴; *a trăctui* „a trata, a discuta“ (I. 1—127)³³⁵ etc.

Cu timpul, formele în *-ui* din textele moldovenești vor fi tot mai numeroase. Textele muntenești vor avea și mai tîrziu derivate în *-a*. Se pot distinge, așadar, pentru această categorie de verbe, două zone lingvistice³³⁶.

-ură

Ca peste tot în limba veche, și la D. Cantemir sufixul *-ură*³³⁷ este foarte frecvent. Numeroase derivate în *-ură* din limba veche nu s-au păstrat însă în limba literară.

Reținem, între altele: *ademenitură* (I. 2—198); *amăgitură* (D. 377); *bolbăitură* „vorbire neînțeleasă“ (I. 1—117)³³⁸; *buiguitură* „bîiguială“ (I. 1—121); *căptușitură* „înșelătorie“ (D. 311); *cuciritură* „plecăciune, temenea“ (I. 1—93); *găunoșitură* (I. 1—183); *hăolitură* (I. 1—23); *hurduitură* (H. 416); *măgulitură* (H. 312); *menitură* „prorocire, prezicere rea“ (I. 2—153)³³⁹; *poreclitură* (I. 2—109)³⁴⁰; *săvîrșitură* (I. 1—129); *sfătuitură* (I. 1—46); *undătură* „revărsare, invazie“ („pentru a căroră năbușele și *undături* pline sint istoriile“ — H. 58); *zămintitură* „amestecătură, încurcătură“ (H. 11)³⁴¹.

Trebuie subliniat, în încheierea acestui paragraf, că în privința derivării cu sufixe în general, D. Cantemir poate fi pus alături de Dosoftei. Îi apropie bogăția cuvintelor noi, create. Cel care lasă însă impresia unui „adevărat abuz“³⁴² este Dosoftei. La D. Cantemir este mai multă măsură, mai mult simț al limbii.

c) *Compunerea*

Limba română are puține cuvinte compuse. Observația aceasta este valabilă și pentru limba veche³⁴³. Rețin, totuși, atenția câteva fapte la D. Cantemir. Întîlnim, astfel, la el, *piuind-grăind*: „din fundurile capiștii un glas suptire ca de coruiu, *piuind-grăind*, la urechi îmi veni“ (I. 1—178). Nu este un grup sintactic stabil și nici un compus propriu-zis³⁴⁴. Oricum, această alăturare de circumstanță a două verbe pentru a reda, în fond, o noțiune unică, se apropie de compunere. Construcția aduce aminte de *se cocea-pălea* de exemplu, din scrisul lui I. Creangă. Compusul are ca-

racter individual la D. Cantemir și este construit după model popular.

Atrag apoi atenția în *Istoria ieroglifică* numele unor personaje. În *Scară* cuvântul *traghelaf* este explicat prin „*Capră-cerb*, adică dobitoc carile nu să află“ (I. 1—23). La fel, gr. *στρουθογάμηλος* este redat în românește nu numai prin *strutocamilă* (I. 1—53), ci și prin *Struț-cămilă* (I. 1—80). Autorul redă același cuvânt, dar din limba arabă, prin *Cămilă-pasire* (I. 1—80). Procedeu compunerii constă aici în alăturarea a două substantive, dintre care unul are rol de apozitie³⁴⁵. Procedeu acesta se întâlnește, după câte știm, pentru prima dată la D. Cantemir. El se va dezvolta mai târziu, sub influența unor limbi moderne ca franceza, germana etc.³⁴⁶.

În sfârșit, mai reținem că la D. Cantemir sînt numeroase compusele cu ajutorul vocalei de legătură *o*. Procedeu este, de asemenea, cărturăresc. În limba veche astfel de compuse se explică prin influența limbilor slavă și greacă³⁴⁷. Există la D. Cantemir nu numai nume de animale, cum ar fi *Camilopardos*, *Camilopardal* (I. 2—222), *Coracopardalis* (I. 1—133), *Monocheropardal* (I. 1—213), ci și de țări sau popoare, ca *Daco-Romania* (H. 181), *Moldo-Vlahia* (H. 308), *Pano-Dachia* („*Pano-Dachia*, adică *Dachia* de sus“—H. 66), *carpo-dachii* (H. 69), *romano-moldo-vlahii* (H. 9), *romano-vlahii* (H. 395).

Procedeu compunerii cu ajutorul vocalei de legătură *o* este astăzi mult mai răspîndit decît în limba veche datorită influenței limbilor occidentale.

d) Schimbarea categoriei gramaticale

D. Cantemir folosește pentru îmbogățirea lexicului și procedeu schimbării categoriei gramaticale. Nici aici nu întîlnim exagerările mitropolitului Dosoftei³⁴⁸.

Procedeu mai des întîlnit la D. Cantemir este substantivarea adjectivelor³⁴⁹: *ceresc* „cel din cer“ („Doamne și toți *cereștii*“—I. 1—138); „facă *cereștii* ca toate după

poftă să iasă"—I. 2—123)³⁵⁰; *lumesc* „cel din lume“ („cum între *lumești* așa între cerești“—D. 295); *pemintesc* „cel de pe pământ“ („la numele cerescului să supune *pemintescul*“—I. 2—132; „cereștii nu să amăgesc ca *peminteștii*“—I. 2—132); *poetic* „poet“ („Omir, domnul *poeticilor*—H. 299)³⁵¹.

Substantivarea participiilor este foarte rar întâlnită: *clătitele* „fenomenele considerate în mișcare“ („toate *clătitele* firești pricina clătitoare cearcă“—I. 2—41).

§ 7. *Calcul lingvistic*. D. Cantemir a calchiat, adesea, cuvinte și expresii din alte limbi³⁵². Când autorul vorbind despre neologisme îl îndeamnă pe cititor spunându-i: „a le moldoveni sau a le români siléște“ (I. 1—7) el înțelege nu numai adaptarea lor la specificul limbii noastre, ci și crearea, după modelul lexicului și al expresiilor din alte limbi, a unor cuvinte și construcții românești noi.

Din *Scara* ce însoțește *Istoria ieroglică* se desprinde un program de îmbogățire a limbii române pe care autorul începuse să-l pună în aplicare încă în *Divanul*. Procedul va fi folosit și în *Hronic*.

Notăm, în continuare, o serie de calcuri lingvistice, fără a mai reveni asupra celor la care ne-am referit în paginile precedente.³⁵³

Cei de alt neam (grec. ἀλλόφυλος): „cei de alt neam, streini“ (I. 1—8);

Curățitoriu „purgatoriu“ (lat. *purgatorium*): „purgatorium îl număsc, adecă *curățitoriu*“ (D. 233).

Duhnesc „spiritual“ (lat. *spiritualis*, grec. πνευματικός): „războiu ca acesta, ca cum *duhnesc* s-ar putea dzice“ (I. 1—38).

Duhul vinului „spirt“ (lat. *spiritus vini*): „precum ieste *duhul vinului* sau alta acéstiua asemenea“ (I. 1—40).

Făcătorie „activitate, facere“ (lat. *activitas*): în *Scară* cuvîntul *activitas* este definit „*făcătoria*, lucrarea lucrului“ (I. 1—8).

Fără-isprăvnicie „dezordine“ (grec. ἀταξία): „și de cele ale tineretelor fără-isprăvnicii te vor părăsi“ (D. 261).

Iubitoriu de aur (grec. φιλόχρυσος): *filohrisos* este definit în *Scară* ca „iubitoriu de aur, lacom de avuție“ (I. 1—24).

În patru picioare „patruped“ (lat. lit. *quadrupes*, -dis): „Așijderea, precum zburătoarelor episcop Corbul, iară în patru picioarelor Strutocamila s-au ales“ (I. 1—217).

Înainte punere „plan“ (lat. *propositum*): „și această bună înainte punere la urmare o du“ (D. 385).

Întindere „intenție“ (lat. *intentio*) „Pentru aceasta întinderile sufletului tău foarte bine alége“ (D. 221).

Întindere înainte „pretenție“ (lat. *praetentum*, de la *praetendere* „a întinde înainte“): în *Scară* cuvântul *pretenție* este definit astfel: „întindere înainte, lucrul carile arată socoteala sfârșitului mai denainte“ (I. 1—19).

Lumea mare „macrocosm“ (grec. ὁ μέγας κόσμος): „lumea care ceriurile cuprind, *lumea mare*“ (D. 241).

Lumea mică „microcosm“ (grec. ὁ μικρός κόσμος): „trupul, carele viața cuprinde, *lumea mică* să chiamă“ (D. 241).

Mai denainte cunoaștere „providență“ (grec. πρόνοια, lat. *providentia*): „zidirea și mai denainte cunoaștere, adecă pronia, necurățește tăgăduia“ (D. 305).

Măluros „riveran“ (lat. *ripensis*, derivat din *ripa* „mal, țarm“): „el era născut, crescut în Dachia ce-i dzică *măluroasă*“ (H. 217).

Mărimea sufletului „megalopsihie“ (grec. μεγαλοψυχία): în *Scară* aflăm despre *megalopsihie* că este „mărimea sufletului, neînspăimare“ (I. 1—16).

Singur țitoriu „autocrat“ (grec. αὐτοκράτης sau αὐτοκρατορικός): *autocrator* „autocrat“ este definit în *Scară* ca „singur țitoriu, carile la stăpînire altă soție nu are“ (I. 1—10).

Stare împrejur „circumstanță“, alături de *împregiur-stare*, discutat în altă parte. *Peristasis* este explica

prin „*stare împregiur*, orice pre lîngă altul să ține“ (I. 1—18)³⁵⁴.

Supt pămînt fugire „subterfugiu, liniștire“ (grec. *καταφύγη*, lat. *subterfugium*): „nici o aciulare sau *supt pămînt fugire* vor avea“ (D. 331).

Tragere „tratat“ (lat. *tractum*, de la *traho*, *-ere*): cuvîntul *tractat* este astfel definit în Scară : „*tragere*, zbaterea cuvintelor, ales de pace“ (I. 1—24).

Am putut constata din acest paragraf, precum și din cele consacrate terminologiei științifice, pe de o parte bogăția calcurilor lingvistice la D. Cantemir, pe de alta varietatea limbilor din care el a calchiat.

Acest procedeu de îmbogățire a limbii române este folosit, cum se știe, chiar de la apariția primelor texte românești, traduse, cele mai multe, din slavonă. De aceea, la început, calcul avea surse mai limitate. Cu vremea aceste surse se înmulțesc, cărturarii noștri cunoscînd tot mai multe limbi străine.

NOTE

¹ Perpessicius, *Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura română*, p. 293.

² „Tendința de reformă savantă a limbii era atunci un curent general în multe țări și a continuat în țara noastră și după Cantemir; clarificarea a venit târziu, odată cu izbînda curentului popular în limba românească literară“ (*Istoria literaturii române, I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400—1780)*, p. 637—638).

³ *Ibidem*, p. 614.

⁴ G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, p. 41.

⁵ Ovid Densusianu, *Evoluția estetică a limbei române*, p. 204—205.

⁶ I. Simionescu, *Oameni aleși, II. României*, p.26.

⁷ Nu-i vorba numai de neologisme sau de creații personale, ci și de unele cuvinte ce existau, fără îndoială, în limbă, dar care în alte scrieri din epocă sau anterioare nu apar. Nu ne referim numai la cuvinte cu un sens, oarecum, special, cum ar fi *veșcă* sau la altele,

cu caracter dialectal, cum ar fi *coromîslă*, *suleged*, *vinars* etc., ci și la termeni cu circulație mai largă, ce denumesc noțiuni foarte importante, cum ar fi, spre exemplu, *cioban* (I. 1–10) (vezi și L. Șăineanu, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, p. CCLXV și CCLXVI).

⁸ Sensul acesta nu este dat de niciunul din dicționarele consultate. Doar la A. Scriban (s.v. *adeveresc*) sînt notate, ca vechi, sensurile de „(mă) asigur“, „mă încredințez“.

⁹ Cu acest sens *a cerca* se mai întîlnește și astăzi prin Maramureș și nordul Transilvaniei. Vezi Ovid Densusianu, *Limba română în secolul al XVI-lea. Lexicul*, p. 22.

¹⁰ *Limbă* are, adesea, sensul de „popor păgîn“. Mai rar întîlnim exemple ca: „istoriile elinilor, a latinilor și a altor *limbi*“ (H. 58) Arthur Beyrer semnalează că atunci cînd este vorba de *neamul* romano-moldo-vlahilor niciodată acest cuvînt nu poate fi înlocuit cu *limbă*, ci numai cu *nărod* sau *popor* (Arthur Beyrer, *Die Bezeichnungen für „Volk“ in Dimitrie Cantemirs Werk*).

¹¹ Cuvîntul, avînd formă activă, se mai păstrează cu acest sens prin Crișana și nord-vestul Transilvaniei, după cum reiese din harta 1445 Seamănă cu unchiul său și harta 1444 E leit tatăl său, ambele din ALR, s.n., vol. V.

¹² Nu considerăm *carîtă* un fonetism arhaic pentru *caretă*, deoarece primul vine din pol. *karyta* iar celălalt, mai nou, din rus. *kareta*. În rusă termenul este împrumutat din italiană (*caretta*).

¹³ Deși dicționarele trimit, sub acest cuvînt, numai la D. Cantemir, este de presupus că termenul era mai răspîndit din moment ce în *Biblia* de la 1688 apare verbul *a fîicăvi*. Din dicționarul lui A. Scriban, s.v. *fîicav*, aflăm că acest cuvînt ar mai exista prin vest, pînă astăzi, cu accentul pe ultima silabă.

¹⁴ Verbul acesta se mai întîlnește încă prin Maramureș (vezi Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 121).

¹⁵ Termenul *măiestrie*, la plural, înseamnă, în limba veche, și „diferite obiecte lucrate artistic“. Există în limba veche și sinonimul *cursă*, cum rezultă din pravilele tipărite în vremea lui Vasile Lupu și Matei Basarab.

Pentru discuția cuvîntului *măiestrie*, o traducere, de fapt, după slavă, vezi Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 288.

¹⁶ Cuvîntul se mai întilnește și azi prin Banat, sub forma *me-sarniță* (cf. sb. *mesarnica*).

¹⁷ Alături de *mîzdă*, azi arhaism, autorul folosește și *mită*: „că *mîzda* tot ochiul orbêște și *mita* tot pierdutul nemerêște” (I. 1–190). Întilnim, adesea, la D. Cantemir sinonime, ceea ce arată bogăția lexicului său. El folosește conștient un sinonim sau altul, pentru a da frazei un conținut mai bogat sau caracter mai variat, eventual pentru a realiza cu ajutorul sinonimelor ritmul și simetria frazei. În acest din urmă caz se folosesc, adesea, perechi de sinonime, ceea ce devine la el un procedeu de creație. Reproducem doar două exemple: „mărturiia lui asupra Vidrii de păcura zavistiiei *neimată* și *neîntinată* să să socotească nu să poate” (I. 1–68); „ieste *rea* a sufletului boală, decît a trupului mai *pătrimă*” (D. 325).

¹⁸ Termenul *pominoc* se mai întilnește astăzi prin Maramureș (și poate și prin alte părți).

¹⁹ *Toapsec* apare, după cîte cunoaștem, pentru prima dată la D. Cantemir (vezi și I. 1–147, 156; H. 22). Cuvîntul a fost, desigur, mai răspîndit în limba veche decît astăzi. În prezent este rar folosit și cu sensuri diferite („diaree, dizenterie” etc.). Este atestat apoi, în descîntecele populare, și verbul a *topseca* „a otrăvi, a bășica” (vezi, spre exemplu, G. D e m . T e o d o r e s c u, *Poesii populare române*, p. 393). *Toapsec* trebuie să fie, la origine, lat. *toxicum* așa cum verbul *topseca*, singurul notat în DLRM, vine din lat. *toxicare*. Vechimea și, totodată, răspîndirea termenului sînt probate și de adj. *toapsec*, -ă (pl. *toapseși*, -țe) „veninos” din dialectul aromân, unde s-a păstrat, așadar, lat. *toxicus* (vezi T a c h e P a p a h a g i, *Dicționarul dialectului aromân*, s.v. *toapsec*).

²⁰ Așadar, „compromisul” între graiurile românești, al căror rezultat este limba literară, nu începe, cum crede A. Philippide mai întii apoi și alți cercetători, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ci cu mult mai înainte (vezi sinteza acestor discuții la G. I s t r a t e, *Caracterul regional al textelor noastre vechi*, p. 8–9).

²¹ Iorgu Iordan admite chiar că aceste deosebiri „erau mai mari”, deoarece, „pe măsură ce ne apropiem de zilele noastre, vorbirea moldovenească și cea muntenească diferă tot mai puțin una de alta, sub toate aspectele, datorită condițiilor de viață, care, mai ales de la 1859 încoaice, nu se mai deosebesc ca odinioară, de la o provincie la cealaltă” (vezi N. LXVIII).

²² Vezi N. LXVIII.

²³ Din harta 89 Osos (ALR, II, 1) reiese că și astăzi aria cea mai compactă pentru *ciolănos* o constituie Moldova.

²⁴ Până astăzi *coromislă* caracterizează graiul din Moldova și Bucovina. Cu timpul, în sudul Moldovei a pătruns și *cobiliță*, din graiul muntenesc, cum rezultă din harta 853 Cobiliță (ALR., s.n., vol. III).

²⁵ Forma *mamcă* (< rut. *mamka*) este arhaică. O mai întâlnim prin Bucovina. În Moldova este cunoscută forma, mai nouă, *mancă*. Am notat-o însă și la Varlaam (V. 69). Vezi și harta 222 Doică din ALR, I, 2 și harta 307 din ALRM. I, 2.

²⁶ *Poiată* este un cuvânt mai răspândit, dar cu alte sensuri. L-am notat aici numai pentru sensul său regional, care s-a păstrat până astăzi. De altfel, și *poiata* cu sensul de „cotețul găinilor“ este cunoscut numai în Moldova, cum reiese din harta 264 Cotețul găinilor (ALR. II, 1). De aici, cu determinantul „pentru porci“, cuvântul ajunge să însemne, în graiul moldovenesc, și „cocină“. Vezi și harta 263 Cocină din ALR. II, 1.

²⁷ Și *prisacă* este cunoscut în alte părți, dar cu alte sensuri. Cu înțelesul de „stupină“ el este cunoscut, până azi, în Moldova și Bucovina, cum arată harta 265 Stupină din ALR., s.n., vol. I.

²⁸ *Prisăcar* „stupar“ are aceeași arie ca și *prisacă* „stupină“. Vezi harta 266 Stupar, ALR., s.n., vol. I.

²⁹ Forma *puchinos*, *-oasă* (< *puchină*) este caracteristică și astăzi sudului Moldovei. În nordul provinciei se spune *puchios*, *-oasă* (< *puchi*). Vezi și harta 15 Urdori din ALR. I, 1, de unde se poate constata că în partea cea mai nordică a Moldovei se spune *puchi* iar în restul ei *puchină*. În restul teritoriului daco-român (inclusiv Bucovina) harta prezintă *urdori*.

³⁰ Cuvântul este mult mai răspândit, dar cu alte sensuri („ladă“, „parcelă“ etc.). L-am notat aici numai pentru sensul său de „siriuri“, specific graiului moldovenesc până în prezent. Vezi și harta 297 Cosciug din ALR. I, 2, de unde constatăm că *raclă* este notat mai ales prin nordul Moldovei.

³¹ Forma atestată la D. Cantemir este mai apropiată de etimon (ucr. rus. *šepeljavyj*).

³² Hărțile 298 (ALR. I, 2) și 417 (ALRM. I, 2) intitulate Înarmorintare nu mai notează nicăieri *astrucare*.

³³ Din harta 133 Bolnav (ALR. I, 1) și harta 105 Bolnăvicios (ALR. II, 1) reiese că astăzi termenul aproape nu mai este cunoscut. În limba veche cuvântul e mai frecvent, fiind atestat începînd cu PS.

³⁴ Astăzi *clonț* se folosește în graiurile de peste munți. Moldova cunoaște, de regulă, *cioc* în partea de nord și *plisc* în cea de sud, cum reiese din harta 375 Cioc (de cocoș), ALR., s.n., vol. II.

³⁵ Cu acest sens cuvîntul apare, după cîte sîntem informați, numai la D. Cantemir. El va fi fost însă mai răspîndit. În limba veche *genune* însemna și „mare”. În CV, p. 84, se vorbește de „*Gerurea Chilichiască*” (= Marea Chilichiei). De aici s-a plecat cînd s-a atribuit cuvîntului și sensul de „mulțime”. Cf. și expresia „o mare de oameni”.

³⁶ *Maștehă* este, astăzi, foarte rar în Moldova. ALR nu-l notează în nici un punct din Moldova. O singură dată apare *maștie* în punctul 397 din Bucovina.

Cuvîntul caracterizează mai ales graiurile de peste munți, cum reiese din harta 156 Mamă (vitregă), ALR., I, 2, harta 157 Mamă vitregă, ALR. I, 2 harta 133 Mamă vitregă, ALR. II, 1.

Este interesant de reținut că M. Sadoveanu a răspuns *maștihă* iar I. Agîrbiceanu *mamă vitregă* (harta 157, ALR. I, 2).

³⁷ De la sensul de „halou, cerc în jurul lunii”, cunoscut și azi în graiurile nordice, s-a putut ajunge la cel de „orbită a lumii”, de „hotar” etc.: „*șircălamul lumii*” (H.15); „*șircălamul minții*” (I. 1—65); „*șircălamul hotarilor sale*” (I. 1—200).

³⁸ Pînă astăzi *vinars* se folosește exclusiv în graiurile de peste munți, unde este un calc după germ. *Branntwein*. Vezi harta 248 Cazan (de fiert țuică) și harta 250 Fierbem țuică, ambele din ALR., s.n., vol. I.

³⁹ Harta 62 Slab din ALR., I, 1, arată că *hitioan* e cunoscut astăzi prin nordul Crișanei și Transilvaniei, Maramureș și Bucovina. Unele dicționare ne informează că termenul e cunoscut și prin Moldova. Pe harta citată el nu apare însă în nici un punct din această provincie.

⁴⁰ Cu sensul amintit *ciutură* caracterizează graiurile sudice. Cu alte accepții („plocă”, „ulcior” etc.) termenul este mult mai răspîndit.

⁴¹ Din harta 55 Duc (copilul) în cîrcă, ALR. II, 1, se poate vedea că în Moldova se spune, de regulă, *în spate*. În rest, peste tot se spune, de obicei, *în cîrcă*.

⁴² Vezi și harta 155 Mamă din ALR. I, 2, care notează în Moldova și Bucovina exclusiv *mamă*.

⁴³ Autorul folosește însă mai ales termenul *helge*, specific pînă astăzi graiului moldovenesc și în general graiurilor nordice.

⁴⁴ Este foarte probabil că D. Cantemir a modificat termenul *piștie* în *piștire* după modelul lui *pomenire*, vrînd, astfel, să realizeze o nouă rimă interioară: „sau de au știut *pomenirea* (care decît cerbii mai *fugare* și decît *piștirea* mai *dejghețătoare* ieste) i-au amăgit“ (H. 197).

⁴⁵ *Puș* apare și la Dosoftei, care simte nevoia să-l explice prin cuvîntul *fintînă* (Vezi D. Pușchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei*, p. 76). O dovadă în plus că *puș* nu era nici pe atunci cunoscut în graiurile moldovenești.

⁴⁶ Și termenul *urduros* apare la Dosoftei (Vezi D. Pușchilă, *lucr. cit.*, p. 65).

⁴⁷ Și alți cărturari, de pînă la el, folosiseră neologisme. Notăm cîteva exemple: *alector*; *alecție* (N.378); *canțeliar* (M. 1—169); *cometă* (M. 1—166); *eclipsis* (N. 145); *emisferiu* (S. 53); *epigramata* (S. 22); *etimologhie* (S. 30); *malignă* (M. 2—213); *monetă* (S. 16); *poetic* (S. 7); *prințipe* (M. 1—14); *răzădent* (N. 122); *septentrion* (M. 2—46); *țărămonie* (M. 1—91) etc.

⁴⁸ J. Byck, *Vocabularul științific și tehnic în limba română din secolul al XVIII-lea*, p. 33.

Pentru neologismele de la cronicari vezi și Al. Rosetti, B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, I, p. 223—224, 239, 259—262, 282—283, 290—291.

⁴⁹ Ladislav Gáldi vorbind despre lexicul neologic grecesc din scrierile lui D. Cantemir remarcă: „Ce sont des emprunts individuels qui peuvent jeter des lumières sur la personnalité de l'auteur, mais qui restent un peu en marge de l'histoire de la langue roumaine“ (*Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, p. 76).

⁵⁰ Vezi și Despina Ursu, *Încadrarea morfologică a substantivelor neologice în limba română din perioada 1760—1860*, p. 113.

⁵¹ Una dintre aceste limbi este și rusa care, ca și polona, oferă un lexic internațional bogat. D. Cantemir a împrumutat unii termeni latini prin intermediul limbii ruse, în perioada cît a stat în Rusia, cum se poate constata din *Hronicul* său.

⁵² Bogăția extraordinară a neologismelor din opera lui D. Cantemir, care „stîrnește de-a dreptul uimirea“ este „nu numai semnul unei culturi umaniste de om de Renaștere, dar și al unei forțe de creație comparabile în literatura universală doar cu aceea a lui Rabelais“ (Al. Piru, *Istoria literaturii române*, I, p. 365).

⁵³ Adresîndu-se cititorului, D. Cantemir îi arată cum să consulte acest glosar (I. 1–4).

⁵⁴ N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, II, p. 398. Că lucrurile nu trebuie interpretate așa cum a procedat N. Iorga o dovedește tocmai felul cum concepe D. Cantemir reforma limbii: elementul savant neologic poate sta alături de elementul popular cel mai autentic.

⁵⁵ George Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, p. 40.

⁵⁶ G. Călinescu, *op. cit.*, p. 42.

⁵⁷ Vezi și N.A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, p. 9.

⁵⁸ Vezi, de exemplu, *Istoria literaturii române*, I. *Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400–1780)*, p. 637.

⁵⁹ Iorgu Iordan a alcătuit o listă a lor (N. LXXI–LXXII). Cînd Sextil Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, p. 408, afirmă că „Ion Neculce écrit une langue plus roumaine que son érudit protecteur Démètre Cantémir“ avea în vedere tocmai împrumuturile de cuvinte străine, puține la cel dintîi, masive la celălalt.

⁶⁰ Iată ce citim, spre exemplu, despre limba *Hronicului* în *Istoria literaturii române*, I. *Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400–1780)*, p. 637: „Limba arhaică și graiul moldovenesc sînt amestecate, întrerupte, oarecum, violentate, cu un vocabular mult mai bogat decît cel folosit în *Istoria ieroglifică* prin preluarea unui număr mare de cuvinte grecești și latinești, așa de bogat încît scriitorul se vede obligat să dea pe marginea paginilor explicația neologismelor din text“.

Deși D. Cantemir introduce masiv neologisme, nu putem vorbi, totuși, de un abuz din moment ce el pleca de la constatarea că limba română nu avea posibilitățile necesare pentru a exprima anumite noțiuni și idei. El împrumută termeni din limbi străine atunci cînd în limba noastră nu exista un corespondent. Dacă în secolul al XIX-lea și mai tîrziu chiar s-a luat atitudine împotriva abuzului de neologisme, aceasta era acum o necesitate, căci se

ajunsesse să se împrumute multe cuvinte pentru care limba română avea echivalente.

⁶¹ O statistică recent făcută de C. Dimitriu pe baza a mai multe texte vechi arată că elementele lexicale slave reprezintă doar 0,50%. Am consultat această statistică în manuscris.

⁶² Îi avem în vedere, în primul rînd, pe cărturari.

⁶³ Pentru slavonismele savante din cronica lui Gr. Ureche vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, I, p. 223.

⁶⁴ Unele dintre acestea au fost semnalate de Emil Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, p. 133.

⁶⁵ Celelalte două sînt elemente grecești și latinești.

⁶⁶ Precizăm că acest cuvînt, atît de frecvent dat peste tot pentru a ilustra elementele slave din epoca veche, nu apare în CT sau CI și nici în CV, PO.

⁶⁷ Cuvîntul apare, după cite sîntem informați, numai la D. Cantemir.

⁶⁸ Termenul nu este notat în dicționare. Îl întîlnim, pe cît se pare, numai la D. Cantemir.

⁶⁹ Termenul este cunoscut și dialectal pînă astăzi, prin Moldova și Bucovina, cum reiese din DA, s.v. *covenie*.

⁷⁰ După cite știm, cuvîntul apare numai la D. Cantemir.

⁷¹ În I. 2—315 se dă, în mod eronat, sensul de „a nedreptăți, a prejudicia, a cauza rău“.

⁷² Termenul se mai întîlnește și astăzi, regional, dar cu sensul de „imediat“.

⁷³ Cele două forme din literatura veche, *poceanie* și *pocaianie* se explică prin formele corespunzătoare din slava veche (*pokaianije*, *pokaanije*).

⁷⁴ După cite cunoaștem, cuvîntul este atestat numai la D. Cantemir. Dicționarele nu-l notează.

⁷⁵ Nici *privod* nu este notat de dicționarele noastre.

⁷⁶ Că termenul nu era cunoscut o dovedește explicația pe care i-o dă D. Cantemir: „vilhovnic (ce să tilcuiește din limba slovéniască vrăjitoriu)“ —H. 136.

⁷⁷ *Polc* se întîlnește și la cronicarii moldoveni. D. Cantemir folosește cuvîntul rusesc chiar atunci cînd el se referă la alte realități, vorbind, astfel, de *polcuri*... pretoriane! (H. 79).

⁷⁸ Pentru acest cuvînt vezi și J. B y c k, *lucr., cit.*, p. 35.

⁷⁹ Cuvîntul apare și la unii cronicari moldoveni, care îl vor fi luat din limba polonă.

⁸⁰ Pentru lexicul de origine poloneză din cronica lui Gr. Ureche vezi Al. R o s e t t i, *Studii lingvistice*, p. 24.

⁸¹ Cuvîntul (vezi și I. 2—298) pare a fi luat direct din polonă. Nu este notat de dicționarele noastre.

⁸² Dicționarele consultate notează exemple pentru *a zăminti* numai din opera lui D. Cantemir.

⁸³ După cite se știe, singurele lucrări păstrate la noi din biblioteca personală a lui D. Cantemir sînt două dicționare, unul greco-italian (461 de pagini) și unul italian-grec (513 pagini), alcătuite de Alessio da Somavera și editate de Tomaso da Parigi. Aceste două dicționare, apărute la Paris, în 1709, se păstrează la Biblioteca centrală universitară „M. Eminescu” din Iași. Sînt legate împreună și poartă cota CR—IV—56. Una dintre paginile de titlu ale primului volum (cea grecească) poartă semnătura lui D. Cantemir („Io Dimitrii Cantemir VVD”), fapt semnalat pentru prima dată de I l i e G h e o r g h i ț ă în articolul *Semnătura Voievodului Dimitrie Cantemir pe o carte din Biblioteca centrală a Universității din Iași*. Primul volum se intitulează *Tesoro della lingua greca-volgare ed italiana cioè richissimo dizionario greco-volgare et italiano* iar al doilea *Tesoro della lingua italiana e greca-volgare, cioè richissimo dizionario italiano e greco-volgare*.

⁸⁴ *Recetta* este o formă mai veche. Forma actuală este *ricetta*.

⁸⁵ Cuvîntul, la origine ital. *indarno*, se mai folosește și astăzi, fiind însă învechit.

⁸⁶ Deși în *Scară* autorul îl dă ca avînd origine grecească, termenul trebuie, totuși, considerat mai curînd de origine italiană după forma sa (*lambic*-ital. *lambicc*). Neogrecescul $\lambda\alpha\mu\beta\acute{\upsilon}\kappa\omicron\varsigma$ trebuia să dea *lamvic* (cf. și *lavininth*, *provlimă*, *Livii* etc., toate transcrise în *Scară* cu *v*, nu cu *b*).

⁸⁷ Cuvîntul este, la origine, ital. *sùpplica*. Termenul există și în limba franceză (*supplique*). Pe autor l-a izbit, la alegerea sursei, mai marea asemănare de pronunție între limba italiană și limba sa maternă. Vom întilni termenul *suplică* mai tîrziu, la Al. Odo-bescu, cu sensul de „cerere scrisă pentru a obține o favoare”.

⁸⁸ Cf. germ. *Franzose*. În rusă cuvîntul are *u*. Tocmai forma cu *o* arată originea germană a termenului.

⁸⁹ *Graf* există și în limba rusă, cu același sens. Contextul în care apare cuvîntul la D. Cantemir, dovedește, credem, împrumutul lui din germană.

⁹⁰ Cuvîntul nu este lat. *mappa*, cum indică unele dicționare, deoarece în latină însemna „față de masă, șervet”. Sensul modificat de „hartă” ne duce la germ. *Mappe* (< lat.).

⁹¹ L. Șăineanu, *op. cit.*, p. CCXLIX.

⁹² L. Șăineanu, *op. cit.*, p. CCL.

⁹³ L. Șăineanu, *op. cit.*, p. CCL.

⁹⁴ Vezi OT. 53, 323, 50, 40. Nu am notat nici unul din acești termeni în opera scrisă de D. Cantemir în limba română.

⁹⁵ Vezi, în mod deosebit, notele din OT, foarte bogate, de altfel, în tot felul de date și informații.

⁹⁶ O listă a lor face Iorgu Iordan (Vezi N. LXXII—LXXV). De altfel, la cronicari în general lexicul turcesc este numeros, ceea ce dă limbii din această epocă „o ușoară culoare orientală, care se va șterge însă repede” (Al. Andriescu, *Contribuția marilor cronicari moldoveni și munteni la dezvoltarea limbii literare*, p. 124). Cele mai numeroase turcisme sînt la I. Neculce și la cronicarul anonim (Vezi Al. Andriescu, *lucr. cit.*, p. 125).

⁹⁷ Emil Petrovici, *lucr. cit.*, p. 136.

⁹⁸ Dragoș Moldovanu, *Oriental și clasic în stilistica frazei lui Cantemir*, p. 38.

⁹⁹ Forma *miubașir* este mai apropiată de etimon (tc. *mübașir*). Ea apare, după cîte putem afla din unele dicționare, numai la D. Cantemir.

¹⁰⁰ În ediția din 1965, *padzerh!*

¹⁰¹ În ediția din 1965, *iasmin!*

¹⁰² Forma cuvîntului de la D. Cantemir, fără *-o-*, exclude posibilitatea ca el să-l fi luat din neogreacă.

¹⁰³ În Scară mai există și un cuvînt „evreesc”, *cabala*, definit astfel: „învățătură disidemonească cu care evreei Sfînta Scriptură după voie tîlcuiesc” (I. 1—14). Astăzi *cabală* provine în limba română din franceză, unde ebraicul *kabbalah* „tradiție” a pătruns prin latina medievală.

¹⁰⁴ D. Russo, *Elenizmul în România. Epoca bizantină și fanariotă*, p. 7.

¹⁰⁵ Vezi George G. Murnu, *Studiu asupra elementului grec ante-fanariot în limba română*, p. IX urm.

Pentru neologismele grecești din scrierile dinainte de D. Cantemir vezi și Al. Rosetti, B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, I, p. 90, 102, 126, 153, 166, 179, 213 etc., D. Russo, *op. cit.*, p. 27, 30, 38.

În perioada veche a culturii noastre numărul elementelor lexicale grecești variază de la un cărturar la altul, după felul cum aceștia cunoșteau limba greacă. Împrumuturile le făceau independent unul de altul și în măsura în care fiecare socotea că sînt necesare.

¹⁰⁶ Vezi și M. Gaster, *Chrestomație română*, vol. I, p. XIV—XVI.

¹⁰⁷ Pentru influența neogreacă în Țările Române vezi N. Carotajan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, p. 5—11.

¹⁰⁸ Ladislav Gáldi, *op. cit.*, p. 20, 71.

¹⁰⁹ Dan Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, p. 210.

¹¹⁰ În familia lui D. Cantemir se vorbea și grecește.

¹¹¹ Pentru acestea din urmă vezi mai ales Ladislav Gáldi, *op. cit.*, passim.

¹¹² Alți termeni grecești vom mai da și mai departe cînd vom vorbi despre lexicul științific la D. Cantemir.

¹¹³ În manuscris apare *apofhengmă* (*n* este suprascris), atît în *Scară* cit și în text.

¹¹⁴ Este un derivat de la *embrion*, cuvînt ce apare pentru prima dată la D. Cantemir. Vezi Pompei Gh. Samarian, *Medicina și farmacia în trecutul românesc*, vol. I, p. 372.

¹¹⁵ În ediția din 1965 *galatea*, în manuscris *galactea!*

¹¹⁶ În *Scară* *melanholie*, în texte *melianholie!*

¹¹⁷ Forma *prosgnostici* din manuscris, păstrată și în ediția din 1965, este, desigur, o greșeală.

¹¹⁸ Forma *atheoforia*, cu *r*, din ediția apărută în 1965 (I. 19) este, desigur, o greșeală de tipar.

¹¹⁹ Sensul arată că este vorba de *atheofovie* (gr. ἄθεροφοβία), cum, de altfel, se și precizează în *Scară*. Transcrierea din I. 1—160 „părinții de *theofoviii*”, pe care noi am corectat-o, modifică sensul

frazei. Nu-i vorba, aşadar, de *theofovie* „teamă de Dumnezeu“ cum se spune chiar în nota 1 din I. 1—160, aparţinind editorilor.

¹²⁰ În *Scară* este dată (I. 1—11—12) o definiţie foarte greoaie a termenului: „*Țărămonii* și aflările omenești în loc de dumneză-iești cinstite“, de unde se vede cât era de greu de definit unii termeni abstracti cu posibilitățile limbii noastre.

¹²¹ *Politichilie* din ediția din 1965 este o greșeală de tipar.

¹²² În afara operei sale scrise în limba latină există și unele mărturii privind modul excelent în care D. Cantemir cunoștea această limbă. Astfel Jean-Nicole Moreau de Brasey, ofițer francez care l-a cunoscut, în Rusia, pe D. Cantemir, ține să remarce în ale sale *Mémoires politiques amusans et satiriques*, vol. I, p. 186, că principele moldovean vorbea o latină foarte distinsă. Din *Istoria ieroglifică* reținem că Inorogul (D. Cantemir), aflat în primejdie, i-a trimis o scrisoare „Cucoșului evropăsc“ (Fériol, ambasadorul de atunci al Franței la Constantinopol), „căci Inorogul în glasul Cucoșului a cînta știi“, rugîndu-l să-l adăpostească. După cum precizează autorul în *Scara a numerelor și cuvîntelor ieroglificești tîlcuitoare*, „glasul Cucoșului“ era limba latină. Cucoșul „să mira“ de acest grai „frumos și alcătuit“ (I. 2—149). Fériol admira, desigur, eleganța stilului lui D. Cantemir.

¹²³ Emil Petrovici, *lucr. cit.*, p. 131.

¹²⁴ Emil Petrovici, *lucr. cit.* p. 131. Vezi și T. V. Ursu, *Глагольные славянизма в Хронике Д. Кантемира*, p. 104.

¹²⁵ Vezi G. Ivănescu și L. Leonte, *Fonetica și morfologia neologismelor de origine latină și romanică*, p. 6.

¹²⁶ Neologismul acesta se întâlnește pentru prima dată la D. Cantemir. Autorul îl explică pe marginea foii prin cuvîntul *zicătoare*.

¹²⁷ Este atestat, se pare, pentru prima dată, la D. Cantemir.

¹²⁸ Forma aceasta se explică prin analogie cu cuvinte luate din grecește (*autocrator* etc.). La D. Cantemir am mai putea admite și influența rus. *автор*, ca și în alte cazuri, de altfel.

¹²⁹ În DA, unde se notează cuvîntul, nu este citat decît D. Cantemir.

¹³⁰ *Climat* apare pentru prima dată la D. Cantemir. Mai tîrziu termenul va fi reîmprumutat din franceză.

¹³¹ Latinism întîlnit mai tîrziu și la alți cărturari. Astăzi este ieșit din uz.

¹³² Forma cu *e*, frecventă în limba veche, se explică prin filieră polonă mai ales. La D. Cantemir putem admite și filiera rusă.

¹³³ Aceasta pare a fi cea dintii atestare a termenului la noi.

¹³⁴ De la acest latinism D. Cantemir creează verbul *a(se)contentui* „a(se) mulțumi“ („*contentuiți* vom fi“-H. 298; *contetuiți*, fără *n*, este o greșeală în manuscris).

¹³⁵ *Coronă* este un neologism cunoscut cu mult înaintea lui D. Cantemir, intrat în limba noastră pe mai multe căi (prin polonă, rusă, maghiară etc.). Lat. *corona* a dat românescul *cunună*, prezent și la D. Cantemir: „neprețuite *cununi*“ (D. 83). De la *coronă* s-a format apoi verbul *a corona* „a încorona“, întâlnit și la D. Cantemir (H. 331).

¹³⁶ *Dux* este chiar forma latină. *Duc*, folosit de mai multe ori în *Hronic*, ar putea fi de origine franceză. Cuvântul va fi reimprumutat mai târziu, tot din franceză.

¹³⁷ Cuvântul este definit astfel în *Scară*: „Loc carile ieste dinafară de mijloc“ (I. 1–12).

¹³⁸ *Ocazie* putea fi luat și prin intermediul limbii ruse.

¹³⁹ *Organ* este mai vechi în limba română decât reiese din *Rumänisch-deutsches Wörterbuch* al lui H. Tiktin, care citează *Biblia* de la 1688 și pe D. Cantemir. Cuvântul apare încă în PS apoi în PV (vezi Valeria Guțu Romalo, *Atestări lexicale în Psaltirea în versuri a mitropolitului Dosoftei*, p. 48).

¹⁴⁰ Aici autorul folosește, ca și în alte cazuri, de altfel, chiar forma latină.

¹⁴¹ D. Cantemir folosește deseori *poetic* cu valoare substantivală.

¹⁴² Cuvântul este luat, probabil, prin intermediul limbii ruse.

¹⁴³ Nu este exclus ca autorul să se fi gândit și la ital. *scala*.

¹⁴⁴ D. Cantemir întrebuițează lat. *statura* în locul lat. *statua*.

¹⁴⁵ Iată și echivalentul latin: „*coeli tamen clementia, aeris temperie, fluviorum perennitate*“ (H. 39). *Temperament* este folosit aici în loc de *temperanță* (lat. lit. *temperantia*), un sinonim al lui *temperies*, -ei.

¹⁴⁶ Cuvântul există și în rusă, polonă, germană. D. Cantemir l-a putut lua direct din latină sau prin filieră rusă.

¹⁴⁷ Pentru acești termeni la Dosoftei vezi A. I. Rosetti, B. C. A. z. a. c. u, *Istoria limbii române literare*, I., p. 132.

¹⁴⁸ N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 126.

¹⁴⁹ O privire sintetică asupra terminologiei științifice din secolul al XVIII-lea a făcut J. Byck, *lucr. cit.* Se poate observa din această lucrare că un număr mare din termenii înșirați sînt din opera lui D. Cantemir, unii dintre ei apărînd aici pentru prima dată.

¹⁶⁰ Emil Petrovici, *lucr. cit.*, p. 120.

¹⁶¹ *Divanul* este și prima operă românească mai întinsă cu caracter filozofic. O lucrare similară ca proporții va da Eliade Rădulescu, în secolul următor. Este vorba de *Equilibru între anthitesi sau Spiritul și materia* (vezi Gheorghe Ivănescu, *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, p. 197).

¹⁶² Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, p. 143.

¹⁶³ Foarte probabil autorul nu se gîdea la o versiune românească după *Compendiolum universae logices institutionis*, scris în jurul anului 1700, ci la un tratat mai întins de logică, într-o nouă elaborare.

¹⁶⁴ Pentru concepția filozofică și ideile originale ale autorului vezi Dan Bădărașu, *op. cit.*, capitolul *Aportul filozofic*.

¹⁶⁵ Așa se explică de ce N. Bagdasar de exemplu își începe *Istoria filozofiei românești* cu un capitol consacrat lui D. Cantemir. Autorul are în vedere toate operele filozofice ale principelui moldovean, nu numai pe cele scrise în limba română.

¹⁶⁶ N. Bagdasar, *op. cit.*, p. 21.

¹⁶⁷ G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, p. 42. Mai înainte I. Minea în *Despre Dimitrie Cantemir. Omul-Scriitorul-Domnitorul*, p. 25, sublinia că „Dimitrie Cantemir este silit să alcătuiască cel dintîi limba filozofiei românești“.

¹⁶⁸ Vezi N. Bagdasar, *op. cit.*, p. 22, 24.

¹⁶⁹ Cuvîntul apare la noi pe la începutul secolului al XVII-lea. Vezi și Aristotel, *Organon*, I, p. 93.

¹⁸⁰ *Arătare* este un calc după lat. *demonstratio*. Este vorba aici de demonstrația silogistică în sens aristotelic. De altfel, autorul vorbește și de „alcătuirea siloghismului arătătoriu“ (I. 2—179) adică de structura silogismului *demonstrativ*.

¹⁰¹ Este vorba de noțiunile logice fundamentale, cum ar fi, de exemplu, materia, mișcarea, spațiul, timpul etc., care reflectă cele mai generale și, totodată, cele mai esențiale legături, relații ale obiectelor sau fenomenelor din realitate. Boethius a numit categoriile

lui Aristotel, *predicamentele*. Acestea sînt: *substanța, mărimea, relativele, felul de a fi (calitatea), locul, momentul, înrîurirea, poziția, posesia și acțiunea* (vezi Porfir, Dexip, Ammonius, *Comentarii la categoriile lui Aristotel*, p. 5). *Categoriile* constituie prima parte a *Logicii* lui Aristotel.

¹⁶² Citatul reprodus este definirea cuvîntului *cfinditas*. De fapt este vorba de lat. *quidditas* (< *quid* „ce”), pe care D. Cantemir îl calchiază: *ce* + suf. *-ință* > *ceință* (cf. și *cîtință*). D. Cantemir aparține epocii vechi de formare a terminologiei filozofice. După 1830—1840 urmează o epocă nouă. Terminologia din prima epocă se caracterizează prin mai multe calcuri lingvistice decît cea din perioada următoare. Vezi G. I v ă n e s c u, *lucr. cit.*, p. 171—172.

¹⁶³ *Chipul* este calchiera lat. *species*. Porfir admitea cinci „glasuri” (*quinque voces*), numite, în limbaj filozofic, *predicabili: genus* (γένος), *differentia* (διαφορά), *species* (εἶδος), *proprium* (ἴδιον) *accidens* (συμβεβηκός). D. Cantemir traduce acești termeni prin: *neamul deosăbirea, chipul, hirișia, tîmplarea*. În limbajul filozofic modern avem: *genul, diferența, specia, propriul, accidentalul*. Vezi Aristotel, *Organon*, I, p. 47.

Aceste cinci „glasuri” servesc la definirea lucrurilor. În pasajul citat mai sus D. Cantemir „definește” *Struțocămila*.

Autorul *Istoriei ieroglifice* îl citează pe Porphirios, nu pe Aristotel, deoarece acesta din urmă admitea în *Topica* numai patru predicabile: *propriul, definiția* (aceasta înlocuiește la el *diferența* și *specia*) *genul* și *accidentalul* (vezi Aristotel, *Organon*, IV, p. 12—14). Prin urmare, D. Cantemir ia predicamentele de la Aristotel iar predicabilele de la Porphirios.

¹⁶⁴ D. Cantemir calchiază lat. lit. *quantitas*, în care este inclus *quantus*, ajungînd, cu ajutorul sufixului *-ință*, la *cîtință*. Este, din nou, o creație personală.

¹⁶⁵ Vezi și Pompei Gh. Samarian, *op. cit.*, p. 307.

¹⁶⁶ Vezi mai sus *chip* și nota la acest cuvînt. Pentru termenii folosiți de D. Cantemir spre a denumi cele cinci „glasuri” ale lui Porphirios vezi și I. V e r d e ș, *Dimitrie Cantemir, patriot, gînditor și om de știință*, p. 85.

¹⁶⁷ Sensul cuvîntului pleacă de la Aristotel.

D. Cantemir îi desconsideră pe *dialectici*, care se rezumă în cunoaşterea naturii la sofisme, la adevăruri obţinute pe cale pur raţională. Lucrurile trebuie cunoscute, în concepţia sa, în *fiinţa* (=esenţa) lor. Acest deziderat îl poate realiza numai filozoful. El opune, adesea, filozoful, dialecticianului: „socotesc... că nu *dialectic*, ce *filosof* la această slujbă trebuieşte”, deoarece „*a dialecticului* socoteală ieste numai forma silogismului să fie” (I. 1—85).

¹⁶⁸ Avem aici traducerea cunoscutului principiu din logică: *sublata causa, tollitur effectus*. Autorul a tradus lat. lit. *causa* prin *pricină*.

¹⁶⁹ Este una dintre categoriile logicii aristotelice. Cuvîntul este un calc semantic după lat. *qualitas*, care înseamnă nu numai „calitate”, ci şi „fire, fel”.

¹⁷⁰ Aşadar *esenţa* lucrurilor se cunoaşte după *efectele* acestora. *Fiinţă* e format de la *a fi* după modelul latinului *essentia*, care derivă din *esse* „a fi”. (Vezi Petru Vaida, *Calcul lingvistic ca procedeu de creare a terminologiei filozofice la Dimitrie Cantemir*, p. 6.)

¹⁷¹ Există o *filosofie fizică* şi o *filosofie obiceinică*. Cea dintîi cercetează esenţa lucrurilor, lumea materială iar cealaltă principiile etice, morale („mai mult în *filosofia obiceinică* decît în *cea fizică* s-au zăbăvit” — I. 1—84). Cea dintîi s-a dezvoltat într-o perioadă cînd ştiinţele naturii nu puteau încă să dea explicaţia ştiinţifică necesară a numeroaselor fenomene ale naturii, nu puteau stabili legăturile, interdependenţa dintre fenomene. *Filosofii fizici* sînt tocmai cei ce caută să arate „cum şi din ce să nasc lucrurile toate” (H. 260).

¹⁷² Vezi mai sus *chip* şi nota la acest cuvînt.

Glasurile (*voces*, *φωναι*) sînt *predicabilele*.

¹⁷³ *Hotar* este calchiat după lat. *terminus* care înseamnă şi „termen” şi „limită, hotar”. În exemplul dat, *hotarul mijlocitoriu* nu este decît *termenul mediu* al unui silogism. Vezi Petru Vaida, *lucr. cit.*, p. 9.

¹⁷⁴ *Hirişia* este unul dintre cele cinci „glasuri”. Vezi mai sus *chip* şi nota.

¹⁷⁵ *Hotărîre* este un calc după lat. *definitio*. *A defini* înseamnă şi „a hotărî”, adică „a delimita, a determina”.

¹⁷⁶ Aici autorul vrea să arate, ca și Aristotel, că substratul lucrurilor nu poate avea două naturi. Substratul lucrurilor, materia, are o natură unică.

¹⁷⁷ *Încuia, încuiere* sint calcuri după lat. *concludere*, respectiv *conclusio*.

¹⁷⁸ Termenii *macrocosmos* și *microcosmos* sînt, oarecum, perimați pe vremea lui D. Cantemir. Îi vom întîlni totuși și mai tîrziu. Teoria despre *microcosm* și *macrocosm* pleacă de la ideea că „structura umană este o imagine a structurii universului“ (D. 484). Cum a arătat Virgil Cândea (D. 483—484) nu se poate spune cu certitudine de unde anume a putut împrumuta D. Cantemir această teorie. Am aminti aici, spre exemplu, numele lui Paracelsus (1493—1541), alchimist și medic elvețian și, totodată, filozof al Renașterii. După acesta inima de exemplu avea drept corespondent soarele, creierul era lumea etc. În felul acesta trebuie interpretată următoarea afirmație a înțeleptului din *Divan*, care se adresează interlocutorului său, lumea: „Suptstările, asuprastările, împregiurstările și céle dinlontru cuprinse, precum mai sus am pomenit, precum le ai tu, le am și eu“ (D. 117). La D. Cantemir accentul nu cade însă pe această concordanță, ci pe contrastul dintre lumea sensibilă și cea materială, de unde și cele două personaje ale sale. Așadar la D. Cantemir *microcosmosul* și *macrocosmosul* nu mai au întreaga lor valoare filozofică pe care le-o dădeau unii filozofi antici sau din perioada Renașterii.

¹⁷⁹ *Metafizic* are aici accepția peripatetică. „Știința a celor peste fire“ este *metafizica* în sensul ei premarxist, adică partea filozofiei care se ocupă de problemele ce ies din cadrul experienței.

¹⁸⁰ Vezi nota precedentă. Termenul *metafizică* este folosit pentru prima dată la noi de D. Cantemir. Vezi Luiza și Mircea Seche, *Despre adaptarea neologismelor în limba română literară* (*Unele considerații generale*), p. 681.

¹⁸¹ Vezi mai sus *macrocosmos* și nota.

Că lumea mică este omul rezultă și din următorul citat: „pildă și tipos a lumii mici, adecă a omului“ (D. 111).

¹⁸² *Neamul* este unul dintre cele cinci „glasuri“ ale lui Porphyrios, corespunzînd lui *genus* (γένος). Vezi *chip* și nota.

¹⁸³ Se vede și de data aceasta străduința autorului de a reda noțiunile abstracte și prin echivalente românești. Vezi *categorie* și nota.

¹⁸⁴ Termenul slav este considerat ca mai cunoscut. Îl folosește pentru a explica sensul lui *substanție*, nefiind, deci, un termen tehnic propriu-zis la D. Cantemir.

¹⁸⁵ Cele patru *pricini* sînt, prin urmare, cele patru *cauze* care acționează în lucruri. D. Cantemir le mai numește „patru firești *pricini*“ (I. 1–110), „*pricinele firești*“ (I. 1–113) sau, pur și simplu, cele „patru *pricini*“ (I. 2–173). El pleacă de la categoriile aristotelice ale cauzalității. Este vorba de *cauza formală*, *cauza materială*, *cauza eficientă* și *cauza finală*. Pentru cea dintii la D. Cantemir întîlnim *pricina formei* (I. 1–110), *pricina cine* (I. 2–173), pentru cea de-a doua *partea materiască* (I. 1–110), *pricina din ce* (I. 2–173), pentru a treia *pricina făcătoare* (I. 1–110), *pricina săvîrșitoare* (I. 2–173), *pricina în ce chip* (I. 2–173) iar pentru ultima *pricina săvîrșitului* (I. 1–111), *pricina pentru ce* (I. 2–173). Pentru alte amănunte vezi I. 2–448.

¹⁸⁶ Cuvîntul nu are sens gramatical, ci logic. Este, adică, echivalentul, pe planul expresiei, al judecății.

¹⁸⁷ Deși îl definește ca „înainte punere“, calchiind, astfel, termenul aristotelic *πρότασις*, D. Cantemir admite totuși că un silogism are nu două, ci trei *protase*, de unde se vede că *protasă* are la el și sensul de „judecată (la logică)“. Nu este o scăpare din moment ce și în alt loc afirmă că silogismul este alcătuit „din trii *protase*“ (I. 1–22).

¹⁸⁸ Se vede de aici că D. Cantemir cunoștea toate teoriile cu privire la elementele (apă, aer, foc etc.) ce stau la baza tuturor lucrurilor. Vezi și I. 1–65. Cu acest sens, de „element (al lumii)“, *stihie* va apărea și la Eminescu (vezi G. I v ă n e s c u, *lucr. cit.*, p. 203).

¹⁸⁹ *Supstare* (vezi și D. 305) este un calc după lat. *substantia*.

¹⁹⁰ Vezi *chip* și *glas*.

¹⁹¹ O cercetare a acestor termeni medicali din literatura noastră veche face P o m p e i G h. S a m a r i a n, *op. cit.*

¹⁹² N. A. U r s u, *op. cit.*, p. 54.

¹⁹³ Interesul lui D. Cantemir pentru medicină se vede și dintr-o descriere amănunțită a unei operații de hernie ce a avut loc chiar în palatul său, cu scopul de a cunoaște mai bine „metodul...de vindecare“ al doctorilor turci (OT. 292–293, nota).

¹⁸⁴ Uncori autorul îi folosește, ca și pe cei din alte domenii ale științei, cu sens figurat.

¹⁸⁵ Cuvîntul mai este cunoscut și astăzi în unele graiuri populare. Vezi ALR., s.n., vol. I, harta 112 Farmacist.

¹⁸⁶ La cronicari *articulație* (Vezi Pompei Gh. Samarian, *op. cit.*, p. 228–229).

¹⁸⁷ Vezi și N. 27.

¹⁸⁸ *Doftor* pătrunde la noi, cu această formă, printr-un intermediar slav și începe să înlocuiască, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, cuvîntul *vraci*. La fel, *doftorie* începe să înlocuiască termenul *vracevanie*. Forma *doctor* se explică printr-un nou împrumut, din latina literară sau poate tot prin intermediul unei limbi moderne (vezi Pompei Gh. Samarian, *op. cit.*, p. 171 și Al. Graur, *Etimologie multiplă*, p. 28).

¹⁸⁹ *Fierbințeală* se folosește și astăzi aproape peste tot în graiurile populare (vezi harta 110 Febră din ALR., I, 1).

¹⁹⁰ Pentru acest cuvînt, existent și mai înainte la noi, vezi George G. Murnu, *op. cit.*, p. 25.

¹⁹¹ Din moment ce autorul în *Scară* (I. 1–16) definește cuvîntul ca „unsoare cu carea să slujăsc țirulicii la rane”, sensul său nu mai poate fi pus la îndoială, așa cum a făcut Pompei Gh. Samarian, *op. cit.*, p. 162.

¹⁹² Termenul *organ*, atît de des folosit de D. Cantemir, i-a putut fi sugerat de Aristotel, la care *organon* este nu numai „totalitatea lucrărilor de logică, adică instrumentul oricărei științe” sau „instrumentul special al dialecticii”, ci și „instrumentul ființei vii, mijlocul sau mijloacele de care ea se servește și de aceea este un «organism»” (vezi Aristotel, *Organon* IV, p. XXI).

¹⁹³ Vezi, pentru acest termen, Pompei Gh. Samarian, *op. cit.*, p. 231, care crede că ar putea fi vorba de „artera radială”, deoarece în această epocă doctorii „încep să cerceteze pulsul bolnavilor”, după ce, la începutul secolului al XVII-lea, fusese descoperită circulația sîngelui. Autorul este de părere că D. Cantemir a cunoscut cartea lui N. Mavrocordat despre circulația sîngelui.

¹⁹⁴ Este vorba de gramatica lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanu și de cea a arhimandritului Macarie. Vezi Romulus Ionașcu, *Gramaticii români*, p. 7–16.

²⁰⁵ D. Cantemir folosește, pare-se, cel dintii cuvîntul *articol* cu această accepție. În primele gramatici, amintite în nota precedentă, singurul termen întrebuițat este *încheiere*.

²⁰⁶ *Cădere* „caz“ se va folosi mult timp și după D. Cantemir. Că este un calc după lat. *casus* se vede și dintr-o precizare a autorului: „Slovenéște *padej*, lătinéște *casus*“ (I. 2—251).

²⁰⁷ Într-un exemplu ca „nu *pasire gramatică*, ce jiganie filosoafă trebuie“ (I. 1—83) avem a face cu folosirea adjectivală a substantivului (lat. lit. *grammatica*), eventual cu forma feminină, creată de autor de la *gramatic*, cu *a* din etimon (ngr. *grammatikos*) netrecut încă la *ă* (Azi se spune *grămătic*). La D. Cantemir *gramatică* apare pentru prima dată cu o frecvență mai mare. Pînă la el cuvîntul este notat sporadic în textele juridice din secolul al XVII-lea și la Dosoftei.

²⁰⁸ Este, pe cît se pare, una din primele atestări ale acestui cuvînt, luat din latină. În *Gramatica românească* a lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, cea dintii cunoscută la noi, i se spune în mijloc *aruncare* (p. 81), prin calchierea latinului *interjectio*.

²⁰⁹ D. Cantemir folosește termenul grecesc. Termenul *accent*, neologism latin, va pătrunde mai tîrziu în limba română.

²¹⁰ Apare o singură dată cu acest sens.

²¹¹ Vezi mai sus *cădere* și nota.

²¹² D. Cantemir admite opt părți de vorbire, după cum reiese din *Scară*, unde se spune despre *interiecție* că este „la gramatică, una din céle opt părți a cuvîntului“ (I. 1—14). Nu putem însă ști care sînt cele două părți de vorbire ce lipsesc din clasificarea sa. Poate că una este articolul, definit ca „încheietura voroavei“ sau *capăt* (I. 1—9). Așadar și *parte a cuvîntului* apare la D. Cantemir înaintea primelor noastre gramatici.

²¹³ Am notat cuvîntul aici, cu toate că în text are sens figurat („*perispomenele mîndriii*“).

²¹⁴ Lexicul tehnic folosit în *Istoria ieroglifică* „constituie punctul de plecare al terminologiei literare române“ — afirmă D. Popovici în *Cercetări de literatură română*, p. 173.

²¹⁵ *Apostrofă* < gr. ἀποστροφή (> lat. *apostropha*). D. Cantemir i-a luat, probabil, direct din greacă. Schimbarea de gen se datorește influenței lui *apostrof* (< gr. ἀπόστροφος sau lat. *apostrophus*).

²¹⁶ Deși nu le numește, autorul a folosit în scrisul său multe alte figuri retorice, cum ar fi antiteza, exclamația, interogația etc.

²¹⁷ Vezi Teodor T. Burada, *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir domnitorul Moldovei*.

²¹⁸ Vezi, în legătură cu primele apariții ale acestui cuvânt în textele românești, Valeria Guțu Romalo, *lucr. cit.*, p. 48.

²¹⁹ Vezi, pentru începuturile formării terminologiei științifice juridice, Gr. Brîncuș, *Un glosar juridic din 1815* și R. Todoran, *Contribuții la studiul terminologiei juridico-administrative românești din Transilvania de la începutul secolului al XIX-lea*.

²²⁰ Autorul preferă *încumstanță* lui *peristasis*, ceea ce se poate vedea din frecvența lui folosire. Ambii termeni se vor folosi și mai târziu, cel grecesc în Moldova și Țara Românească, cel latin în Transilvania, unde cuvintelor grecești le corespund cuvinte latinești, luate, adesea, prin intermediul limbilor maghiară sau germană.

²²¹ Vezi și N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 13.

²²² Vezi G. Vâlsan, *D. Cantemir ca geograf; Idem, Opera geografică a principelui D. Cantemir*.

²²³ D. Cantemir considera *Descrierea Moldovei* o lucrare geografică: „în *gheografia* noastră, carea pentru Moldova am făcut” (H. 106).

²²⁴ În *Istoria ieroglifică* se folosește *mihanie*, termen de origine grecească, în *Hronic* însă *mahină*, de origine latină.

²²⁵ Vezi N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 78.

²²⁶ Sensul cuvântului este apropiat de etimon: φύσις „natură”. *Fizica* era, altădată, filozofia naturii.

²²⁷ Cuvântul se întâlnește și la Dosoftei.

²²⁸ Termenul are la D. Cantemir mai multe sensuri, înrudite însă între ele. În *Scară* el definește *dimocratia* ca „stăpînire în carea cap ales nu ieste, ce toată țara poate intra la sfat” (I. 1–11). Și „sfatului boieresc” îi spune tot *dimocrație*, deoarece îl opune domnului, adică monarhului („și pre *dimocrația* voastră epitrop monarhii noastre să punem”-I. 1–39; pentru interpretarea acestui exemplu vezi nota de la aceeași pagină).

În sfârșit, *dimocrație* mai înseamnă și „adunarea la care iau parte numai unele categorii sociale (oamenii liberi, nu șerbi)”, adunare ce a avut loc la Arnăuț-Chioi, în 1703, și care se opunea, astfel,

divanului domnesc („vești pentru adunarea de obștea *democratii* a triméte începură“-I. 1-40; vezi și nota 2 de la aceeași pagină precum și I. 1-LVII-LVIII).

²²⁹ Cuvîntul are mai multe sensuri. În *Scară* autorul îi dă sensul de „imperiu“ cînd definește *monarhia* ca „stăpînire carea singură stăpînește, precum iese a turcului, a neamțului, a Moscului“ (I.1-17). *Monarhie* are apoi sensul de „țară, stat“ („fietecarea în partea împăratului său și la ceata *monarhiei* sale locul cel inai de frunte... ținea“ -I. 1-32; vezi și nota 2 de la aceeași pagină). Altă dată termenul are sensul de „autoritate domnească“ („în descilcitura gilcévii aceștia, putérea *monarhiei* noastre lîngă noi să oprim“-I. 1-39).

²³⁰ Cuvîntul este întrebuițat și cu sensul de „țară, republică“ („cite răutăți și cumpliri au făcut *publicăi* venețienești“-H.20). Pentru forma și sensurile cuvîntului vezi și pol. *publika*.

²³¹ Vezi Finuța Asan, *Prefixul a- < lat. ad-*, p. 15.

²³² Între *mirosi* și *amirosi* de exemplu, nu există nici o deosebire de sens. Forma cu *a-* se explică, în multe cazuri, cel puțin cînd este vorba de limba veche, prin analogie cu verbele în care *a-* (< lat. *ad-*) a modificat, intrucîtva, sensul. Chiar și aici *a-* trebuie considerat prefix.

Nu totdeauna însă *a-* este, la origine, lat. *ad-*. Astfel un verb mai nou ca *agrăi* este format după germanul *anreden* sau *ansprechen* (vezi Finuța Asan, *art. cit.*, p. 12).

²³³ Multe dintre derivatele cunoscute în limba veche au dispărut cu timpul: *dezvozdi*, *dezrupe* (CI), *desgiudeca*, *desflori* (PO) etc. Vezi și Laura Vasiliu, *Derivarea cu sufixe și prefixe în Cartea cu învățătură a diaconului Coresi din 1581*, p. 253.

²³⁴ Am notat și *despune* (H. 243) pentru *dispune* (< lat. *disponere*), *desputație* (D. 111) pentru *disputație* (< lat. *disputatio*). S-ar putea să avem a face aici cu forme hipercorecte, sau, poate, mai curînd, cu o falsă analiză a cuvîntului, cu confuzia lui *dis-* cu *des-*, ceea ce în limba veche se întîlnea des. Cf. și *desprețui-disprețui*. Mai tîrziu aici *des-*, ca și în alte cuvinte formate cu acest prefix, va fi înlocuit cu *dis-*. Vezi și I. Rizescu, *Prefixe noi neproductive și puțin productive*, p. 23.

²³⁵ Vezi Flora Șuteu, *Prefixul în-/in-*, p. 43.

²³⁶ Vezi Flora Șuteu, *lucr. cit.*, p. 43.

²³⁷ Vezi, astfel, dintre exemplele ce urmează, *îmbumbăcat* față de *bumbăcat*, *s-a încăpătat* față de *s-a căpătat*.

²³⁸ Cuvîntul *însomnorat* este creat pentru a rima cu celelalte (*deșteptat*, *îngropat*).

²³⁹ Derivatul aparține lui D. Cantemir. De la adv. *atocma*, cu prefixul *a-*, autorul a format verbul *a atocma* „a potrivi” (H. 189). *Atocmire* „potrivire” presupune și forma verbală *a atocmi* (I. 2—97).

²⁴⁰ *Nedezrupt* este un caz de supraprefixare. Am mai notat și *nedespecelluit* (I. 1—142). Pentru acest procedeu vezi Florica Ficșinescu și I. Rîzescu, *Fenomenul supraprefixării în limba română*. Supraprefixarea este foarte răspîndită în limba română actuală.

²⁴¹ Pentru acest prefix vezi Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, p. 320. Exprimînd intensificarea, *po-* se apropie de valoarea prefixelor superlative (*prea-*, *răs-* *stră-* etc.). Regional (prin vestul Olteniei de exemplu) *ponegru* înseamnă „foarte supărat”, fapt care arată valoarea lui de superlativ. Pentru *ponegru*, *poroș* vezi și S. F. I. Marian, *Descîntece populare române*, p. 49—50, 305—306.

²⁴² Verbul *a ponegri* este un calc după v. sl. *počrūniti*.

²⁴³ Vezi Rodica Ocheșeanu, *Prefixele superlative în limba română*, p. 32—33 și I. Rîzescu, *Prefixul pre- în limba română*.

²⁴⁴ Tipăriturile lui Coresi oferă, de aceea, numeroase exemple.

²⁴⁵ În *prelesne*, folosit de D. Cantemir de cîteva ori, avem a face, se pare, cu confuzia lui *prea-* cu *pre-* (acesta din urmă este de origine latină). Valoarea prefixului era aici, de altfel, ștearsă din moment ce există și comparativul cu *mai* sau superlativul cu *prea*: „glavinele pre margine înșămnate sînt pentru *mai prelesne* pricêpere” (D. 23); „era *prea prelesne* lucrul a să aședza” (I. 1—128). Pentru confuzia lui *prea-* cu *pre-* vezi Laura Vasiliu, *lucr. cit.*, p. 257. *Pre-* pentru *prea-* se va întîlni, mai tîrziu, în scrierile latiniștilor. Derivatele acestea sînt însă artificiale.

²⁴⁶ Vezi Gh. Bulgăr, *Prefixul răs- în limba română*, p. 20.

²⁴⁷ Vezi Rodica Ocheșeanu, *Prefixele superlative în limba română*; Idem, *Prefixul stră-*.

²⁴⁸ Se apropie, de aceea, în privința funcției de prefixele *răs-* (*răz-*) și *prea-*.

²⁴⁹ Este vorba, deci, de creații lexicale, nu de schimbarea de sufix.

²⁵⁰ Pentru acest sufix vezi, spre exemplu, Elena Cioabanu, *Categoriile semantice create de sufixul -ar în limba română*.

²⁵¹ Sufixul *-ăreț*, nu este nici astăzi frecvent. Pentru originea lui (slavă) vezi G. Pascu, *Sufixele românești*, p. 469.

²⁵² Vezi pentru *-aș* G. Pascu, *op. cit.*, p. 245–351 și Ecaterina Ionașcu, *Sufixele -ar și -aș la numele de agent*.

²⁵³ Pentru astfel de derivate vezi și Sextil Pușcariu, *Din perspectiva Dicționarului*, p. 96.

²⁵⁴ De la acest verb derivă și substantivul *crângăit* „cronicănit“ („*crângăitul Corbului*“-I. 1–56).

²⁵⁵ Vezi și Serghie Șutu, *Strigătele animalelor (Studiu lexicografic)*, p. 87.

²⁵⁶ Vezi, spre exemplu, *bălălăi*, *chelălăi* etc.

²⁵⁷ Pentru originea acestui sufix și a variantelor sale (magh. *-ălni*, *-olni*, *-ölni*) vezi Despina Ursu, *Încadrarea morfologică a verbelor neologice în limba română din perioada 1760–1860*, p. 373, 375. Lipsa lui *-ălui* din dialectele române sud-dunărene este o dovadă în plus că avem a face cu un împrumut maghiar.

²⁵⁸ În general în epoca fanariotă grecismelor din Principate le corespundeau în Transilvania cuvinte latine, venite prin intermediul limbii maghiare (*caterisi-suspendăului*, *plioforisi-comunicăului* etc.)

²⁵⁹ Unii scriitori de mai târziu, cum a fost, de exemplu, I. Budai-Deleanu, au căutat să realizeze un „compromis“ între elementele ardelențești (multe dintre acestea sînt latinisme la origine) pe de o parte și cele grecești din Moldova și Țara Românească pe de altă parte.

²⁶⁰ Vezi și N. A. Ursu, *Problema etimologiei neologismelor limbii române*, p. 110.

²⁶¹ *Formăului* poate veni de la magh. *formăului*; cf. și lat. *formare*, fr. *former*. *Înformăului*, cu *în-*, arată că derivatul este format pe terenul limbii române. De la aceste verbe se formează apoi substantive sau adjective: *împăcăluire* (H. 23); *înformăluire* (H. 215); *neprețăluit* (D. 383); *pizmăluire* (I. 1–62); *pizmăluitor* (H. 24) etc.

²⁶² *Pretendelui* poate fi magh. *pretendălni*, dar și lat. *praetendere*, fr. *prétendre* la care s-a putut anexa sufixul *-ăului*.

²⁶³ Vezi și aici magh. *próbalni*, lat. *probare*.

²⁶⁴ Vezi magh. *szállásoni*.

²⁶⁵ Reținem, astfel, *adevărătate*, *îndurăitate* din PS, *bogătate* din CV etc.

²⁶⁶ Vezi G. Pascu, *op. cit.*, p. 8.

²⁶⁷ Vezi Sextil Pușcariu, *Pe marginea cărților IV*, p. 470.

²⁶⁸ Dosoftei a folosit cel mai mult în literatura noastră veche sufixul *-ciune*. El este considerat, pentru acest motiv, cu drept cuvânt, un predecesor al lui Aron Pumnul (vezi D. Pușchilă, *lucr. cit.*, p. 114. D. Pușchilă pune alături de *-ciune* și sufixul *-mînt*).

Pentru *-ciune* la Dosoftei vezi și Al. Rosetti, B. Cazacu, *Istoria limbii române literare I*, p. 130–131.

²⁶⁹ Apare sub diferite forme: *-cală*, *-ială*, *-ală*. Vezi și Elena Ciobanu, *Sufixul -eală*, p. 132.

²⁷⁰ Aici cuvîntul-temă, *halif*, este un neologism. Derivatul *halifeală* apare numai la D. Cantemir, fiind, probabil, o creație a sa.

²⁷¹ Vom reîntîlni acest derivat la B. P. Hasdeu.

²⁷² Avem a face, probabil, cu o altă creație a lui D. Cantemir.

²⁷³ Vezi G. Pascu, *op. cit.*, p. 144–149.

²⁷⁴ Vezi G. Pascu, *op. cit.*, p. 65–69.

⁻⁷⁶ Vezi Laura Vasiliu, *Derivarea cu sufixe și prefixe în Cartea cu învățătură a diaconului Coresi din 1581*, p. 230.

Autoarea observă că fiind foarte obișnuit, acest sufix apare, cîteodată, și „acolo unde nu este nevoie“.

²⁷⁶ *Brudiesc* este creat de la o altă formă a adjectivului, *brudiu*, pentru a rima cu *copilăresc*.

²⁷⁷ Și aici creația este, ca în atîtea alte cazuri, din necesități de rimă.

²⁷⁸ Există și adjectivul *romănesc* „român“ („istoricilor românești“-H. 361).

²⁷⁹ Vezi G. Pascu, *op. cit.*, p. 283–286.

La Dosoftei, la care cuvîntul este atestat pentru prima dată, există și *fireș* și *hireș* (vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, *Istoria limbii literare, I*, p. 130). Poate că Dosoftei este și creatorul acestui cuvînt (vezi D. Pușchilă, *lucr. cit.*, p. 89).

²⁸⁰ Pe la începutul secolului al XIX-lea *-ește* începe să fie concurat de sufixul *-icește*. Astăzi sufixul *-ește* este tot mai rar folosit, întrebunțîndu-se, de cele mai multe ori, adjectivul corespunzător cu valoare adverbială (vezi, spre exemplu, *teoretic* față de *teoretici-*

cește, numeric față de *numericește* etc.). Vezi și G. h. H a n e ș, *Sufixele adverbiale -ește și -icește*, p. 144.

²⁸¹ În felul acesta verbele de conjugarea a IV-a sînt la D. Can-temir numeroase. De altfel, în general textele de pînă pe la 1830—1840 arată că verbele de conjugarea a IV-a erau mai numeroase decît cele de conjugarea I. Începînd de pe la mijlocul secolului trecut, conjugarea I este, în textele tipărite, mai bogată decît a IV-a (vezi D e s p i n a U r s u, *lucr. cit.*, p. 372. Autoarea remarcă aici că „graiurile, în special cel moldovenesc, continuă pînă astăzi să formeze verbe noi de conjugarea a IV-a“).

²⁸² Vezi Z i z i Ș t e f ă n e s c u G o a n g ă și T a t i a n a Ț u g u l e a, *Verbe derivate de la nume de agent*.

²⁸³ În *Scară a numerilor și cuvintelor ieroglificești tîlcuitoare* nu figurează și Cioara. Aceasta despre care aflăm că „de locul său ieste *atică*, țara Elada“ (I. 1—152) îl întruchipa desigur, pe Panaio-tachi Morona.

²⁸⁴ Vezi mai sus *a moldoveni*.

²⁸⁵ Sensul de „*faire des bêtises*“, dat de Ladislav Gáldi, *op. cit.*, p. 264, este eronat.

²⁸⁶ La înlăturarea lui *-icesc* de către *-ic* un rol important l-au avut și neologismele franceze în *-ique*.

²⁸⁷ Sufixul *-icesc* îl va concura și înlocui, adesea, pe *-esc*. Notăm, chiar la D. Cantemir, *gothesc* (H. 178) și *gothicesc* (H. 271), *monar-sască* (H. 165) și *monarhicească* (H. 107) etc.

²⁸⁸ Folosim aici rezultatele obținute de Fulvia Ciobanu în articolul *Sufixul adjectival -icesc*, p. 107.

²⁸⁹ În etapa următoare și mai ales în jurul anului 1800 derivatele în *-icesc* sînt deosebit de frecvente, ca rezultat al corespondenței ce se stabilește între *-icesc* și lat. *-icus*, fr. *-ique*, it. *-ico*, germ. *-isch*. Acest fapt duce la răspîndirea lui *-icesc* nu numai în Moldova și Muntenia, ci și în Transilvania și Banat.

Dată fiind frecvența lui *-icesc* încă din secolul al XVII-lea nu mai putem admite originea lui din rus. *-іуескуі*, cum crede Fulvia Ciobanu, *art. cit.*, p. 116. De altfel și accentul este diferit. Mai plauzibilă ni se pare explicația dată de N. A. U r s u, *Observații asupra adaptării adjectivelor neologice la sistemul morfologic al limbii române, în jurul anului 1800*, p. 415, după care „*-icesc* a fost creat pe teren românesc, cu ajutorul sufixului mai vechi

-esc, în procesul de adaptare a adjectivelor neogrecești terminate în -ικός la sistemul morfologic al limbii române". După N. A. Ursu „așa se explică corespondența stabilită de la început între -icesc și sufixul neogrecesc -ικός" (*ibidem*).

²⁹⁰ Eliade Rădulescu va protesta chiar împotriva acestui sufix. Mai târziu locul lui -icesc va fi luat de sufixul -ic, care se va stabili în limba literară.

²⁹¹ Vezi Elena Slavc, *Sufixele -ie, -ărie*, p. 172. Notăm spre exemplu din CT: *batjocurie, fățărie, feție*.

²⁹² Este derivat de la *hireș* „firesc”.

²⁹³ *Mrejitorie* este creat după modelul lui *vrăjitorie*.

²⁹⁴ Pentru acest sufix vezi Elena Carabulea, *-Ame și -ime în limba română*.

²⁹⁵ Cuvântul va apărea și la Coșbuc. Vezi Elena Carabulea, *art. cit.*, p. 70.

²⁹⁶ Derivatul are, în text, acest sens, iar nu pe acela de „noutate” cum se afirmă în glosarul *Hronicului*, p. 881. *Noime* pare a fi o creație a lui D. Cantemir, după modelul lui *vechime*. Ambelor substantive le-a dat alt sens, căci și *vechime* înseamnă aici „oamenii, generațiile vechi”.

²⁹⁷ Vezi, pentru acest morfem, G. Pascu, *op. cit.*, p. 43—45 și Georgeta Ciompec, *Variantele sufixelor -ant/-ent, -anță/-ență din limba română*, p. 136, 140.

²⁹⁸ *Cîtință* apare de câteva ori încă în *Divanul* (D. 7, 9, 119). Redarea în limba noastră a lat. *quantitas* îi va preocupa și pe alți cărturari, mai târziu. Astfel la P. Maior vom întâlni *cînțime*, la I. Maiorescu *cîlățime* (alături de *cantitate*) etc. (Vezi N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, p. 162, s. v. *cantitate*).

²⁹⁹ Probabil și *fericință* este creat de D. Cantemir, care folosește și formele celelalte, cunoscute și din alte texte, *fericie* (I. 1—258), *fericire* (D. 193).

³⁰⁰ Ladislav Gáldi, *op. cit.*, p. 262, notează și *a tiranisi*. Forma nu este exactă. La locul indicat de Ladislav Gáldi avem însă „ca locul altuia să tirănească” ! (I. 2—56).

³⁰¹ Pentru frecvența lui -isi vezi Despina Ursu, *lucr. cit.*, p. 373.

³⁰² Vezi Laura Vasiliu, *Sufixe verbale românești noi (-isi, -iza, -ifca, -ona)*, p. 113.

³⁰³ Pentru modificările fonetice ce au loc în cuvintele-temă vezi G. Pascu, *op. cit.*, p. 46—47 și Laura Vasiliu, *Derivarea cu sufixe și prefixe în Cartea cu învățătură a diaconului Coresi din 1581*, p. 239.

³⁰⁴ Vezi și A. I. Rosetti, *op. cit.*, p. 571.

³⁰⁵ Cuvîntul este, probabil, creat de D. Cantemir. La Coresi există *părerinic* (CI).

³⁰⁶ *Partnic* există și în PS.

³⁰⁷ Vezi A. I. Rosetti, *op. cit.*, p. 571. Precizăm că în *Psalтира Hurmuzaki*, sufixul *-os* este mai frecvent decît în alte texte din epocă.

³⁰⁸ Vezi Petre V. Haneș, *Desvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, p. 199. Autorul notează, între altele, *aburos, auros, turburos, undos*.

³⁰⁹ Sextil Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, p. 416.

³¹⁰ Probabil derivatul este creat din necesitățile de rimă ale frazei.

³¹¹ *Calicios* se întilnește, după cîte știm, numai la D. Cantemir. Unele dicționare rețin, din texte de mai tîrziu, forma *calicos*.

³¹² Cuvîntul poate fi gr. *ὄδρῶπικός* dar și un derivat de la *dropică*, formă arhaică și populară.

³¹³ Derivat de la *mamină* „namilă, mărime, greutate”.

³¹⁴ *Norodos* ar putea fi și un calc după lat. *populosus*. Vezi Art h u r B e y r e r, *lucr. cit.*, p. 64.

³¹⁵ Vezi și *vios*. Se pare că D. Cantemir caută aici nu numai rime interioare, ci și anumite efecte fonetice pentru a reda frumusețea Inorogului. Predomină, de aceea, vocala *o*: „vios, vlăgos, ghizdav și frumos, ca soarele de luminos, ca luna de arătos și ca omătul de albicios ieste” (I. 2—81).

³¹⁶ Vezi A. I. Rosetti, *op. cit.*, p. 571.

³¹⁷ *Lenitor, mrejiitor* par a fi creații ale lui D. Cantemir.

³¹⁸ *Pricepător* este creat după modelul lui *cunoscător*. Și în derivarea cu sufixul *-tor* rima interioară a frazei este, adesea, factorul determinant la D. Cantemir.

³¹⁹ Așadar *tăcător* este un calc după latină.

³²⁰ Vezi Laura Vasiliu, *Sufixul verbal -ui și compusele ui*. Autoarea consideră, pe drept cuvînt (p. 133), că variantele cu

-l- (-lui, -ălui, -elui, etc.) trebuie totuși separate de cele simple, în -ui, deoarece -l- are altă origine decât -ui.

Pentru verbele în -ui vezi și Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 222—223.

³²¹ Verbe în -ui există și în dialectele aromân și meglenoromân. Este vorba de cuvinte de origine bulgară (nu însă și maghiară). Unii cercetători nu vorbesc de -ui, ci de -u- + -i (semn al infinitivului). Vezi, de exemplu, A. Philippide, *Istoria limbii române*, I. *Principii de istoria limbii*, p. 153, G. Pascu, *op. cit.*, p. 372—374, Laura Vasiliu, *Derivarea cu sufixe și prefixe în Cartea cu învățătură a diaconului Coresi din 1581*, p. 247—248 și Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, p. 325—326.

³²² Vezi N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 103—104.

³²³ Am mai aminti și o altă părere, că -ui este numai slav (-uj_o) și că „a devenit un sufix pentru verbe străine, deci și pentru verbele împrumutate de la unguri“ (E. Petrovici, *Note slavo-române*, III, p. 190). Bineînțeles, E. Petrovici admite că se formează verbe denominative și de la substantive de altă origine, deci și de la cele latine (*ibidem*, nota 1), Teoria lui E. Petrovici seamănă, întrucîtva, cu cea a lui Sextil Pușcariu, după care elementele maghiare ce au ca rezultat în limba română verbe în -ui, cunoscute de toți dacoromânii (*bănuți*, *mîntui* etc.), intră în limba noastră prin intermediul limbii slave și sint, prin urmare, vechi, anterioare cuvintelor maghiare ce au azi numai răspîndire regională (Sextil Pușcariu, *Pe marginea cărților*, p. 344). Pentru originea lui -ui vezi și Laura Vasiliu, *lucr. cit.*, p. 113—114.

³²⁴ Cuvîntul -temă poate fi lat. lit. *argumentare*, fr. *argumenter*. Nu este cunoscut în limba maghiară.

³²⁵ Cuvîntul pleacă, probabil, de la adjectivul latin *contentus*. Autorului nu-i erau, desigur, străine, nici ital. *contentare*, fr. *contenter*.

³²⁶ Vezi lat. *explicare*, fr. *expliquer*.

³²⁷ Neavînd sufixul -ălui, cuvîntul nu poate fi pus în legătură cu magh. *formálni*. Autorul a plecat, deci, de la lat. *formare*, eventual de la ital. *formare* sau fr. *former*.

³²⁸ Vezi lat. *informare*, ital. *informare*, fr. *informer*.

³²⁹ Vezi lat. lit. *obligare*, ital. *obbligare*.

³³⁰ *Pomăzui*, azi învechit, vine din v. sl. *pomazovali*.

³³¹ Vezi lat. lit. *praesentare*, ital. *presentare*, fr. *présenter*. Că autorul a plecat mai curînd de la verbul latin o dovedește și explicația cuvîntului: „le punea înaintea” (H. 360).

³³² Cuvîntul, azi învechit, trebuie pus în legătură cu lat. lit. *proponere* (-*posui*), ital. *proponere*, fr. *proposer*. Vezi pentru a *propozui* și I. Rizeșcu, *Prefixele pro-* în limba română.

³³³ Este învechit, ca mai toate exemplele citate aici. Vezi ital. *professare*, fr. *professer*.

³³⁴ Nefiind terminat în *-ălui* nu poate fi derivat de la magh. *rekommendálni*. Trebuie, deci, pus în legătură cu lat. *recommendare*, fr. *recommander*.

³³⁵ Forma *trăctui* este învechită și se explică prin lat. lit. *tractare* Magh. *traktálni* ar fi dat *trăctăului*.

³³⁶ Vezi N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 122.

³³⁷ Vezi Luiza Seche, *Sufixul -ură* (-*atură*, -*ătură*, -*etură*, -*itură*, -*sură*, -*tură*).

³³⁸ Substantivele onomatopeice derivate în *-ură* sînt destul de frecvente la D. Cantemir și mai ales în *Istoria ieroglifică*. Pentru folosirea lui *-ură* la derivarea de substantive de la verbe de origine onomatopeică vezi și Serghie Șutu, *lucr. cit.*, p. 88.

³³⁹ Vezi, pentru acest cuvînt, Elena Carabulea și Magdalena Popescu-Marin, *Exprimarea numelui de acțiune prin substantive cu formă de infinitiv lung și de supin*, p. 304.

³⁴⁰ Forma *poreclitură* apare alături de *poreclă*. Este folosită pentru muzicalitatea frazei: „toată ocară asupra mea *va rămînea* și toată lumea numele vînzătorului și *porecla* de răufăcătorului mie îmi *va pune*. Ce nu atîta pentru strîmbă *poreclitura* mea, cît pentru fără cale *doseditura* lui m-aș pedepsi” (I. 2—109).

³⁴¹ *Zămîntitură*, în loc de *zămînteală*, apare numai la Cantemir.

³⁴² Al. Rosetti, B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, I, p. 129.

³⁴³ Vezi Viorica Pamfil, *Contribuții la studiul statistic al lexicului românesc*, p. 209.

³⁴⁴ Pentru compuneri propriu-zise vezi Finuța Asan și Fulvia Ciobanu, *Cuvintele compuse și grupurile sintactice stabile*.

³⁴⁵ Vezi și Fulvia Ciobanu, *Formații cărturărești în compunerea românească*.

³⁴⁶ Vezi, în acest sens, *cîine-lup*, *fololiu-pat* etc.

Procedeul poate fi și popular (Vezi, de exemplu, *tata-moșul*). De data aceasta noile formații au la D. Cantemir caracter cărturăresc. Imitindu-l, poate, pe D. Cantemir, poetul Ion Gheorghe creează cuvinte ca *berbețap*, *calobou* etc. Asupra caracterului artificial al acestora a atras atenția G. Istrate în articolul *Creatie sau libertate nepermisă?*

³⁴⁷ Vezi Fulvia Ciobanu, *lucr. cit.*, p. 166.

³⁴⁸ Pentru acest procedeu la Dosoftei vezi Al. Rosetti, B. C a z a c u, *Istoria limbii române literare*, I, p. 131.

³⁴⁹ Vezi și Ioana Diaconescu, *Substantivarea adjectivului în limba română*, p. 277.

³⁵⁰ Exemplele date intră în categoria de adjective despre care DLRM nu arată că se substantivizează. Ioana Diaconescu, *art. cit.*, p. 223, dă cifra de 6138 de asemenea adjective din limba română. Nu am socotit necesar să ne oprim asupra substantivării altor adjective ca *vechi* (I. 1–14), *viu* (I. 1–60) etc.

³⁵¹ *Poetic* poate fi lat. *poeticus*, *-a*, *-um* sau grec. ποιητικός, *-ή*, *-όν*. L-am inclus aici pentru faptul că autorul îi dă valoare substantivală.

D. Cantemir folosește *ipervolicesc*, *tropicesc* ca adjective. Se pare că în *Scară* el le dă valoare substantivală. Astfel *ipervolicești* înseamnă „Laude peste puțința firii” (I. 1–26) iar *tropicesc* „Cela ce să ține cu sau de *tropuri*” (I. 1–24).

³⁵² Problema aceasta l-a preocupat mai ales pe Petru Vaida, în articolul *Calcul lingvistic ca procedeu de creare a terminologiei filozofice la Dimitrie Cantemir*.

³⁵³ Pentru unele calcuri lingvistice vezi și D. 545–557.

³⁵⁴ *Stare împregiur* se va folosi și mai tirziu pentru „circumstanță” (vezi N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 47).

Elementul popular

§ 1. Alături de elementul arhaic¹ și de cel savant, la care ne-am referit în capitolele consacrate particularităților fonetice, morfologice și lexicale, se mai desprinde din opera lui D. Cantemir și un element popular, deosebit de complex și, de aceea, foarte valoros.

Prin elementul popular înțelegem, în primul rând, limba poporului, apoi influența creației populare orale, cunoașterea tradițiilor poporului, a obiceiurilor lui etc. Dragostea de „moșie“ se împletea la D. Cantemir cu dragostea pentru popor, pentru limba și tradițiile acestuia. Deși a stat, atîta vreme, departe de țară, el nu a fost un înstrăinat. D. Cantemir nu numai că nu și-a uitat limba maternă, dar a vrut s-o ridice alături de cele mai prestigioase limbi care circulau în acea epocă. Așa cum remarcă Perpessicius, „a folosit însuși sucul limbii și înțelepciunii populare, trecută prin alambicul eruditei lui fantasii“².

Prin elementele populare folosite, D. Cantemir continuă tradiția cronicarilor și, în primul rând, a celor moldoveni³. Coloritul viu, savoarea particulară a cronicilor, pe care el le cunoștea atît de bine, se explică, înainte de toate, prin folosirea a ceea ce graiul popular avea mai valoros. Expresii ca *au luat cîmpii*, *umbla cu capul a mîină* etc. din scrisul lui M. Costin sînt caracterizate, de aceea, de N. Cartoian ca fiind „pline de

prospețime“⁴. Astfel de exemple sînt la D. Cantemir foarte numeroase.

Oricît s-ar părea de surprinzător, autorul *Istoriei ieroglifice* anticipă prin anumite procedee artistice și construcții în gen popular pe I. Creangă și M. Eminescu. Reținem, în această privință, două observații ale lui G. Călinescu: „Lui Cantemir îi place să spună istorii, anecdote și are limbuția lui Creangă în debitarea zicătorilor populare. Cameleonul care a mîncat ouă de șarpe și simte reptilele născîndu-i-se în pîntece, se vaită ca o lăuză la țară...”⁵. Apoi: „În cursul operei sînt și numeroase «elegii» în aceeași cadență populară și cu o nespus de inteligentă tratare cultă a metaforei țărănești premergînd lui Eminescu“⁶.

§ 2. Mulți cercetători au semnalat și elementul popular la D. Cantemir. Totuși problema aceasta nu a fost dezvoltată în măsura în care se cuvenea, unii dintre autori crezînd că este mai important să se oprească asupra influenței străine exercitate în opera savantului moldovean. Socotim că nu este lipsit de interes să ne oprim la cîteva dintre aceste aprecieri. Astfel după Dragoș Protopopescu, principele moldovean, „o precocitate a geniului românesc“⁷, avea o triplă personalitate: erudit, reformator al limbii și reprezentant al influențelor străine. După ce vorbește de influențele latină și greacă (bizantină), autorul adaugă: „Trebuie să mai facem loc însă și unei a treia influențe care nu e vigoarea celor două de mai sus, dar care se insinuează puțin și își imprimă pe alocurea nota. E influența graiului poporan“. Apoi: „Sînt însă prea mici particularitățile acestea, comparativ cu celelalte, ca să nu afirmăm că această influență nu se manifestă decît într-un mod hibrid, lăsînd stilul cantemiresc pradă mai mult celorlalte două, latină și greacă“⁸.

G. Pascu observa că „în descrierile sale Cantemir întrebuițează adesea proza ritmată și rimată“ apoi că „de la proza ritmată și rimată Cantemir trece chiar

la versuri“⁹. Vom vedea că, în privința aceasta, influența poeziei populare (avem în vedere *Istoria ieroglifică* mai ales) este destul de puternică.

Ilie Minea va remarca mai târziu: „Cultura multă și variată, câtă își va însuși Dimitrie Cantemir, nu-i va desființa însă firea sa de moldovean. Construcția frazei din operele sale va fi străină, dar atîta moldovenism rămîne în expresie și în vorbă, atîta spontaneitate găsim în povestirea aceluia care ajunsese un polihistor. Prin aceasta se apropie de Neculce“¹⁰.

Chiar și Sextil Pușcariu, care vedea în *Istoria ieroglifică* o „ciudățenie“, observa că „în versurile sale se simte cîteodată influența poeziei populare“¹¹.

Mai mult spațiu acordă influenței populare în opera de care ne ocupăm Al. Bistrițianu¹². Autorul se ocupă mai ales de *Descrierea Moldovei*, operă pe care D. Cantemir n-a putut-o alcătui decît „prin contactul direct cu înțelepciunea și eposul popular“ și, în oarecare măsură, de *Istoria ieroglifică*. Autorul mai arată că este necesar să se studieze și „aspectele de limbă care îl apropie pe acesta de popor“¹³.

Amintim apoi contribuțiile lui Adrian Fochi la cunoașterea elementelor etnografice și folclorice din opera lui D. Cantemir. Cercetătorul, care are în vedere întreaga operă a principelui moldovean, subliniază că materialul etnografic și folcloric românesc din opera studiată „dovedesc că D. Cantemir a cunoscut mare parte a lui din proprie observație și experiență“¹⁴.

Unele fapte de limbă, specifice graiului popular, întîlnite la D. Cantemir, au fost arătate de Al. Rosetti¹⁵ și E. Petrovici¹⁶. Cel dintîi afirmă, cu bună dreptate, că „dacă el [D. Cantemir] nu a scris totuși într-o limbă neînțeleasă în epoca sa, este pentru că cunoștea limba poporului, care stă la baza scrisului său“¹⁷.

Și I.C. Vartician subliniază că D. Cantemir este unul dintre cei dintîi culegători de proverbe și zicători, dar nu se oprește asupra particularităților lingvistice¹⁸.

Observații mai numeroase găsim apoi la I.D. Lăudat. Fiind însă vorba de o lucrare de istorie literară, I.D. Lăudat nu a avut în vedere și elementul pur lingvistic de factură populară din opera lui D. Cantemir. Reținem observația, deosebit de importantă, a autorului că „se vede... influența limbii vii populare” atunci când D. Cantemir dă narațiunii „un ritm mai vioi”¹⁹.

Și G. Ivașcu susține, vorbind despre Dimitrie Cantemir, că „sub fraza de sintaxă latină și perioada interminabilă, seva aceluiași grai popular circulă, răzbătînd adesea la suprafață”²⁰.

În ultimul timp, Manuela Tănăsescu subliniază însemnătatea elementului popular din opera lui D. Cantemir. Autoarea nu se ocupă de faptele lingvistice propriu-zise, dar precizează că „umorul și oralitatea expresiilor uneori anticipează vădit pe Creangă” și că D. Cantemir „asimilează spiritul, esența literaturii populare, adoptînd-o și încadrînd-o organic creației sale”²¹.

§ 3. D. Cantemir a cunoscut, din copilărie, folclorul românesc, obiceiurile, datinile și credințele poporului²². „Este neîndoios — spune Al. Bistrițianu — că nepotul de răzeș și-a desfătat copilăria, ca și Eminescu mai târziu, în leagănul mitului și al cîntecului popular”²³. Mărturie a acestui lucru sînt, în primul rînd, capitolele „Despre moravurile moldovenilor”, „Despre ceremoniile pe care moldovenii le observă la logodne și la nunți”, „Despre înmormîntarea moldovenilor”, „Despre religia moldovenilor”, „Despre limba moldovenilor” din *Descrierea Moldovei*. De fapt, peste tot în această operă se întîlnesc povestiri populare, „pe care le intercalează cu o adevărată slăbiciune, chiar cînd e vorba de descrieri ale naturii”²⁴.

Și în celelalte opere sînt numeroase referiri la creația populară. În *Hronic* de exemplu, se vorbește despre „Colendele anului nou” (p. 217). Tot aici aflăm că despre „vadul Obluciței” pomenesc „cîntecele prostești” (H. 241). Acestea sînt, deci, „cîntecele populare”.

În *Istoria ieroglifică* întâlnim numeroase fraze care pot fi scrise sub formă de poezie populară. De asemenea, vom întâlni aici ecouri ale unor balade populare, ale descîntecelor etc. Este deosebit de important să arătăm că tocmai în *Istoria ieroglifică*, unde autorul este cel mai mult preocupat de „suptierea“ limbii, elementele populare sînt cele mai numeroase. Aceasta este o dovadă în plus că o sursă însemnată a modelului de limbă preconizat în scrisul său era limba poporului.

Foarte adesea autorul trece prin filtrul savantului diferitele expresii, zicale populare. În *Istoria ieroglifică* recunoaştem cu uşurinţă paginile de inspiraţie populară. Basmul popular, elegia, balada etc. şi-au lăsat, toate, amprenta în scrisul lui D. Cantemir. Să ne gîndim, de exemplu, la ceea ce am putea numi „Povestea lupului“, „Povestea armăsarului“ sau „Povestea păstorului de rîmători“ din acest prim roman al literaturii noastre.

Autorul se dovedeşte şi aici un enciclopedist. El cunoaşte nu numai folclorul românesc, ci şi pe cel al altor popoare²⁵ şi, în special, pe cel oriental (arab, persan, turc)²⁶, deosebit de bogat, care, desigur, a alimentat şi el imaginaţia autorului. Stilul alegoric din *Istoria ieroglifică*, unele descrieri luxuriante amintesc de *Floarea darurilor*, de *Halima*, de *Aethiopica*, de *Sindipa* sau de *Fiziologul*²⁷.

Numeroasele proverbe, zicători din opera lui D. Cantemir şi mai ales cele şapte sute şaizeci de „sentenţii“ cu care este „împodobită“, cum precizează autorul însuşi, în titlu, *Istoria ieroglifică*, ne arată, încă o dată, baza populară a scrisului său, în care elementul românesc, deosebit de important, stă alături de celelalte elemente, străine.

Elementele populare apar la D. Cantemir chiar începînd cu lucrarea sa de început, *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*. Chiar şi aici, în ciuda unor capricii stilistice, a unor manierisme ce apar cu insistenţă, autorul nu s-a îndepărtat întru totul de limba poporu-

lui, de unele procedee ale stilului popular²⁸. Cu timpul, elementul popular își face loc tot mai mult în opera sa. Chiar acest lucru este o dovadă a cunoașterii profunde a limbii materne, a graiului popular, cu care D. Cantemir a păstrat tot timpul contactul.

§ 4. Ne vom opri, mai întâi, la elementele lexicale ce sînt populare pînă astăzi, chiar dacă unele dintre ele au suferit, cu timpul, modificări fonetice sau semantice: *a se aciua* (D. 249); *aciua* (I. 1—53); *a se amăgi* (H. 8); *a apuca*: „Povéstea Vidrii, noi, Brebii din moșii, strămoșii noștri, așa *am apucat-o*, așa o mărturisim“ (I. 1—47); *a așipi* (D. 81); *birdăhan* (I. 1—101); *a se căi* (D. 219); *chipeș* (D. 311); *chezaș* (I. 2—78); *cot*: „urdzitura temelii ca la doi *coți* de înaltă“ (I. 1—166); *covăsală* (H. 101); *de-a valma* (I. 1—46); *dihonie*: „între dobitoace oarece *dihonie* să fie am înțeleș“ (I. 1—219); *ficior de suflet* „copil adoptiv“ (H. 80); *fus*: „stea carea nu să clătéște, *fusul* carile de la noi să véde“ (I. 1—20); *a întiri* (D. 335); *a-și întrăma*: „Deci Priam, precum dzisem, *întrămîndu-ș* puterile“ (H. 91); *a să întroloca* (I. 1—141); *a se înturna* (I. 1—93); *a se juli* (H. 398); *a (se) murui*: „*s-au muruit* să nu să cunoască“ (H. 116); *nescuciurat*: „nicio vale adîncă necercată și *nescuciurată* să nu lasă“ (I. 2—7); *a se oțări* (H. 89); *a prăpădi* (H. 21); *pre-copsală* (I. 1—60); *a scăpăta*: „pînă soarele *va scăpăta*“ (I. 1—92); *sfadă* (H. 330); *a se sfădi* (I. 1—57); *socoteală* „păreră“: „cu Stravon într-o *socoteală* ieste Dionysie Periighitul“ (H. 63); *stea cu coadă*: termenul *comitis* este explicat de autor prin „*stea cu coadă*. *Stea* să naște și piere“ (I. 1—15); *steaoa ciobanului*: autorul explică *Afroditis* prin „*steaoa* carea întii să arată de cu sară, *steaoa ciobanului*, boadza dragostelor“ (I. 1—10); *a stropși*: „Traian Avgust dzice, după ce *au stropșit* pe Dachi“ (H. 154); *a tămădui* (I. 1—25)²⁹; *a ține* „a fi căsătorit cu“: „căci Anthimie *ținea* fata lui Rițimir“ (H. 292) etc.

§ 5. Remarcăm apoi, ca și în graiul popular, numeroase diminutive: *bețișor scurticel* (I. 1—22); *bortită* (I. 1—208); *brudiori cuconași* (D. 129); *coptoraș* (I. 1—175); *cîrlănaș* (I. 1—99); *cuvințel* (H. 52); *floricéle* (D. 13); *mică jigăniuță* (I. 1—39); *mitiutel* (D. 263); *mititeluș* (D. 13); *molcelușea... cărnicea* (D. 129); *musculiță* (H. 24); *păsăriță* (I. 1—146); *păsăruică* (H. 197); *păsăruță* (I. 1—193); *puținel* (H. 341); *puținteluș* (I. 1—175); *scăueș* (H. 211); *tindiță* (I. 1—91) și multe altele.

În general, D. Cantemir folosește diminutivul acolo unde conținutul textului îl cere. Astfel, istoricul trebuie să fie obiectiv. De aceea autorul *Hronicului* este de părere că „de lucrurile moșiei de la singuri noi, macar un *cuvințel* să nu izvodim” (H. 110). Mîța, care „cu mormăieturi trufașe” devorează șoarecele, „ce o aștepta nici știa, nici să gîndia”, „că vrăjmași și ascuțiți colții dulăului îndată toate *oșcioarele* îi zdrumicară și toate *mățișoarele* îi deșirară” (I. 1—255). Și nici dulăului „dîrz” și „cu coada bîrzoiată” nu-i venea în minte ce-l așteaptă. Dar și șoarecele își meritase soarta căci n-a vrut să asculte rugămintele păsăruicii de a-i cruța măcar un singur pușor. Aceasta din urmă, la rîndul ei, „tot cu furnici *mititéle pușorii* a-și hrăni și a-i crește era obiciuită” (I. 253). Se vede, peste tot, ironia și satisfacția, totodată, subliniate de diminutivele întrebuițate. Tot acest lanț de fărădelegi are loc după dictonul popular că „cine face, face-i-să” (I. 1—255).

Altă dată diminutivul exprimă modestia autorului, care spune despre *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea* în „Cartea de închinăciune”: „acest al meu *dărișor* Mării Tale nevrédnic și netrédnic ieste” (D.13). Tot aici autorul își caracterizează lucrarea sa care, în partea a doua cuprinde numeroase citate biblice iar în partea a treia este o traducere a celor 77 de „puncturi” din A. Wissowatius, „un de *floricéle* cules și legat *mănunchés*”, adus domnului țării.

Diminutivele îi servesc apoi autorului și la sublinierea contrastului: „Au poate dară *luminuța lumînărelii* împotriva soarelui să strălucească?” (D. 13). Sau: „Au poate *muvițița* în a Olimbului munte coastă să să cunoască?” (D. 13). Minciuna nu poate avea o bază temeinică, ci una șubredă, mică, ce poate fi ușor dărîmată. Autorul vorbește, de aceea, de *scăueșul* minciunii, care are doar trei picioare. Unul singur dacă i se scoate, minciuna se prăbușește: „că din trii picioare a *scăuieșului* minciunii, unul scoțindu-să, în vicleșug rădzimatul, fără greș pohîrnindu-să, cu bună samă cu capul în gios să dă” (I. 1—62).

§ 6. În opera lui D. Cantemir există un mare număr de construcții (locuțiuni, expresii etc.) ce caracterizează graiul popular pînă astăzi.

Sînt binecunoscute, de exemplu, asemănările ce există între scrisul lui I. Neculce și cel al lui I. Creangă. Ceea ce îi apropie este tocmai folosirea graiului popular. Deși cu caracter diferit, opera lui D. Cantemir are numeroase elemente comune și cu cronică lui I. Neculce și cu opera lui I. Creangă. Este vorba de folosirea, și de către D. Cantemir, a numeroase elemente populare care se întîlnesc și la ceilalți. Apropierile pe care le vom face, de aceea, întăresc concluzia că D. Cantemir a dat o înaltă prețuire materialului lingvistic popular³⁰.

Vorbînd despre izvorul banei lui Simion Dascălul, D. Cantemir notează că aceasta este o poveste căreia „noi moldovénii îi dzicem *minciună cu coarne*” (H. 142).

Vestea prinderii Inorogului a avut un răsunset deosebit de puternic. Hameleonul, care uneltise îndelung în acest sens, prefăcîndu-se că nu știe nimic, aleargă la Șoim „cum să dzice cuvîntul *cu o falcă în ceriu și cu alta în pămînt*” (I. 2—140). Precizarea „cum să dzice cuvîntul”, care amintește numai decît de „vorba aceea” sau „ca cuvîntul din poveste...” de la I. Creangă, subliniază originea populară a expresiei³¹.

Deosebit de frecventă este, ca peste tot în limba veche, locuțiunea adverbială *cu totului tot*: „crăia dachilor *cu totului tot* s-au stîns“ (H. 77); „și din catastivul ceii mai știute și mai cunoscute istorii *cu totului tot* a-l rade și a-l șterge s-au nevoit“ (H. 24)³².

Autorul folosește și locuțiunea adverbială *de-a fir-a-păr*: „și de toate *de-a fir-a-păr* povestindu-i, s-au adevérit precum ei nepoții lui și fiii fétii sale Reii să fie“ (H. 98); „toate cuvintele lupului³³ *de-a fir-a-păr* povesti“ (I. 1 — 123).

Este prezentă apoi locuțiunea adverbială populară *bucăți-bucățele*, după modelul căreia *fărîmi-fărîmie* devine la D. Cantemir *fărîmi-fărîmiele*; „biruința la lup rămasă și *bucăți-bucățele* făcîndu-l, viermilor îl întinsă masă“ (I. 1—256); „ca cu un brici părul, fără de nici o milă îi curmară și *bucăți-bucățele* tirănește... îl spintecară“ (I. 1—96); „Ce păsăruica, milos și jealnic cuvîntul ei în samă nebăgînd, *fărîmi-fărîmiele* făcînd-o, puilor o împărți“ (I. 1—253). Notăm și locuțiunea *prav și pulbere*: „și tot împotrivicul *prav și pulbere* supt talpele împăratului meu să să facă“ (I. 2—19).

Mai reținem: *cît pe cii, mai-mai*; „*cît pe cii* de n-au ucis și pe împăratul“ (H. 188); „mîna lăcomiii *mai-mai* la ceva desăvîrșit primejdie îl adusese“ (I. 2—197).

O construcție care amintește poate cel mai mult de Creangă este locuțiunea adjectivală *ca aceea*, cu sens superlativ: „dat-au dumnădzău o arșiță și o căldură *ca aceea*, cît toate apele și izvoarele atîta s-au fost încăldzit, cît n-au mai putut oamenii să-și potolească setea cu apă“ (H. 455); „După despărțirea împăratului de oaste, au intrat în oaste o frică și o spaimă *ca acéia*, cît de nime goniți fugiia“ (H. 337)³⁴; „ce dumnădzău... o negură *ca acéia* au slobodzit, cît toți munții și locurile cele strîmpte, carile varvarii păziia, au cuprins“ (H. 402)³⁵.

Alte mijloace pentru exprimarea superlativului, de asemenea ca în graiul popular: „au fost un stîlp de marmure, înalt *peste samă*, cît abia i se videa vîrvul“

(H. 457); „Acolo de iznoavă oaste multă *peste samă* strîngînd“ (H. 238—239); „și-i asupriia *peste măsură*“ (H. 400); „face flori albe... *prea* frumos mirositoare“ (I. 1—26); „au cădzut tocmai în fundul fîntînii carea era *prea* adîncă“ (H. 158); „pentru această din părere scornită voroavă, *tare* probozesc pre Eneas“ (H. 124); „Pod lucru *de minune*... au rîdicat, nu departe de la Nicopolis“ (H. 160). Sau: „Frumos *ca soarele*“ (I. 1—26); „mînios *ca focul*“ (I. 1—26).

D. Cantemir folosește foarte des locuțiunea verbală *a-i fi voia*. O vom întîlni și la Creangă. Notăm cîteva exemple: „ce-ț *va fi voia* acéia ia și fă“ (D. 111); „ș-au prădat spre Țara Nemțască cît și cum *li-au fost voia*“ (H. 437); precum *voia le iera* prăda și ardea“ (H. 265); venind la împăratul, i-au dzis că *de-i va fi voia*... să să mîntuiască de un neprietin... să poroncească să tae capul stîlpului“ (H. 368)³⁶. De această construcție amintește apoi alta, ca în fraza: „După acéia preotul Filohrisos mă întrebă ce *mi-ar fi pofta* și cu ce gînd am adus jirtfă“ (I. 1—177).

Tot populară este și locuțiunea verbală *a-și face sama* „a se sinucide“. Decebal, biruit de romani, „singur și *samă făcîndu-și*, s-au omorît“ (H. 189). După o întîlnire cu Inorogul, Hameleonul, cunoscut prin uneltiri și intrigi, își spune sieși că nimeni nu va ști nimic: „Eu singur, nu lui, nu altuia să-i spui, ce așeși de ași ști că pîielea de pre mine știe céle ce dzac în mine, singur mie *samă făcîndu-mi*... m-ași spîndzura“ (I. 2—118).

Pentru „a-și închipui“, „a înțelege“ se spune, în popor, *a încăpea (ceva) cu mintea*. Întîlnim și acest element popular la D. Cantemir: „Iară ce răutăți (dzice istoricul Honiatis) au făcut vlahii cu tătarîi, cu acestea a lor prădzi și jacuri, într-acesta chip era, ca carile nici s-au mai vădzut vréodînaoară, nici pot să *le încapă* cineva *cu mintea*“ (H. 432).

Autorul plecînd de la locuțiunea populară *a-și trage sufletul*, explică astfel neologismul *agoană* „agonie“

într-o notă marginală: *în tragerea sufletului de moarte* (H. 360).

Altă dată el folosește numai construcția populară: „Grecii, ca un om când *trage de moarte*, tînd leșinînd, tînd iarăș mai răzsufliînd și ca cum țarna mormîntului ș-ar fi scuturat de pre umere, toți odată însuflețindu-să... au năvălit“ (H. 422).

Pentru a arăta originea romano-moldo-vlahilor D. Cantemir s-a folosit de izvoare istorice. „Noi de la noi *cîtu-i negrul supt unghie* nu vom dzice“ — precizează autorul (H. 24). Expresia apare în toate operele sale. Lumea, spre exemplu, se laudă (D. 61), că toți cei ce „cu ale méle de îndrăgit podoabe fiind îmbrăcați“, „*nice cîtu-i negru supt unghie* scădere de binele sufletului lor nu s-au atins“. Hameleonul se duce la Inorog și-l „asigură“ de sinceritate: „*ce macar cît negrul supt unghie* lucrul acesta așea a fi nu l-am aflat“ (I. 2—121).

Adesea D. Cantemir nu se mulțumește cu simpla relatare a faptelor. Evident, fără a denatura adevărul istoric, autorul ia atitudine față de un fapt relatat, prin folosirea unei anumite expresii. El se arată, astfel, satisfăcut, după ce vorbește de lăcomia și mîndria avarilor: „Ce aceasta a lor mîndrie, după ce au stătut Mavrichie, la împărăție, *li-au ieșit pe nas*“ (H. 327). Hatmanul Priscus, fără știrea împăratului, trece Dunărea și-i bate pe avari în mai multe rînduri. I-a urmărit pînă spre Tisa. „Ce și acolo — precizează autorul cu toată satisfacția — *varvarii acéiaș păpără au mîncat*“ (H. 329).

Inorogul acceptă o întîlnire propusă de Hameleon. Acesta voia să-l prindă pe Inorog și, foarte satisfăcut, se duce la Șoim și-l înformează asupra condițiilor întîlnirii cu Inorogul. Cît despre rest, îi spune Șoimului, „eu, sluga ta... ori în ce chip ar fi (după cum să dzice dzicătoarea), *voi afla ac de cojocul lui*“ (I. 2—23). La fel, „Pardosul cu multe pestriciunile și picăturile lui *va afla ac de cojocul Lupului*“ (I. 1—120). Sau: „Iară

de să vor ispiti și altăceva, mai mult de aceasta grijă nu purta, căci *avem noi ac de cojocul lor*" (I. 2—214).

După ce tătarii au cucerit cetatea Serras „au pus-o de *au făcut-o atocma cu pământul*" (H. 428).

Aflăm din *Hronic* că Laslău, datorită unei secete puternice, nu avea apă să bea. Atunci „Sava... pentru ca să-ș bată joc de Laslău“ l-ar fi înștiințat că moare de sete, rugându-l „să-i trimață vre un féliu de băătură, pentru ca *să-ș răcorească inima*" (H. 141).

După ce Hamelonul aduce răspunsul că Inorogul acceptă întâlnirea se duce la Șoim să-l roage ca nu cumva el să cadă în cursă. „Și altele multe cătră acéstea dicăind și în uscat înghițind, cuvinte căptușite îngăima și *téie de curméie lega*" (I. 2—34—35).

Camilopardalul este de părere că împăcarea între Corb și Inorog trebuie să aibă loc în altă parte. El nu-și mai vede, de aceea, rostul său ca mediator: „Ce acmu aieva ieste că și acéstea ispite sint și *apă în piă bă-tută* (I. 2—234).

§ 7. Remarcăm la D. Cantemir și o serie de propoziții sau fraze cu o structură fixă, ca pînă astăzi în vorbirea populară: barbarii au fost atît de puternic loviți „cît de tot uluindu-să, *cine încătro au putut*, s-au rîsipit" (H. 402). Dintr-o intervenție a Vulpii reținem apoi: „Însă *cine ce are și cît are*, atîta poate da și arăta" (I. 1—86). Această ultimă construcție o vom găsi iarăși la Creangă³⁷, chiar dacă sub altă formă.

Păsărica își recunoaște vina de a fi mîncat furnicile în momentul în care își vede ultimul puîșor amenințat de șoarece: „Eu păcatul mieu cunosc“, „jealnicul glas n-am ascultat" și, de aceea, „*trag ce trag și pat ce pat*" (I. 1—254).

În multe fraze se recunosc procedee sintactice populare. Uneori propozițiile temporale sînt introduse prin *dacă*: „Unde Camilopardalul, dintr-îmbe părțile, toate pre amănuntul *dacă întrebă* și toate pricinele vrăjbilor *dacă înțeliasă*, nesăvîrșită pizma Corbului și neînduple-

cată firea Inorogului cunoscu“ (I. 2—225). Altă dată caracteristic este, de exemplu, nominativul suspendat: „*Porcariul*, uneori vis, părere, alteori ca o basnă de poveste lucrul carile aieva și adevărat să făcusa a fi i să părea“ (I. 2—127). Sau: „Căci *Bittlanul* socotind că Vidra prin gîrle vînatul pîștelui îl împuțineadză, i s-au părut că i să va deșerta vreodată gușea“ (I. 1—68).

§ 8. Întreaga operă a lui D. Cantemir și mai ales *Istoria ieroglifică* se caracterizează prin numeroase proverbe. Acestea îl apropie nu numai de I. Neculce și I. Creangă, ci și de Anton Pann³⁸ și chiar de Iordache Golescu.

Proveniența acestor proverbe este foarte diferită. Numărul mare de proverbe din opera de care ne ocupăm stă în legătură cu lecturile vaste ale autorului. Multe dintre ele sînt însă românești. D. Cantemir le pune alături de cele luate din Hesiod, Horațiu, Homer, din diferite culegeri de sentințe filozofice și morale ce erau la modă în acea vreme, din cărțile populare sau direct din literatura arabă, persană, turcă etc., ceea ce arată, din nou, prețuirea înaltă pentru tezaurul popular românesc. Desigur că unele „sentinții“ din *Istoria ieroglifică* sînt create de însuși D. Cantemir. Acestea reflectă idei personale, au, uneori, caracter filozofic și arată că putem vorbi la D. Cantemir de un adevărat spirit aforistic³⁹. Aceste „sentinții“ din *Istoria ieroglifică* nu au atît rolul de a moraliza, cum constatăm la cronicari de exemplu, cît de a înfrumuseța stilul. Din titlul însuși al *Istoriei ieroglifice* aflăm că opera aceasta este „cu 760 de sentinții împodobită“. Aceste proverbe, maxime etc. îl arată pe autor un spirit vioi, creator.

Procedeul de a include asemenea „sentinții“ în fraze nu trebuie considerat, după părerea noastră, ca fiind numaidecît „luat din literatura turcă“, deoarece operele turcești nu erau singurele „pline de citate în versuri

și de reflexii morale și filozofice, inserate în frază⁴⁰. În epocă circulau, la noi, în manuscrise slavone, grecești sau chiar și în traducere românească, numeroase cărți populare, unele foarte bogate în proverbe și maxime de tot felul. *Floarea darurilor*, de exemplu, fusese tradusă la noi în 1620 și 1693, probabil după un manuscris slavon. În vremea lui C. Brîncoveanu s-au făcut și copii, manuscrise, după versiuni grecești. Cele două traduceri românești amintite se deosebesc, întrucîtva, de originalul italian (*Fiore di virtù*) căci aici nu se mai dă autorul maximei folosite și, adesea, sînt legate prin conjuncția și mai multe sentințe. Credem că nu întîmplător aceste două caracteristici se găsesc și în *Istoria ieroglifică*. Sînt necesare, iarăși, exemple: „Că sula de aur zidiurile pătrunde și lăcomia își vinde neamul și moșia“ (I. 1—132)⁴¹; „că din pricinile mici mari gîlcëve să scornesc și țințariul să face armăsariu“ (I. 1—66); „că unde lipsăsc crierii din cap, acolo covîrșește coada peste cap și cine vrednicia capului nu pricepe, acela lungimea codzii la mare cînte ține“ (I. 1—135) etc.

Multe reflexiuni morale există apoi în *Aethiopica* lui Iliodor, amintită, de altfel, de D. Cantemir. Chiar dacă, așa cum au arătat unii cercetători, D. Cantemir ia de aici numai planul, el putea reține și ideea de a-și înfrumuseța opera cu tot felul de proverbe, maxime etc. În *Aethiopica* există, ca și în *Istoria ieroglifică*, „interminabile monologuri“ care, alături de reflexiunile morale, fac ca acțiunea să fie „neconținut stînjenită și încetinită“⁴². D. Cantemir folosește și citează acest roman popular grecesc înainte ca el să fi fost tradus în limba română.

Autorul *Istoriei ieroglifice* a cunoscut apoi și Fiziologul, una dintre cele mai răspîndite cărți populare la noi. Aici se vorbește despre animale, păsări, pești, ființe reale sau fantastice, ale căror obiceiuri simbolizează diferite idei morale, religioase etc. Poate mai ales aici a găsit D. Cantemir ideea de simbol.

Desigur că subiectul *Istoriei ieroglifice* nu seamănă cu cele ale lucrărilor amintite. Acestea însă, toate, la care se adaugă lectura a numeroase alte lucrări, i-au sugerat autorului idei, procedee artistice. Cărțile populare au îmbogățit, deci, opera lui D. Cantemir, așa cum au îmbogățit-o, chiar dacă nu în aceeași măsură, pe cea a lui Torquato Tasso, Cervantes, Shakespeare sau Voltaire.

La D. Cantemir, cum s-a văzut și mai înainte, materialul popular este, adesea, prelucrat, trecut printr-un filtru, am zice, multiplu, al eruditului, al filozofului, al scriitorului, al reformatorului de limbă⁴³. Iată, spre exemplu, cum folosește autorul expresia *a face fețe-fețe*: „Și așa, *fête după fête* și chipuri după chipuri în față schimbându-și, cătră Șoim voroava... începu“ (I. 2—80). De asemenea, în popor se spune că *după ris vine și plîns*. De aici a plecat și D. Cantemir scriind: „și de să va mai întoarce vreodată plînsul acesta în ris și bucurie, unul dumnădzău știe“ (H. 334). O frază ca „Iară Hameleonul, în groapa carea singur au săpat, într-acéiași singur au cădzut“ (I. 2—220) are ca punct de plecare proverbul că *cine sapă groapa altuia cade el singur în ea*.

Nu rareori autorul îmbogățește proverbul românesc de la care pleacă. Astfel *lupul păru-și schimbă, iar năravul ba ia la* D. Cantemir forma: „Lupul părul după vremi își schimbă iară din firea lui nu iese, nici obicéile învățate își mută“ (I. 1—221). De asemenea, proverbul că *nu tot ce zboară se mănîncă* devine: „că nu toată pasirea zburătoare să mănîncă, nici tot marile pre cel mai mic stăpînește, nici toată pofta din părere născută să plineste“ (I. 1—244—245). Un proverb ca *minci-nosul nici cînd spune adevărul nu este crezut* este punctul de plecare pentru ironia lui D. Cantemir: „căci aceasta ieste dobînda minci-nosului, ca cînd ar grăi și adevărul, să nu să mai creadză“ (H. 471). Notăm, în continuare, alte proverbe românești care apar la D. Cantemir cu unele modificări: *cu paza bună din primejdiia rea poate*

să scape (I. 2—119); *ce ție a-ți fi nu învoești, altuia să nu faci* (H. 206); *gura carea singură pre sine să laudă să fie puțin* (D. 11).

Preluând materialul lingvistic popular, D. Cantemir se apropie de M. Sadoveanu. Deosebirile dintre I. Neculce și D. Cantemir în ceea ce privește felul cum folosesc elementul popular sînt, în linii generale, deosebirile pe care le constatăm, mai tîrziu (și pe alt plan, evident), între I. Creangă și M. Sadoveanu.

Cum spuneam, unele „sentenții“ nu sînt decît intervenții, reflecții ale autorului: „ce oricît cineva de înțelept și oricît de bine a lucrurilor socotitoriu ar fi, singur numai cu socoteala sa împlînd și în sfaturile sale și pre altul neîntrebînd, în cea mai de pre urmă a nu greși peste puțință ieste“ (I. 1—131). Sau: „că precum o boală și o fierbinteală cît de puțin în trup sau o durere cît de mică într-un mădulariu tot trupul spre neaședzare și pătîmire aduce, așea neunire în politie și nevoița în cetate ciuma și lîngoare cea mai rea și troahna⁴⁴ cea mai lipicioasă ieste“ (I. 1—141).

§ 9. Ca și la cronicari, se întîlnesc în opera lui D. Cantemir numeroase comparații în gen popular sau care folosesc expresii populare: „și iarăș *ca puiul șearpelui capul rădicînd*“ (H. 105); „pentru ca cea adevărată istorie, din basne, *ca grîul de neghină să aliagă*“ (H.171); „ce ca cum i-ar fi stătut neprietinul *cu sulita în coaste*, așea păzise să iasă mai curund dintr-însa“ (H.404); „însă precum *nici un trandafir fără ghimpi* și nici un lucru fără greutatea sa și fără vreo împiedecare să fie nu poate“ (H. 395).

Ne-am oprit numai asupra materialului lingvistic folosit de autor din limba română. Acest material, bogat, este întrebuițat de D. Cantemir în mod creator, este, adesea, valorificat literar.

§ 10. Un procedeu stilistic des folosit de autor este acumularea de epitete. Un fragment semnificativ din

acest punct de vedere este următorul: „vedzi strîmbe și cîrjobe lucrurile norocului, ghibul, gîtul flocos, pieptul, botioase genunchile, cătălige picioarele, dințoase fălcile, ciute urechile, puchinoși ochii, suciți mușchii, întinse vinele, lăboase copitele Cămilei, cu suleaget ⁴⁵ trupul, cu albă pelița, cu negri și mîngîioși ochii, cu suptiri degéțelele, cu roșioare unghișoarele, cu molcelușe vinișoarele, cu iscusit mijlocelul și cu rătungior grumăgiorul Helgii, ce potrivire, ce asemănare și ce alăturare are?“ (I. 1—138). Fragmentul prezintă contrastul dintre Cămilă și Helge, care urmează să se căsătorească. Partea în care este caracterizată Cămila aduce aminte de descrierea ființelor urite și rele din descîntecele de samcă ⁴⁶. Partea a doua este inspirată din orațiile de nuntă. Ea ne amintește, de altfel, de un pasaj din *Descrierea Moldovei*, unde autorul spune că pețitorilor li se arată nu „ciuta“ pe urmele cărcia ei au venit, ci o fată bătrînă, zdrențuroasă. Ei atunci „tăgăduiesc“ și adaugă că „vînatul lor a fost cu părul de aur, cu ochii de șoim, cu dinții înșirați în chip de mărgăritare, cu buzele întrecînd cireșele în roșată, cu mijlocul ca de leoaică, cu pieptul de gîscă, cu gîtul de lebădă, cu degetele mai curate ca ceara, iar la față mai strălucitoare decît soarele și luna“ (DM. 159). Sînt reproduse, aici, cuvintele pețitorilor. Remarcăm și de data aceasta aceeași aglomerare de epitete pe care am văzut-o în fragmentul precedent, procedeu luat de D. Cantemir din literatura populară. Procedeu, în exemplele date, este același deși el este folosit o dată pentru a caricaturiza, altă dată pentru a descrie gingășia. Amintim că Helgea, a doua soție a lui M. Racoviță, era mireasa iar Cămila (M. Racoviță, cumnat al lui D. Cantemir); mirele⁴⁷.

Altă dată D. Cantemir transformă acest procedeu popular într-un procedeu de creație propriu, mai intelectualizat, am spune. Epitetele pot fi nume predicative, un șir de subiecte sau un șir de apozitii. Iată un exemplu pentru prima situație cînd „determinatul“

rămîne subiect. Hameleonul „de lucru spurcat și scărândăvicios ca acesta să apucă, ca el, *organul fărălegii, vasul otrăvii, lingura vrăjbiei, tocul minciunilor, silța amăgéliei, cursa vicleșugului, văpsala strîmbătății și vîndătorul dreptății* să să facă priimi“ (I. 2—16). Notăm un exemplu pentru cel de-al doilea caz, cînd „determinatul“ se transformă într-o apozitie: „În vremea acestuia împărat... născutu-s-au *puiul viperii, părintele minciunii, fiul întunérecului, înpelitat chipul diavolului, silța satanii, gura tartarului, ucigașul sufletelor, vrăjmașul adevărului, ocara lumii, cinstea musulmanilor, pseudop.ofitul Muhammed*“ (H. 326). În sfîrșit, pentru cea de-a treia situație: „Acesta, iarăși dzic, *sămînța vicleșugului, rădăcina răutății, odrasla spurcăciunii, cranga scîrnăvii, iasca sicofandiii, izvodul epiorhiii, pilda obrăzniciii și văpsala politichiliii*, Hameleonul... iarăși la locul prundișului vini“ (I. 2—218—219). Aici „determinatul“ real intră și el în șirul, de regulă foarte lung, al apozitiilor.

§ 11. Tot în *Descrierea Moldovei* se arată că în Moldova, ca și în alte părți, poporul „la nunți, la înmormîntări și la anumite timpuri ale anului celebrează’ cu versuri și cîntece oarecare nume necunoscute și care miroasă a culturi vechi ale Daciei“ și dă exemple ca *Zîna, Drăgaica, Stahia, Dracul din vale, Sînzienele, Paparuda* etc. (DM. 169). Nu mai încape nici o îndoială că D. Cantemir cunoștea foarte bine versurile populare. Acest lucru se resimte peste tot în opera sa și, în primul rînd, în *Istoria ieroglifică*.

Cine citește cu atenție opera lui D. Cantemir observă, chiar începînd cu *Divanul*, alături de frazele ample, deosebit de încărcate în ornamente de tot felul, cu o topică originală față de cea cunoscută mai înainte, cu sens greu de urmărit și fraze, unele mai ample, altele scurte, a căror caracteristică este o anumită muzicalitate. Numeroase fraze au ritm, care, de cele mai multe ori, este asemănător celui din poezia populară. Foarte

adesea se adaugă și o serie de rime interioare. „Cadența“ frazei, apoi deseale potriviri de cuvinte dau impresia că autorul voia să scrie unele fragmente din opera sa în versuri. Încă din copilărie autorul a putut observa acest procedeu la povestitorii populari. Cea mai mare parte din *Istoria ieroglifică* este scrisă în acest fel, încît creează impresia că autorul a vrut s-o scrie în versuri, ca pe o adevărată *Batrachomiomahie*⁴⁸. D. Cantemir are talent în realizarea unor asemenea fraze. Tocmai legătura strînsă pe care a păstrat-o cu graiul poporului și cu creația acestuia ușurează lectura operei celei mai erudite minți a trecutului nostru cultural.

Cei care au caracterizat *Divanul* ca lucrare ilizibilă s-au referit numai la frazele greoaie mai ales (sau poate exclusiv) din paginile ce precedă cele trei Cărți ale acestei opere. Ei nu au observat (sau poate au uitat) că aici și, în special, în Cartea I, cea mai originală, de altfel, sînt și fraze, uneori fragmente întregi bine realizate sub aspect formal. Tocmai aici se văd procedeele de care am vorbit mai sus. Reproducem cîteva fragmente:

„O, lumea, eu poftesc *moșii* și moșteniri, adecă sate, țarini și *vii*, ca mai mult să mă *întăresc* și mai slăvit nume să-mi *agonesesc*“ (D. 49).

Răspunsul lumii la cuvintele de mai sus ale înțeleptului nu mai are atîtea rime interioare, ci mai ales ritm:

„Iată că eu ți-am dat avuție multă. Du-te la cei ce, de lipsă, moșile și satele își vînd și acmu în strînsoare fiind, cu eftin preț le vei cumpăra și într-acesta chip iată că cu moșii și cu ocine te vei face“ (D. 49).

O caracteristică a multor fraze este monorima:

„Căci eu nemărui vreun rău a face *silesc*, nice spre primejdiia sau spre perirea cuiva mă *nevoesc*, ce mai vartos tuturor în toate tot binele și îndămîna și toată lesnirea *învoesc* și *nevoesc*, precum toți înțelepții miei aceasta *mărturisăsc*; nemărui *fățarnicesc*, pe nime

amăgesc; pre nime *urăsc*; pre nime din mine *izgonesc*,
ce tuturor bine le *poftesc*" (D. 81).

În alt loc lumea îl invită pe înțelept să privească
„toate ținuturile”, adică (și ceea ce urmează se
poate scrie sub formă de versuri):

„Tirgurile cele *norodoasă*,
cătățile cele *vîrtoasă*,
satele cele *dése*,
viile cele *roditoare*,
țarinile cele de bișug *dătătoare*,
grădinile cele cu flori *frumoasă*
livedzile cele cu pomături *drăgăstoasă*" (D. 75) ⁴⁹.

În *Istoria ieroglică* fragmente și chiar pagini întregi
pot fi transpuse în formă versificată. Foarte cunoscut
este pasajul în care Inorogul, prins în urma uneltiri-
lor Hameleonului, este disperat că Filul refuză să-i
dea ajutor: „Ce mîngăiere i-au rămas? Nici una. Ce
sprijenială i-au rămas? Nici una. Ce prietin i să arată?
Nici unul”. Și apoi (redăm pasajul sub formă versifi-
cată):

„Munți, crăpați,
copaci, vă despicați,
pietri, vă fărîmați!
Asupra lucrului ce s-au făcut
plîngă piatra cu izvoară,
munții puhoaie pogoară,
lăcașele Inorogului,
pășunile,
grădinele,
cerniască-să,
păliască-să,
veștedzască-să,
nu înfloriască,
nu înverdască,
nici să odrăsiască,

și pre domnul lor cu jeale,
 pre stăpînul lor negrele,
 suspinînd,
 tinguind,
 nencetat să pomenească.
 Ochiuri de cucoară,
 voi, limpedzi izvoară,
 a izvorî vă părășiți,
 și-n amar vă primeniți" (I. 2—137).

Chiar dacă pentru o astfel de „plîngere”, care face ca și natura să participe la nenorocirea omului, autorul va fi avut modele în literatura grecească a secolelor al XV-lea și al XVI-lea⁵⁰ se impune și observația că el a turnat tot conținutul în vers de factură populară românească⁵¹.

După terminarea acestei plîngeri, Hameleonul, prefăcîndu-se că nu știe nimic, se întrebă, desigur, mirat: „ce poate fi jealnic sunetul acesta? Ce poate fi lăcrămoase huietele acéstea? Ce pot fi cernite cîntecele ce audzu? Ce pot fi ponegrite stihurile și într-însă necredzute cuvintele carile la urechi îmi vin?” (I. 2—139). Avem aici o dovadă în plus că D. Cantemir ar fi putut scrie chiar în versuri *Istoria ieroglifică*. Asemenea fragmente sînt numite de D. Cantemir însuși „elegii căielnice și traghicești” (I. 2—139).

Șoimul, după o întîlnire cu Inorogul, descoperă perfidia Hameleonului. Înfruntat cum nu se aștepta, Hameleonul îi spune să găsească de-acum sprijin în „acést... de curînd și prospăt iubovnic” (I. 2—81). Și urmează un pasaj dintre cele mai revelatoare din opera lui D. Cantemir pentru influența poeziei populare⁵²:

„Eu m-am vechit,
 m-am veștedzit,
 și ca florile de brumă m-am ovilit.
 Soarele m-au lovit,

căldura m-au pălit,
vînturile m-au negrit,
drumurile m-au ostenit,
dzilele m-au vechit
aia m-au îmbătrînit,
noaptele m-au schimosit,
și decît toate mai cumplit,
norocul m-au urgisit,
și din dragostele tale m-au izgonit" (I. 2—81).

D. Cantemir anticipă prin aceste „harmonii tînguioase" (I. 2—136) poezia noastră elegiacă. Descoperim, numaidecît, în versurile de mai sus, o armonie pe care o vom întîlni mai tîrziu în poezia lui M. Eminescu. Există la D. Cantemir unele note preeminesciene, explicabile prin valorificarea, de către domnitorul Moldovei, a unor elemente din graiul și literatura poporului. Influența populară îl leagă pe D. Cantemir de tot ce s-a scris valoros pînă la el și după el. Din acest punct de vedere eruditul moldovean nu poate fi considerat un izolat în literatura și cultura română.

Noul „iubovnic" al Șoimului, continuă, ironic, Hamleonul, este

„Vios, vlăgos,
ghizdav și frumos,
ca soarele de luminos,
ca luna de arătos
și ca omătul de albicios" (I. 2—81).

Inorogul, prezentat astfel, ni-l amintește pe „puiul de împărat" de mai tîrziu, al lui Odobescu, „mîndru ca strălucitul soare la amiazi, blînd ca razele line și luminoase ale lunii" etc.⁵³.

Și continuă descrierea Inorogului în felul următor⁵⁴:

„Ochii șoimului,
pieptul leului,

fața trandafirului,
 fruntea iasiminului,
 gura bujorului
 dinții lăcrămioarelor,
 grumadzii păunului,
 sprincénele corbului,
 părul sobolului,
 mînule ca aripile,
 dégetele ca radzele,
 mijlocul pardosului,
 statul chiparosului,
 pelița cacumului,
 unghetele inorogului,
 glasul bubocului
 și virtutea colunului are“ (p. 81—82).

Este deosebit de important să remarcăm aici ecourile Mioriței. Șirul lung de metafore arată că și de data aceasta autorul, plecînd de la ideea împrumutată din balada populară epică, aduce elemente personale. Dacă procedeul este popular, termenii de comparație sînt, în bună parte, exotici.

Un alt fragment care atrage atenția cititorului prin frazele sale ritmate, prin bogăția rimelor este acela în care se vorbește despre banchetul dat la împăcarea Leului și Vulturului. Dar, deodată, neinvitate, sosesc, la acest banchet, muștele (aluzie la o răscoală țărănească). Și, ca să dea o lecție acestor cutezători, Leul și Vulturul, care „de mînie, ca beșica de vînt să împlură“ (I. 1—246), își adună oștile, poruncindu-le:

„În unghi să-i fărmați,
 în colți să-i zdrumicați,
 în labe să-i spinticați,
 și cu lutul și țărna să-i amestecați
 și ca pravul și pulberea în vînt să-i aruncați“

(*ibid.*)⁶⁵.

Toți părăsesc masa pentru a îndeplini înalta poruncă:

„Toată jiganiia cumplită colții își tocii
și toată pasirea rumpătoare pintenii își ascuții.
Cucoarale cu buciunele buciuma,
Lebedele cîntecul cel de pre urmă a morții cînta,
Păunii, de răutatea ce videa,
în gura mare și cu jeale să văieta.
Șoimii ca hatmanii,
Uleii ca sârdarii,
Coruii ca căpitanii
pe dinaintea gloatelor și a bulucurilor să primbla,
Pupădza ca ciaușii la alaiu îi aședza,
Căile din fluire șuiera,
Brehnăcile înalt pentru paza străjilor să înălța“ (*ibid.*)

Rimele în imperfect amintesc de baladele populare. Atmosfera pregătirii bătăliei prevestește, parcă, „freamătul“ și „zbuциumul“ din *Scrisoarea III* a lui Eminescu.

În fragmentul ce urmează se resimte, credem, influența baladei-legendă a *Meșterului Manole* (Hameleonul descrie Biruința, viitoarea sa „soție“, simbolizată printr-o fecioară ieșită dintr-o fîntînă):

„Și așa îndată o fecioară ghizdavă și frumoasă denainte-ne
în picioare stătea,
carea cu ochii sigeta,
cu sprincénele arcul încorda,
cu fața singe vărsa,
cu budzele inima spintica,
cu mijlocul viața curma,
cu statul morții ridică,
cu cuvîntul dzilele în cumpănă măsura
cu răspunsul sufletul de la mormînt înturna,
iar cu singur numele Biruinții
toată frumséte biruia și covîrșii“ (I. 2—113).

Foarte adesea rimează în frază numai două cuvinte. Acestea sînt suficiente, ca în basmul popular, pentru a da frazei vioiciune și muzicalitate. Procedul poate fi urmărit încă în *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*. El este însă foarte caracteristic în *Istoria ieroglifică*.

„Dară cu acéstea ale tale minciunoase înșelături, inema nu-m vei *smomi* nici cu gîndul mă voiu *îndoi*“ (D. 91).

„În ce, dară, până într-atîta am greșit cît supt atîtea *ocări* și *defăimări* mă supui?“ (I. 2—143).

„Lupul așa can trist, pentru lipsa *putinții*, iară dulăul de tot vésel pentru părérea *biruinții* cineși la locul său să înturnară“ (I. 1—94).

§ 12. Există în opera lui D. Cantemir și alte elemente care vădesc influența populară. Hameleonul, de exemplu, se vaietă ca oamenii din popor: „*Vai de mine, vai de mine*, dară unde și cine poate lucruri... ca acéstea să afle?“ (I. 2—73).

Ca să-l asigure pe Inorog că Dulăii nu vor ști nimic de întîlnirea cu Șoimul, Hameleonul se jură și blestemă ca o femeie de la țară: „Și pre viața mea, o, domnul meu, dzicea, și pre credința mea, de voi descoperi, de voi grăi sau din mîni, din cap și din ochi sămn de înștiințare de voi face, în cap urgie, în ochi orbie, în mîni ciungie să-mi vie! Și roada gîndului meu cu amar, cu pelin și cu venin să mănînc“ (I. 2—20—21).

Îl vedem acum pe același Hamelcon jurîndu-se în același fel, după ce Dulăii îl întrebă dacă Inorogul și Șoimul s-au întînit în secret: „Cu bună samă... și așa să-m aib parte de copiii pre carii acmu prin pîntece i-am născut... și așa roada săditurii carea am sădit și zmiceaoa, odrasla hultoanei carea am hultuit să-mi crească, cît ieste minciună sau alt chip de blojeritură în voroava mea“ (I. 2—94).

Dar și aici, păstrînd procedeul popular, autorul intervine, uneori, modificînd structura frazelor după cum se poate vedea din cele spuse de Șoim, Inorogului: „Și mă crede că pre numele a nenăscutului Vultur, pre singele a nevinovatului miel și pre duhul a toată viața mă giur că în inima mea nici au fost, nici ieste, nici va fi vicleșug, nici la alții a fi am simțit. Ce orice pentru folosul vostru ar fi, acéia silesc, nevoesc și învoesc“ (I. 2—120).

Iată acum păsărica rugîndu-l pe șoarece să-i cruțe măcar ultimul pui: „Nu mă lăsa așa de tot arsă și înfocată, fie-ți milă de lacrămile mele și tînguirile mele, nu-mi piierde toată ostenința tineréților, nu mă despărți de toată nedéjdea bătrînéțelor méle!“ (I. 1—253).

Am sublinia aici încă un fapt: folosirea tuturor acestor procedee în opera lui D. Cantemir ni-l arată pe autor și ca pe un bun cunoscător al psihologiei poporului.

§ 13. Există în *Istoria ieroglifică* numeroase pagini ce ne duc numaidecît cu gîndul la factura basmului popular. Povestirea este limpede, stilul ales, termenii folosiți sînt dintre cei mai simpli. Autorul este aici un adevărat povestitor iar fraza sa captivează. Asemenea pagini pot sta, ca și cele din care am citat pînă acum, în cea mai aleasă antologie.

Vulpea, după ce se jură că „istoria“ ce va spune este adevărată „macară că... în chip de basnă s-ar părea“, începe: „Odînăoară era un boier carile avea cîtăva herghelie de iepe. Avea la iepe și un hergheligi, carile pre cît era de bun păzitoriu pre atîta era la vin tare băutoriu. În iepe era și un armăsariu prea frumos, carile cu cît era la chip de iscusit, încă mai mult era cu vitejești duhuri împodobit...“ (I. 1—96—97)⁵⁶.

Iată acum o altă poveste spusă de Vulpe, care începe în același stil al basmului popular: „Odînăoară era un om sărac, carile într-o păduriță, supt o colibiță era lăcuioriu. Acesta, mai mult de dzéce găini, 2 cu-

coși, doi miei și un dulău altăceva după sufletul său nu avea..." (I. 1—91).

Tot în *Istoria ieroglifică* citim cunoscuta poveste a porcarului, spusă de Inorog la întâlnirea cu Șoimul⁵⁷. Reproducem, ca și mai sus, câteva fraze doar, de la începutul basmului: „Odinăoară, frate, era un păstoriu de rîmători carile cu simbria a tot satului în carile lăcuia din dzi în dzi viața își sprijenii. Acesta în proastă viață ca aceasta dzilele petrecîndu-și, nici cu audzul fără grohăitul porcilor, nici cu viderea fără prostiia satului aceluia, altă ceva învățasă..." (I. 2—126).

Foarte adesea D. Cantemir „întrerupe“ desfășurarea acțiunii pentru a face loc unor descrieri ce pot fi asemănate cu cele din basmul popular. Inorogul, urmărit, se ascunde „în simceaoa a unui munte“ (I. 2—7): „Iară din vîrvul muntelui locul în chipul unei poiene cîtva în lung și în lat să lăția și să deșchidea, unde ape dulci și răci curătoare, erbi și pășuni în fél de fél crescătoare și pomi cu livedzi de toată poama roditoare și grădini cu flori în tot chipul de frumoase și de tot mirosul mîngăios purtătoare era“ (I. 2—8).

Ca și în basme, unde bogățiile nesfîrșite nu pot aduce fericire deplină împăratului îndurerat de lipsa urmașilor sau de actele vrăjmașe ale împărăției vecine, tot așa Inorogului lăcașul oferit de Cocoș, pentru a scăpa de urmărire, nu-i poate aduce liniște deplină: „Acéstea Inorogul înțelegînd, la lăcașurile Cucoșului să suisă..., unde pășune de biv, ape limpedzi, izvoare răci, grădini cu flori, livedzi cu pomi, pomi cu roadă și roadă de toată dulciața avea, în fél de fél de desfătări și în divuri, în chip de dezmierdări viața își petrecea. În scurt, să dzicem, în toată negrija și lineștea să afla, fără cît una numai lipsiia, adecă depărtarea de la locurile sale, și alta priposia, adecă starea fericirii și nemutarea norocii nepriietinilor lui“ (I. 2—158)⁵⁸.

Se remarcă și în aceste fragmente un anumit ritm al frazei întîlnit mai peste tot în *Istoria ieroglifică*.

Muzicalitatea frazei lui D. Cantemir⁵⁹ se explică, în bună parte, prin punerea în valoare a creației populare orale. Evident, aceasta nu este singura sa sursă de inspirație. Ritmul, structura altor fraze ne duc și spre alte influențe, între care un loc important îl ocupă cea a versului clasic latin.

NOTE

¹ E. Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, p. 121, vorbește de un element tradițional.

² Perpessicius, *Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura română*, p. 302.

³ Despre cronicile moldovenești Al. Rosetti spune în *Studii lingvistice*, p. 18, că „deschid limbii românești o eră nouă, prin fundarea stilului artistic al limbii literare pe limba populară”, în ciuda influenței unor modele străine ce se poate observa, uneori, în paginile lor.

⁴ N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, II, p. 162.

⁵ G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, p. 47.

⁶ G. Călinescu, *op. cit.*, p. 47.

⁷ Dragoș Protopopescu, *Stilul lui Dimitrie Cantemir*, p. 125.

⁸ Dragoș Protopopescu, *lucr. cit.*, p. 169.

⁹ G. Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, p. 42.

¹⁰ Ilie Minea, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul-Scriitorul-Domnitorul*, p. 9.

¹¹ Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, p. 170, 173.

¹² Al. Bistrițianu, *Creația populară ca izvor de inspirație la D. Cantemir și N. Bălcescu*.

¹³ Al. Bistrițianu, *lucr. cit.*, p. 25, 40.

¹⁴ Adrian Fochi, *Dimitrie Cantemir etnograf și folclorist*, p. 83.

¹⁵ Vezi Al. Rosetti, *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în „Istoria ieroglifică”*.

¹⁶ Vezi E. Petrovici, *lucr. cit.*

¹⁷ Al. Rosetti, *lucr. cit.*, p. 31.

¹⁸ Vezi D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, 1957, p. XI.

¹⁹ I. D. Lăudat, *Istoria literaturii române vechi*, partea a IV-a, p. 52.

²⁰ George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, p. 256.

²¹ Manuela Tănăsescu, *Despre Istoria ieroglifică*, p. 173, 175.

²² Ca să dăm un prim exemplu, D. Cantemir cunoștea superstiția despre „zburător“, credință care îl va inspira pe Eliade Rădulescu, mai târziu, în cunoscuta sa poezie. D. Cantemir ne informează că *zburătorul*, în popor „este un spectru, un flăcău foarte frumos, care noaptea dă busna la fete mari, mai ales la neveste tinere“, dar „nu poate fi văzut chiar de cei care păzesc“ (DM. 171).

²³ Al. Bistrițianu, *lucr. cit.*, p. 25.

²⁴ G. Vâlsan, *Opera geografică a principelui D. Cantemir*, p. 10.

²⁵ Despre *tricolici* de exemplu (DM. 172) spune că este „același lucru cu *loup-garou* la franțuji“. Aceeași explicație a lui *pricolici* se mai întâlnește și la I. Budai-Deleanu, în prima versiune a *Țiganiadei* (vezi D. Popovici, *Doctrina literară a Țiganiadei lui I. Budai-Deleanu*, p. 115, și Ion Gheție, *op. cit.*, p. 66). Ne întrebăm dacă lui I. Budai-Deleanu nu-i va fi fost cunoscută *Descrierea Moldovei*, în traducerea germană (*Beschreibung der Moldau*) apărută la Frankfurt și Leipzig, în 1771. Deși la autorul *Țiganiadei* mai întâlnim și fr. *cannibales* pentru a-l traduce pe *căt-căuni* (vezi D. Popovici, *lucr. cit.*, p. 115) apoi *antișambră* pentru a-l explica pe *tindă* (vezi Ion Gheție, *op. cit.*, p. 77) am crede că prezența fr. *loup-garou* și în *Beschreibung der Moldau* și în *Țiganiada* ar putea să nu fie o simplă coincidență. D. Cantemir folosește varianta *tricolici*. Forma cea mai răspândită este însă *pricolici*. Harta 1341 din ALRM., s.n., vol. III, notează *tricolici* în punctele 260, 219, 362, 365, 531 (nord-estul Transilvaniei, Bucovina și Moldova).

²⁶ Este de ajuns să pomenim aici *Sistema religiei mahomedane*, în care D. Cantemir prezintă nu numai credința, ci și obiceiurile, superstițiile etc. În treacăt spus, interesul și pentru literatura și obiceiurile altor popoare îl apropie pe D. Cantemir de B.P. Hasdeu. Adrian Fochi, *lucr. cit.*, a cercetat diferențiat elementele

folclorice și etnografice românești și orientale din opera lui D. Cantemir.

²⁷ Spre deosebire de M. Costin care vorbind despre *Alexandria*, de exemplu, folosea cuvinte aspre, considerînd-o o carte naivă, D. Cantemir „a arătat interes pentru literatura populară“ (Ovid Densușianu, *Evoluția estetică a limbei române*, p. 281).

²⁸ Al. Piru, în *Istoria literaturii române*, I, p. 338, scoate în evidență faptul că în discuția dintre înțelept și lume sînt și „schimburi de replici pitorești, în limbaj popular“, ca: „Dară nu ai istoriile cetit nice ai cronicile cercat, ca să știi și să înveți?“. Apoi: „Ai, ce lătrătoare și de minciuni spuitoare ești“. Sau: „Bre, hei, om nerecunoscătoriu...“ Iată un alt exemplu, tot din *Divan*, p. 125: „Și ferice ieste de dînsul căce ș-au împlut custul vieții sale și la adînci bătrînețe au agiunsu“. „Stilul «făcut» și limba răsucită după tipare străine“ din *Divanul* nu au reușit să șteargă prospețimea multor pasaje în care răzbat alături de mesajul moral propus de autor, ecourile graiului popular din Moldova, cu care Dimitrie Cantemir se desfată parcă în Babilonul de pe malurile Bosforului“ (G. Ivașcu, *op. cit.*, p. 247).

²⁹ Autorul preferă, uneori, forma populară alteia, care se va impune în limba literară. De exemplu, el folosește *a vindeca* numai cînd necesitatea varierii expresiei impune acest cuvînt; altfel, termenul popular *a tîmădui* apare cu regularitate: „De multe ori pre durerea mare alta mai mare o tîmăduiește, și ce mehlemul nu vindică, vindică fierul, și ce fierul nu tîmăduiește, cu mai mare usturime tîmăduiește focul“ (I. 2—181). Mai notăm un exemplu: „Și aceasta să știi că cînd leac și tîmăduire trupului nu-i, atunci vindecare și lecuire sufletului ieste“ (D. 233). Ca atribut, termenul pleacă tot de la cel popular: *netîmăduit* (H. 390).

³⁰ Am crede că se impune aici o remarcă referitoare la elementul popular de la I. Neculce și D. Cantemir. Cel dintîi folosește exclusiv în cronică sa elementul popular în formă autentică. La cronicarul moldovean, om cu pregătire modestă, dar cu talent de povestitor, elementul popular nu este „căutat“. La D. Cantemir însă elementul popular este una din componentele scrisului său. Opera acestuia arată că el a adunat cu migală și a selectat materialul lingvistic popular, inserîndu-l „conștient“ în frază. Așa se și explică modificările pe care, adesea, autorul le aduce materialului lingvistic adunat

din graiul popular. La Neculce elementul popular înseamnă, înainte de toate, o anumită structură a frazei. La D. Cantemir impresionează bogăția locuțiunilor, expresiilor, proverbelor populare. Din acest punct de vedere el se situează înaintea tuturor cronicarilor, inclusiv a lui I. Neculce.

³¹ Asemenea precizări se întâlnesc des la D. Cantemir. În afară de *cum să dzice cuvîntul, precum să dzice cuvîntul* (vezi I. 2—208, 210) mai reținem *precum dzicem noi* („și *precum dzicem noi* în susul apei pre margini s-au fost întinzind“ H. 65), *după cum să dzice prost cuvîntul* („după *cum să dzice prost cuvîntul*, lupul puțină carte învață, și în locul slovelor, vede cum intră mieii în pădure“ -H. 251), *precum să dzice prostêște* — „Tilcuirea aceasta ieste a lui Maienburg, din carele apucă (*precum să dzice prostêște* ca Caia mașul) Moréri în dicționarul său“ (H. 263).

³² Expresia o găsim și la Creangă, sub forma *în totului tot*: „*In totului tot* a fi trecut la mijloc vro jumătate de ceas, cît a zăbovit mama acolo...“ (I o n C r e a n g ă, *Opere*, p. 49).

³³ În manuscris *lupui!*

³⁴ Se desprinde, din acest ultim exemplu, umorul, o particularitate întâlnită deseori în operele lui D. Cantemir.

³⁵ Din C r e a n g ă, *op. cit.*, p. 17, notăm: „cu biserică frumoasă și niște preoți și dascăli și poporeni *ca aceia* de făceau mare cinste satului lor“.

³⁶ Iată acum o frază din C r e a n g ă, *op. cit.*, p. 36: „De-amu puneți-vă pe făcut privigheri de toată noaptea și parascovenii cîte vă place, măi băieți, dacă *vi-i voia* să vă deie mă-ta în toate zilele numai colaci de cei unși cu miere“.

³⁷ „Măcar să zică *cine ce-a zice*“ (I o n C r e a n g ă, *op. cit.*, p. 35).

³⁸ Vezi și Al. R o s e t t i, *Dimitrie Cantemir*.

³⁹ Deși nu este locul să dezvoltăm aici această problemă, vom nota totuși că, uneori, D. Cantemir indică sursa proverbului folosit. În *Hronic*, p. 218, citim: „Bine dzice un cuvînt a prostimei arăpești: minciuna de ar și scoate de la moarte, însă adevărul ieste de ținut“. Apoi: „Ce precum să dzice prost cuvîntul turcesc... (Iailiș hesabu Bagdat tendioner) «socoteala smentită și de la Bagdat să poate întoarce»“ (H. 197).

⁴⁰ Al. Rosetti, *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în „Istoria ieroglifică”, p. 19.*

⁴¹ *Sula de aur zidurile pătrunde* este un proverb luat de D. Cantemir de la M. Costin. Acesta îl luase din literatura polonă (Vezi I. 1–132, nota 2).

⁴² N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, II, p. 279.

⁴³ Opera lui D. Cantemir este poate cea mai caracteristică din literatura noastră pentru așezarea elementului popular alături de cel savant. Autorul pune, de exemplu, pe „unul dintre gloate” (I. 1–77), deci pe un om simplu, din popor, să ridiculizeze, în public, prostia Struțocămilei. Cuvîntul acestuia deși se referă la „categoriile loghici”, pe care, bineînțeles, Struțocămila nu le cunoștea, căci „în cărțile științifice nu s-au zăbăvit” (I. 1–78), începe totuși astfel: „O, prietini și frați, la aceasta adunare împreunați” (I. 1–77). Este evidentă aici influența plugușorului de Anul Nou.

⁴⁴ În ediția din 1965 apare *troajna!*

⁴⁵ În ediția din 1965, *suleștec!*

⁴⁶ Într-un descîntec *Bonza* este astfel descrisă:

„Cu picioare groase

Folticoase,

Cu minuri groase

Folticoase

Cu ochi zgîlți

Cu dinți rinjiți

Cu barba pină-n genunchi

Cu părul pină-n pămînt”, (S. Fl. Marian, *Descîntece populare române*, p. 239.

⁴⁷ Subliniem, în sfîrșit, că metafora ciutei este des folosită în orația de nuntă. Un exemplu:

„Dar ca să scurtăm,

pe dumneavoastră vă rugăm

ca *ciuta* moșată,

sub barbă bălțată,

cu țundră neagră-mbrăcată,

cu cizme roșii încălțată

să ne-o arătați” (G. Dem, Teodorescu, *Vasilca, plugușorul, orații de nuntă, pașarudele și caloianul*, p. 98).

⁴⁸ Perpersicius, în *Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura română*, p. 296, spune despre „rimele interioare”, „incrustația acelor sentențe”, „grindina monorimă a verbelor”, „serii de imagini”, „inversiuni”, „interogații”, „apostrofe” că sînt niște „variațiuni...”

ale aceluși homerism, care stă la obârșia poeziei însăși". Prin acest ritm al frazei D. Cantemir este un precursor al lui Al. Odobescu, de care se apropie din mai multe puncte de vedere: influența poeziei populare românești, influența scriitorilor latini și greci, ecouri ale poemelor homerice, perioade foarte încărcate etc. Ideea că D. Cantemir este un precursor și al lui Al. Odobescu apare, pentru prima dată, după câte știm, în articolul lui Marin Sîrbulescu, intitulat *Poezia lui Dimitrie Cantemir*. Autorul remarcă aici că în *Pseudokinetikos* „ne încântă minunatele interludii de proză rimată și ritmată realizate de Odobescu în «Basmul cu Fata de piatră și cu Feciorul de împărat cel cu noroc la vînat»" (p. 92).

⁴⁹ Vezi și D. 9, 51, 79, 93, etc. Fraze ca acestea are în vedere Em. C. Grigoraș cînd afirmă, exagerînd, evident, că *Divanul* ar fi o lucrare „scrisă... în versuri" (Sublinierea autorului!). Apoi: „Ca și *Istoria ieroglifică*, acesta n-a fost citit de cei de azi grație tipăririi versurilor în formă de proză" (vezi *Prefața* lui Em. C. Grigoraș la *Metafizica* lui D. Cantemir, p. 6 și 7).

⁵⁰ Informația în nota 2, p. 137 din I. 2.

⁵¹ Credem că trebuie să admitem aici, din nou, și influența descîntecelor. Reproducem cîteva versuri:

„Rădăcina să i-o săpăm,
Trupina să i-o tăiem,
Virful să-i retezăm
Nici să infrunzească,
Nici să inflorească,
Nici să mai odrăslească". (S. Fl. Marian, *op. cit.*, p. 347.)

⁵² Folosim aceeași transpunere în formă versificată. Fragmentul are rimă verbală, ca atîtea poezii populare.

⁵³ Al. Odobescu, *Feciorul de împărat*, p. 6—7. Cu unele modificări, basmul acesta există și în *Pseudokinetikos*.

⁵⁴ Redăm fragmentul, ca peste tot, în formă versificată.

⁵⁵ Iată, din nou, un fragment dintr-un descîntec de samcă:

„Din dos să-l ajungem,
Picioarele să-i tăiem,
Pe gură să ne hăgăm,
La inimă să ne-așezăm,
Inima să i-o mîncăm,
Carnea să i-o ducimăm,
Oasele să-i sfărîmăm". (S. Fl. Marian, *op. cit.* p. 167).

⁵⁶ Povestea aceasta are, în text, vreo cinci pagini.

⁵⁷ Aici D. Cantemir îi arată lui Toma Cantacuzino cum a ajuns C. Brîncoveanu domn.

⁵⁸ Se relatează aici un moment de mare încordare din viața lui D. Cantemir care, urmărit spre a fi prins, găsește refugiu la reprezentantul lui Ludovic al XIV-lea la Constantinopol. Fragmentul acesta demonstrează cu atît mai mult că autorul *Istoriei ieroglifice* urmărea și scopuri literare.

Altă dată paginile lui D. Cantemir se apropie de basm prin elementul fantastic introdus (dar tot cu aluzii la realitate). Semnificativ este fragmentul în care se arată cum se aduceau jertfe „boazei“ Pleonexis (I. 1—175—178). Autorul dovedește o imaginație foarte bogată. Fragmentul este, desigur, și reflexul numeroaselor lecturi din literatura orientală. G. Călinescu, *op. cit.*, p. 46, afirmă că „Ariosto, continuînd în Renaștere miraculosul oriental, n-a dat tablouri mai frumoase ca acestea“.

⁵⁹ Vezi și Manuela Tănăsescu, *op. cit.*, p. 183—194

Particularități de stil

§ 1. Scopul acestui capitol nu este de a face o analiză amplă a stilului lui D. Cantemir deoarece numeroși cercetători de pînă acum au avut în vedere și acest aspect al scrisului principelui moldovean. Credem totuși că nu a fost suficient analizată concretizarea în planul lingvistic a unora dintre particularitățile acestui stil deosebit de complex și cu aspecte atît de contrastante.

Am vrea însă mai întîi să subliniem că D. Cantemir se deosebește de înaintașii și de contemporanii săi printr-o conștiință artistică foarte clară și o cunoaștere a problemelor creației literare.

Cronicarii așterneau evenimentele pe hîrtie, dar nu „căutau“ cuvintele în vederea realizării unor scopuri artistice. I. Neculce, cel mai artist dintre ei, nu urmărea scopuri literare. Talentul său l-a condus „la rezultate surprinzătoare, fără ca actul acesta de autentică creație literară să fie conștient“¹. În vreme ce cronicarii au doar „farmec lingvistic și dar de povestire“, D. Cantemir, e „scriitor, creator, aducînd idei și combinații“².

Talentul lui D. Cantemir se descoperă chiar începînd cu *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*, unde există unele pasaje de o reală frumusețe. Chiar inverșiunile pe care autorul le folosește aici cu atîta insistență sînt „un pitoresc capriciu de artist“³. *Divanul*

a urmărit, de altfel, pe lângă un scop moral, și unul literar căci în această operă, „socotită îndeobște artificialoasă“⁴, autorul folosește dialogul și încearcă să înfrumusețeze stilul cu versuri, sentințe, fraze ritmate etc.

Cartea întâi a *Divanului* este un amplu dialog între *lume și înțelept*. *Divanul*, prima operă românească ce folosește dialogul⁵, este un adevărat eseu, cel dintii la noi, chiar dacă forma dialogată, platoniciană la origine, i-a putut-o sugera autorului *Venatio Scientiarum* a lui van Helmont. Ideea însăși de dialog este, la D. Cantemir, un element literar. Trebuie să remarcăm că dialogul este, uneori, vioi, expresiv. Singurul lucru mai „bizar“, dar și acesta căutat⁶, este ordinea unor cuvinte:

„— Dară ce vrei să dzici? Au doară nu sint frumoasă?

— Ba frumoasă, de te voiu socoti că ești grozavă, ca de a tale frumséte să nu mă nebunesc.

— Dară au nu sint bună?

— Ba bună, de te voiu, precum rea să fii cunoaște, ca prin răutate bun să mă fac și la mai mare bine să agiung.

— Dară nu sint înțeliaptă și de toată cunoștința plină?

— Ba înțeliaptă, de te voiu nebună ținea, și prin a ta nebulie înțelept să mă fac“ (D. 39—41).

Prin tema tratată *Divanul* seamănă, în oarecare măsură, cu poemul *Viața lumii* al lui M. Costin. Se resimte în paginile sale și influența versurilor din poemul amintit⁷, ale cărui ecouri nu vor înceta nici în *Istoria ieroglică*. În *Divanul* D. Cantemir face și primele încercări de a scrie el însuși versuri.

Istoria ieroglică este prima operă literară în adevăratul sens al cuvîntului din literatura română. Ea este, am putea spune, măsura talentului lui D. Cantemir. Autorul a înfățișat aici într-o formă cu totul personală o perioadă deosebit de zbuciumată din viața sa. Cititorul rămîne chiar cu impresia că scriitorul „uită parcă țelul întreprinderii lui și se lasă cuprins de o

imaginație frenetică⁸. Elementul literar trece, oarecum, pe primul plan. *Istoria ieroglifică* este, astfel, „o adevărată capcană literară pentru autorul ei⁹. Cu alte cuvinte, „faptele n-au fost decît grăuntele de nisip care a provocat nașterea perlei¹⁰. Așa cum s-a putut vedea și din capitolul precedent, D. Cantemir face parte dintre marii creatori din literatura română și aceasta cu atît mai mult cu cît în *Istoria ieroglifică* avem „primele «cuvinte potrivite» ale literaturii” noastre¹¹. Bogăția excesivă de simboluri și imagini, ornamentele de tot felul, încărcătura barocă a frazei, preocupările permanente pentru ritm și rime în interiorul frazei, descrierea atentă a fiecărui detaliu etc. fac, într-adevăr, din *Istoria ieroglifică* o carte „elaborată”, D. Cantemir fiind „un mare stilist într-o limbă aproape neatinsă de influențe culte¹².

Romanul lui D. Cantemir, primul din literatura română, nu se citește ușor. Cititorul trebuie pe de o parte să fie inițiat în evenimentele relatate și în special în rețeaua de intrigi, deosebit de complicată, a anilor 1703—1705, pe de alta să se familiarizeze cu stilul lui D. Cantemir. Cel care citește doar cîteva pagini nu-și poate da seama de talentul lui D. Cantemir deoarece nu poate înțelege spiritul său creator. Pe măsură ce înaintează în lectura cărții, cititorului i se par însă paginile tot mai accesibile, se obișnuiește cu procedeele de creație, pe cît de variate, pe atît de caracteristice stilului principelui moldovean.

Preocupările pentru un stil îngrijit, uneori metaforic, caracterizează și *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, cu toate că avem a face, de data aceasta, cu o operă istorică. Astfel autorul ia „adeverința istoriiei noastre nu din *șiraie abătute*, ce din singure izvoarele și fîntînile ei” (H. 62). Vorbind apoi despre Ardeal, adică de Dacia „Mediterraneană”, D. Cantemir arată că „depărtată de Dunăre fiind, cu *Munții Carpațici*, ca cu o coronă sau ca cu un brîu să încinge” (H. 69). Referindu-se, în altă parte, la interpretările

greșite ale numelui Vlahiei, autorul afirmă că „nu tot ce au scris Eneas îndată și adevărat ieste“, deoarece „fără margine ieste *ocheianul a toată știința*“ (H. 116—117). Aflăm apoi că goții, vandalii, hunii și „alte ale *fundurilor Crivățului* neamuri“ au năvălit asupra Europei prăvălindu-se „ca *piatra rătundă din vîrvul dealului*“ și pînă în Africa „cu *fierul și cu focul au pătruns*“ (H. 174).

Vorbind în Cartea a V-a a *Hronicului* de continuitatea românilor în Dacia, D. Cantemir exprimă în felul următor dificultățile ridicate de această problemă: „Mărturisim, și nu fără puțină tînguială ne cutremurăm, de mare și de nepurtat greuița carea asupră-ne vine; căci mari stînci, în mijlocul drumului, ca neclătite stau; și multe și împletecite împedăcături înaintea pașilor ni să aruncă, carile și pașii înainte a-i muta ne opresc și calea hronicului nostru slobod alerga, tare astupă; și ca troénii omeților de vivor și de vicol în toate părțile spulbărați și aruncați, cărările cele mai denainte de alții călcate, atîta le acopăr și le ascund, cît nu fără mare frica primejdii ne ieste: ca nu cumva pîrtea rătăcind și cărarea pe carea a merge am apucat pierdzind, cursul istoriiei noastre în adînci vîrtopi și neîmblați codri, de povață lipsit, să cadă și așa la doritul popas și odihnă să nu putem agiunge“ (H. 297). Este unul dintre cele mai frumoase fragmente nu numai din *Hronic*, ci și din întreaga operă a lui D. Cantemir. Tonul este cald iar stilul figurat, cu comparații dintre cele mai plastice¹³.

§ 2. O particularitate a stilului lui D. Cantemir este alegoria, pe care o întîlnim chiar începînd cu *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*. Aici lumea materială și cea spirituală sînt reprezentate prin două personaje alegorice¹⁴. Fără îndoială că autorul voia, cu astfel de lucrări, să dezvolte și gustul cititorului. Credem că chiar dedicația către Antioh Cantemir, fratele său mai mare, are o semnificație mai largă, ea referindu-se și

la valoarea literară a cărții: „Însă cu oareceși osîrdie și ostenință, din a multora, nu de pemintești, ce de cerești ogoară, neveștedzitoare floricele, cu nestricătoriu miros adunate și-ntrulocate li-am prefăcut“ (D. 13).

Alegoria caracterizează însă mai ales *Istoria ieroglică*, un „adevărat Roman de Renard românesc“¹⁵. Am amintit în altă parte de *Fiziologul* și de alte lucrări cunoscute în epocă unde D. Cantemir va fi întâlnit forma alegorică. Conținutul *Istoriei ieroglifice* este însă original și nu seamănă cu cel al operelor pomenite¹⁶. Mai mult chiar, acest conținut are și un caracter personal, constituind unul din motivele ce l-au determinat pe autor să prezinte certurile dintre cele două familii altfel decât le-au înfățișat N. Costin sau R. Greceanu. Dar nu este acesta unicul motiv și, am sublinia chiar, nici cel mai important. În *Izvoditoriul cititorului, sănătate*, autorul mărturisește, într-adevăr, că a întâmpinat unele dificultăți în a scrie *Istoria ieroglică*, cum ar fi dezvăluirea anumitor fapte ce privesc nu țări, ci unele „case“ (I. 1—4). Dar, continuă el, „cea mai cu deadins pricină ieste că nu atît cursul istoriiei în minte mi-au fost, pre cît spre deprinderea ritoricească nevoindu-mă, la simcea groasă ca aceasta, prea aspră piatră, multă și îndelungată ascuțitură să fie trebuit am socotit“ (I. 1—4). Prin fraza de mai sus trebuie să înțelegem tot ce el a creat în această operă sub aspect lingvistic și literar. „Simceaua groasă“ era, prin urmare, limba română în general, inclusiv stilul literar. Cheia pe care o dă, de altfel, la sfîrșitul romanului demonstrează că în ciuda afirmației că s-a ferit „de betejirea inimilor“ (I. 2—247) el dezvăluie, de fapt, întreg adevărul. D. Cantemir precizează chiar în *Iarăși cătră cititoriu* (I. 2—247) referindu-se la „Scara“ de la sfîrșitul operei că a explicat numele deoarece „dezvălind, le acoperim, și acoperindu-le le dezvălim“. Cu bună dreptate G. Ivașcu afirmă că „e greu de presupus că autorul s-a nevoit din prudență să dea această

formă acoperită inimicițiilor sale, într-o epocă în care — cum spune Del Chiaro — existau cronici în care ceea ce unii lăudau, ceilalți ponegreau¹⁷.

Forma alegorică i-a permis autorului să folosească tot felul de procedee artistice pentru a satiriza personaje și situații, pentru a prezenta într-un mod cu totul personal contrastele care-l izbeau. A folosit și un limbaj de o violență fără precedent la noi. În felul acesta *Istoria ieroglifică* este și primul pamflet¹⁸ din literatura noastră.

Este interesant de urmărit felul cum D. Cantemir a folosit numele diferitelor animale și păsări¹⁹. El face, de altfel, următoarea mărturisire: „firea chipului cu firea dihaniilor ca să-și răducă, tare am nevoie“ (I. 1—4). A preferat ca romanul să cuprindă evenimentele contemporane tocmai fiindcă îi erau bine cunoscute personajele, situațiile etc. Astfel a putut să găsească numele, simbolurile cele mai adecvate²⁰.

Ieremia Cacavela, fostul dascăl al lui D. Cantemir, de la care acesta a învățat meșteșugul „ritoricesc“, cunoscut prin cuvântările sale, este reprezentat în roman prin *Privighetoare*. Cu timpul, D. Cantemir s-a îndepărtat însă de fostul său dascăl, ale cărui concepții și teorii i se păreau acum perimate. De aceea el observă că „ce și pentru ce așa mult ritoriséște, nici ea nu poate știe“ (I. 1—85). Mai mult, faptul că Ieremia Cacavela este mereu același, dogmatic deci, îi inspiră autorului și o „sentință“ de o oarecare duritate chiar: „că voroava lungă și tot acéia, de multe ori poftorită, de ar fi cât de dulce și de frumoasă, până mai pre urmă să arată grețoasă și sățioasă“ (I. 1—85).

Scarlat Ruset, cel mai izbutit personaj din *Istoria ieroglifică*, este prezentat ca fiind perfid, ipocrit, intrigant. El este întruchipat în *Hameleon*, cel cu „félurime de văpséle“ (I. 1—135) sau cu „fél de féliuri de féțe“ (I. 2—18). Rețeaua deasă de intrigi țesută de *Hameleon*, contactul mereu direct pe care-l avea cu Inorogul pentru a aduce servicii Corbului, fac ca o

anumită parte a romanului (I. 2—7—172) să fie deosebit de antrenantă, atractivă. Chiar numai prin această parte a ei *Istoria ieroglifică* ar putea ocupa un loc important în istoria literaturii noastre. Este, de altfel, o perioadă foarte agitată din viața lui D. Cantemir, când fratele său, Antioh, nu voia să-i ofere nici un fel de sprijin. Aici și violența polemicii atinge punctul culminant.

Marco-Pseudobeizadea aspira și la tronul Țării Românești și la cel al Moldovei. Cum Țara Românească este în roman *Țara Vulturului*, adică a zburătoarelor iar Moldova *Țara Leului*, adică a patrupedelor, un astfel de pretendent nu putea fi denumit decât *Liliac* deoarece acesta este și pasăre și mamifer. De aceea *Liliacul* „pricina cercetării, apoi și a gîncevii între doai monarhii fu“ căci „cu multe chipuri de cuvinte grețose urechile amînduror împăraților împlea“ (I. 1—37).

Un alt personaj este *Vulpea*, întruchipîndu-l pe Ilie Țifescu. Aceasta este în relații bune și cu Corbul și cu Vulturul și cu Cocoșul, pricepîndu-se să întoarcă vetrelele „după vînt“ (I. 1—59). Dar ea însăși mărturisește: „de la părinți blăstămare am luat, ca niciodînaoară cătră cineva de tot inima să nu-m deșchidz“ (I. 1—59). Nu înfruntă pe cineva mai puternic, căci „nebun corăbier s-ar socoti a fi acela carile pîndzele împotriva vîntului a deșchide ar îndrăzni“ (I. 1—59). Ține discursuri lingușitoare, este... patriotă și, bineînțeles, nu rareori rîde „pe supt mustăți“ (I. 1—57). Șiretenia, falsitatea sînt adevăratele însușiri ale acestui personaj, a cărui fire „binele cuiva a nu pofti obiciuită ieste“ (I. 1—88).

Constantin Brîncoveanu este *Corbul* care, hrănindu-se cu stîrvuri, „tuturor dobitoacelor moartea le poftște“ (I. 1—54). În felul acesta exprimă D. Cantemir atitudinea lui Brîncoveanu față de Moldova. Corbul ajunge numai „cu o întîmplare pre acea vrême epitrop Vulturului“ (I. 1—54), este lacom, despot,

motiv pentru care Brehnacea (adică Stolnicul Constantin Cantacuzino „cu mare îndrăzneală împotriva îndrăpnticii voii Corbului să punea“. Dar totul era în deșert, căci Corbul „a să căi nu știa“ (I. 1—128).

D. Cantemir este reprezentat prin *Inorog*, animal fabulos cu corp de cal, cap de cerb și cu un corn în frunte, ce simboliza, la vechii greci, puterea și curățenia sufletească²¹. Trăind la Constantinopol, D. Cantemir era mereu urmărit de agenții lui C. Brîncoveanu la Poartă (*Dulăii*). De aceea Inorogul este „jiganiia cea vestită și de colții a tuturor dulăilor așa mult dorită“ (I. 2—32). Termenul *inorog* un slavonism literar, traduce grecescul *μονόκερος* „unicorn“.

Unul dintre personajele centrale ale romanului este și *Vidra*, care nu o dată o tulburat și viciat climatul politic al vremii. Între altele, ea a uneltit pe lângă Corb pentru pieirea Inorogului. Vidra îl reprezintă pe Constantin Duca, grec la origine. Ea aparține, de aceea, *Împărăției peștilor*, adică Imperiului Otoman. Fiind mai mult animal de apă, Vidra nu poate avea nici un amestec cu „jiganiile uscatului“ (I. 1—44). Cu alte cuvinte, Constantin Duca nu avea dreptul să se amestece în viața politică a Moldovei.

Manolachi Ruset, unul dintre marii boieri moldoveni, este întruchipat de *Veveșiță*. Toată fala acesteia este coada, adică gradul înalt de boierie, pe care „peste cap ridicată înainte o ținea (că unde lipsăsc crierii din cap, acolo covârșește coada peste cap și când vrednicia capului nu pricépe, acela lungimea codzii la mare cinste ține)“ (I. 1—135). Aici D. Cantemir râde de boierii inculți, care consideră că este suficient să ai doar rang boieresc înalt.

Altă dată autorul recurge la denumirile compuse, chiar dacă acestea sînt împrumutate din limba greacă. Mihai Racoviță este numit *Struțocămilă*. El era originar din Moldova, dar socotit adept al lui Brîncoveanu, căruia, așa cum se arată în *Istoria ieroglică*, i-a adus multe servicii. Struțocămila este, deci, pe jumătate

pasăre, pe jumătate animal. I s-a promis, de către Corb, domnia în Țara Leului, fapt pentru care Struțocămila se amestecă în treburile acestei țări. Numele însuși arată că avem a face cu un personaj hidos, caracterizat de D. Cantemir în fel și chip: „ciuda lumii“ (I. 1—113), „irmafroditul pasirilor“ (I. 1—115), „pasire dobitocită și vită păsărită“ (I. 1—232), „prostul dobitoc“ (I. 1—80) etc.

Tatăl lui D. Cantemir este reprezentat în roman prin *Monocheroleopardalis*. Cuvîntul este compus din trei nume: *μονόκερος* „licorn, inorog“, *λέων* „leu“, *πάρδαλις* „leopard“. Cel dintîi, întruchipînd puterea, curăţenia sufletească, a fost combinat cu *λέων*, simbolizînd puterea, virtutea și cu *Πάρδαλις* reprezentînd cunoștința, inteligența. Numele de *Monocheroleopardalis* sintetizează, așadar, însușirile lui Constantin Cantemir, bătrînul domnitor al Moldovei.

Dar Constantin Cantemir mai este numit și *Provatolicoelefas*, care nu este altceva decît *πρόβατον* „oaie“, *ἐλέφας* „lup“ și *λάκος* „elefant“, adică un fel de „oaie-lup-fil“ (I. 1—20) ceea ce înseamnă „blîndețe, înțelepciune, virtute“. Autorul rezumă el însuși conținutul celor două nume ale lui Constantin Cantemir: „Așea dară, toate firile într-una boțînd, blîndețeoa oii, înțelepciunea lupului, cunoștința pardosului, greuimea filului, iuțimea inorogului și vîrtutea leului în sine nebetejite și nesmintite le feriia și din dzi în dzi încă mai adăogîndu-le, la stepăna cea mai de sus le înălța și le suia“. De aceea *Monocheroleopardalis* „toată cînstea, lauda și puterea a tuturor jiganiilor dobîndi“. El „cînsteș, frumos, drept și cu înțelepciune, cumsăcade pre toate jigăniile și dobitoacele giudeca, îndrepta, ocrotiia, păziia și stăpîniia“ (I. 2—46).

Numele personajelor reflectă și atitudinea socială a lui D. Cantemir. Boierii mari sînt reprezentați prin fiare sau păsări de pradă. Simpatia autorului se îndreaptă spre boierii mici și spre masele de țărani. Există în *Istoria ieroglifică* numeroase nume colective:

albinele sînt țărani de dajdie, birnicii, *muștele* reprezintă ciocoimea, slugile boierești, *tăunii* sînt curtenii, *aprozii*, *trîntorii* sînt scutelnicii, *viespile* „siiménii, dărăbanii și alalți liufegii“ (I. 2—259), *dulăii* sînt agenții iar *coteii*, spionii.

D. Cantemir a folosit apoi și diferite expresii, metafore pentru a denumi unele locuri sau situații. Toate aceste simboluri sînt căutate cu aceeași grijă pentru a corespunde realităților prezentate. Astfel *Capîștea Pleonexii*, adică templul lăcomiei, reprezintă „Împărăția turcului“ (I. 2—255). Zeița Pleonexis stă pe un scaun de foc iar în jurul ei ard „făclii de tot féliul... cu mare pară“ (I. 1—175). Făcliile și para simbolizează „pofta lăcomiilor neastîmpărată“ (I. 2—256).

Lacomul tresare cînd vede banii, își deschide ochii. Acesta este sensul cuvintelor: „ochii întunecați cu *lumina galbănă* să luminează“ (I. 1—188). Lipsa de bani, pentru care Liliacul este prins de păsări, este redată prin „eclipsis în soare“ (I. 1—204) sau „întunecarea soarelui“ (I. 2—258).

Pentru a se ascunde de cei ce-l urmăreau, D. Cantemir stătea închis într-un palat, simbolizat prin *simceaoa a unui munte* (I. 2—7), tălmăcită în „Scara“ de la sfîrșitul romanului prin „Curte de om mare carea nu să poate călca“ (I. 2—260). Acesta este sensul frazei: „Inorogul, în primejdiia ce să află vădzind și încă cîte îl așteaptă socotind, deodată în simceaoa a unui munte așa de înalt să sui, cît nu jiganie îmblătoare a să sui, ce nici pasire zburătoare locul unde sta a privi peste puțină era“ (I. 2—7).

Cînd află de mazilirea lui Mihai Racoviță, Scarlat Ruset fuge în Transilvania, adică în *Țara Munților*. Aceasta este mai la nord față de Constantinopol, adică *în părțile nopții*: „Hameleonul... cu cîteva jigăanii cu fuga în părțile nopții, în Țara Munților scăpasă“ (I. 2—218).

Hameleonul, cu toate că era îndatorat față de Inorog, unelțește împotriva lui. I se fac promisiuni, deși

nesigure, că i se vor da *munți de aur cu pietre de anthraxi* dacă el va reuși să-l prindă pe Inorog. La sfârșitul cărții cuvintele acestea sînt astfel explicate: „Adecă giuruință, carea nu ieste de dat“ (I. 2—261).

§ 3. Opera lui D. Cantemir este deosebit de bogată în imagini auditive. Ne-am referit în capitolul consacrat elementului popular la muzicalitatea frazei din operele analizate și mai ales din *Istoria ieroglifică*. Această scriere a fost caracterizată chiar ca „o vastă partitură“²². Despre autorul ei s-a spus, de asemenea cu drept cuvînt, că este dominat de simțul auditiv²³, ceea ce face ca stilul său să capete o particularitate cu totul personală, contrastînd cu cel al tuturor operelor scrise în literatura noastră veche.

Fiind un tip auditiv, D. Cantemir caută cuvintele care să aibă efecte sonore, le alege, uneori le aglomerează în mod excesiv, ajungînd, astfel, la un adevărat manierism. Ceea ce este însă important e că autorul „a răscolit“ imba sa maternă, adunînd tot felul de termeni spre a realiza o intenție artistică.

Procedeul aglomerării termenilor auditivi îl întîlnim începînd cu *Divanul*: „Pururea în răcnetile leilor, în mormăiturile urșilor, în șueretele bălaurilor și a șerpilor“ (D. 73). Nu lipsește nici chiar din *Hronic*: „de n-ar fi fost urmat îndată scrișnetul condéelor după tunetul și trăsnetul armelor“ (H. 171); „nu buhnete de puști omeneshi, ce lătrături de țerberi“ (H. 9).

Opera cea mai semnificativă însă în această privință este *Istoria ieroglifică*.

În 1703 a avut loc adunarea boierilor munteni și moldoveni la Arnăut-Chioi, lîngă Adrianopol. S-a anunțat peste tot ca la această adunare să fie chemați, de formă, ca să nu spună „că de acea adunare știre n-au avut“ (I. 1—34), și alți reprezentanți, din categoriile boierești mai de jos, pentru a „participa“ la desemnarea noului domnitor al Moldovei (Constantin Duca fusese mazilit), cu precizarea chiar că cine va

lipsi va fi pedepsit cu moartea. S-au trimis, în acest sens, „dintr-îmbe părțile“, „olăcari“ și „alergători“. „*Tropotele* picioarelor a neobosiților alergători“ și „*alergăturile* iuților olăcari“ aveau drept scop să-i adune pe toți cei convocați (căci, adaugă autorul, „véstea aspră tare *pătrunde urechile și inima înspăimîntată îndată simte sunetul*“). Întreaga natură pare să clocotească: „Toate văile adînci *de tari strigări să răzsuna*, toate a munților înalte *vîrvuri de iuți chioțe și groase huiete* în clipă să covîrșia și toți cîmpii pustii și neclătiți *de groznice strigări și de fricoase lăudări să împlea*“ (I. 1—35).

Între cei ce iau cuvîntul pentru a-l susține pe Mihai Racoviță (Struțocămila) este și Papagaia (Ioan Comnen). Toate zburătoarele o aprobă în cor: „«*Facă-să, facă-să, plinească-să, plinească-să!*» strigară, atîta cît *chiotele* a atîtea gloate deodată slobodzite să părea că ieste *huietul a mari puhoaié după ploaié, din dealuri în văi răpedzite*“ (I. 1—149). Este una dintre cele mai reușite imagini auditive la D. Cantemir. Autorul redă „porțiunile“ imense ale zgomotului apelor umflăte ce se rostogolesc după o ploaie torențială. Ritmul însuși al fragmentului pare să sugereze această rostogolire.

Hotărîrea păsărilor „de carne mîncătoare“ și a jiganiilor „de singe nevinovat vărsătoare“ — adică a marilor boieri, munteni și moldoveni — de a-l prinde pe Inorog a constituit o mare „strîmbătate“ (I. 1—224), pe care nici cerul nici pămîntul n-o puteau suporta. Totul se cutremură într-un zgomot infernal: „de năprasnă din toate părțile și marginile pămîntului *holburi, vivore, tremuri, cutremuri, tunete, sunete, trăsnete, plesnete scorniră*“ (I. 1—225).

La ospățul mare la care participau Struțocămila și Corbul, năvălesc și unele mici ființe zburătoare. Începe o luptă între cutezătorii ce au venit nepoftiți la masă și păsări și jigani. Pentru a reda zgomotul luptei autorul folosește serii întregi de substantive și verbe: „Iară după ce Puhacele din pușcile céle mari și Cucu-

vaiele din céle mici sămnuł războiului déderă, îndată *sunet, buhnet, trăsnete, plesnete, vîjîituri și duduíturi* preste tot locul să răzsunară“. Vulturii, Brehnacele, Șoimii cu „iuți aripile“ lor „cu mare *vîjîituri* aerul despica“. Apoi: „Mînie ca aceasta... făcură, *tunară, detunară, trăsniră, plesniră, răcniră, piuiră* și din toate părțile cu mare urgie marile acéstea jigăanii asupra micșoarelor musculițe să răpedziră“ (I. 1—247). Aceste serii de cuvinte, de origine onomatopeică în cea mai mare parte, au rolul de a reda nu numai puterea, ci și ritmul precipitat al zgomotului bătăliei dintre cele două tabere. Este de remarcat, în cuvintele folosite, bogăția de consoane pentru redarea zgomotului bătăliei, frecvența mare a consoanei vibrante *r* care subliniază desfășurarea rapidă a bătăliei. Remarcăm, de asemenea, deasă folosire a vocalei închise *u*. Autorul a intuit valorile fonetice ale sunetelor și le folosește pentru redarea zgomotului închis, iar nu cu rezonanțe, al unei bătălii.

În timpul domniei Struțocămilei „tot dobitoacul supus la cea desăvîrșit a peririi primejdie sosisă“ (I. 1—233). Peste tot se auzea numai „*răget, muget, obide, suspine, vâietături și olecăituri*“ (I. 1—233).

La știrea că Inorogul a fost prins „toți munții și codrii... să răzsuna și toate văile și holmurile de *huietul glasului* să cutremura, atîta cît *glasurile răzsunării* precum *ca o muzică* să fie tocmită se părea, carile o *harmonie tînguioasă* la toată uréchea aducea“ (I. 2—136).

Am aminti tot aici și nunta Cămilei și a Helgei, la care participă și micile viețuitoare: „șînțarii cu *fluiere*, grierii cu *surle*, albinele cu *cimpoi cîntec de nuntă cîntînd*, mușițele în aer și furnicile pre pămînt mari și lungi danșuri rîdicară, iară broaștele toate împreună cu brotăceii *din gură cîntec... în verșuri tocmit cînta*“ (I. 1—138)²⁴.

Vidra îl îndeamnă pe Corb să curme viața Inorogului și a Filului, argumentînd că, astfel, „răutățile lor una după alta ca valurile vor să urmédze (că marea nu

de altă, ce de *vînt* fața își schimbă, *vîntul* *vivor*, *vivorul* *holbură*, *holbura* *furtună*, *furtuna* *valuri*, *valurile* primejdie vaselor și peirea celor din vase aduce)" (I. 2—51). Este aici o împletire de imagini auditive și vizuale, ce se succed într-un ritm deosebit de precipitat, spre a sublinia pericolul mare pe care l-ar putea prezenta acțiunile celor două viețuitoare dacă ar rămîne în viață.

Adesea comparațiile au la D. Cantemir rolul de a realiza sau sugera efecte onomatopeice. Armăsarul, după ce l-a prins pe Lup, „atîta de tare în pămînt l-au bușit, cît *ca o căldare crăpată* de foame deșert coșul Lupului *cu sunet au zvinănit*" (I. 1—98).

Un alt exemplu: „mai pre lesne s-ar audzi voroava între *ciocanele căldărarilor* decît între multe gloate a varavrilor" (I. 1—108). Sau: „că precum nenumărate picăturile ploii din nuori cu repegiune pre pămînt cădzind un *huiet* oarecare dau, iară vreun glas tocmit nicicum și precum a unui organ de muzică toate coardele deodată lovindu-să o oarecare *răzsunare* dau, însă vreo melodie tocmită și după pravilele muzicai alcătuită nicicum nu să aude... așa ieste și voroava a mulți și tot deodată" (I. 1—41—42).

Chiar și unele „sentenții" dovedesc preocuparea autorului pentru imagini auditive: „că *mare scîrșnetul roatelor* astupă voroava căraușilor" (I. 1—62).

§ 4. Am mai adăuga că D. Cantemir folosește șiruri întregi de cuvinte nu numai cînd urmărește efecte auditive, ci și pentru a întări o idee, pentru a îngroșa anumite trăsături ale personajelor etc. Cel mai adesea preferă șirurile de verbe.

Lumea afirmă, în dialogul cu înțeleptul, că cel ce trăiește retras pe munte, într-o peșteră etc. nu duce o viață adevărată. Și urmează lungul șir al suferințelor acestuia, exprimate prin verbe la gerunziu: „și *cutremurîndu-l* vara fierbîntiala și pripăcul *fierbîndu-l* și *cocîndu-l*, iarna frigul și gerul *răcîndu-l* și *înghețîndu-l*,

foamea leșinându-l și hemnisindu-l, sêtea aprindzindu-l și topindu-l și de va și ceva de mâncat sau de băut afla, dară rădăcina ierbii și apa din borta copaciului..." (D. 73).

După ce „o jiganie mare s-au rîdicat“ (I. 2—160)²⁵, Inorogul poate pleca fără grijă din lăcașurile Cocosului, lucru de care Hameleonul și dulăii s-au arătat foarte neliniștiți. Numeroasele verbe din exemplul ce urmează au rolul de a exprima acest zbucium: „De care lucru, iarăși alfavita dinceput a citi și buchele din capăt a prociti începură, sfaturile înturnară, voroavele răsturnară, gândurile tăvăliră, chitélele prăvăliră, dîrmoiară și cernură, neghina din grîu și bobul din madzire să aleagă nu putură, grămădiră, vrăvuiră, aruncară, scuturară, spulbărară, vînturară, pleavele din grăunțe a despărți obosindu-să, să lăsară“ (I. 2—161).

În vremea lui Mihai Racoviță, boierii exploatează crunt țara. Nimic nu este cruțat pentru ca aceștia să-și sporească bogățiile: „Iară alalte de singe nevinovat vărsătoare jiganii fietecarea trunchi de meserniță și prăvălie de carne deșchisese, în toate părțile giunghind, zugrumînd, tăind, despoind, aruncînd, împărțind și nici de grasă în samă băgînd, nici de vitioană cevaș milă avînd“ (I. 1—233).

Deși „voia muritorilor“ este „slobodă“ (I. 2—38), totuși ea depinde de mulți factori exteriori: „spre plecarea într-o parte, trăgătoare, împingătoare, asupritoare, rîdicătoare, lesnitoare, îngreuitoare, iușurătoare, lătitoare, strîmtătoare și altele asemenea acestora a-i vini și a i să tîmpla pot“ (I. 2—38—39).

Chiar dacă, așa cum se poate constata mai ales din acest ultim exemplu, nu totdeauna prin procedeul discutat aici se realizează efecte artistice este de reținut totuși că autorul folosește „grindina“ lexicală cu anumite intenții.

§ 5. O ultimă trăsătură a stilului lui D. Cantemir la care ne oprim aici este violența limbajului, dictată

de tonul polemic al tuturor celor trei scrieri avute în vedere. Autorul folosește cuvinte, expresii mai puțin obișnuite, dar care își au justificarea pe de o parte în conținutul celor trei opere pe de alta în ideile, convingerile și sentimentele sale.

Divanul, scriere cu caracter filozofic și etic, este opera ce pune față în față două concepții opuse, hedonistă și ascetică. Confruntarea între cele două concepții ia forma unui lung dialog, ce ocupă Cartea întâi a *Divanului*, cea mai originală, de altminteri, din această scriere.

Este firesc, așadar, ca prima Carte a *Divanului* să aibă și caracter polemic. Dar, de data aceasta, tonul polemic este mai estompat. Autorul rămîne, oarecum, deoparte (sau, cel puțin, creează această impresie), lăsîndu-i pe cei doi interlocutori, lumea și înțeleptul, să-și expună, pe rînd, șirurile de argumente. De aceea aici termenii violenți, duri, sînt rari și nu ating gravitatea celor din *Hronic* și, mai ales, din *Istoria ieroglifică*.

Trebuie făcută, chiar de la început, precizarea că, în general, lumea, în această discuție, este mai incisivă, în vreme ce înțeleptul rămîne mai reținut. Înțeleptul se întrebă, spre exemplu, cum de lumea, „atîta... de amăgitoare, mincinoasă“ (D. 35), mai poate exista. Pentru înțelept, lumea este „stricătoare“, este „întunérecul cel primejdiiutoriu“ (D. 47). Exclamații ca „Ah, fățarnică și pulbere ce ești, lume!“ (D. 73) apar mai rar în limbajul înțeleptului. Concluziile acestuia sînt formulate în termeni ca: „Deci fiind tu întunérec, cum nu te voi urî...?“. Sau: „Că ce féliu și fără de minte a fi acela carele mai vîrtos întunérecul decît lumina ar iubi?“ (D. 47).

Lumea îi răspunde, între altele: „O, nebunule și deșertule de minte“²⁶. Și ceva mai departe: „Vai, nepri-ceputule și streinule de minte“²⁷, ce dzici că ai bună pri-cépere?“ (D. 35); „Dară cu aciasta minte te porți și cu aciasta socotială îmbli, o, zburatule de minte?“ (D. 39)²⁸. În altă parte lumea îi strigă înțeleptului:

„O, *prostătecele, oame*²⁹ dară iarăși te abați din driapta și buna socotială!“ (D. 65). Apoi: „O, *nepriceputule* și în toate *ticăitule*! Ia-ți în minte... tăria și virtutea, mărimea și puterea iubiților miei fii“ (D. 83). Sau: „Acum dară, după *a ta proastă minte și rătăcită socotială*³⁰, cunosc că vei să dzici precum câte răutăți... câte blăstămății, toate în mine sînt și, după cum *bui-guiești*, eu să fiu mai rea decît tot răul și mai amară decît tot amarul“ (D. 105). Și, pentru a ne mai opri la un exemplu: „O, *sărace și de trei ori mișelule! O streinule de minte și lipsitule de crieri*³¹! O, cum una grăești și mărturișești și alta cei și poștești!“ (D. 105).

Caracterul polemic al discuției dintre cele două personaje dă primei părți a *Divanului* un element atractiv în plus.

În *Istoria ieroglifică*, operă ce prezintă fapte legate de o perioadă deosebit de zbuciumată din istoria celor două împărății, D. Cantemir este nu numai polemist, ci și pamfletar. Forma alegorică în care este scris romanul i-a permis lui D. Cantemir să dezvăluie lipsa de scrupule a unor păsări și jigăanii ce reprezentau marea boierime sau uneltele acesteia, să descrie cu un lux de amănunte unic în literatura noastră corupția și decadența Imperiului Otoman precum și nemiloasa asuprire la care erau supuse țările române. Principele moldovean, un excelent cunoscător al limbii române, face din cuvintele și din expresiile violente o adevărată armă cu care își pledează propria cauză sau se răzbună. D. Cantemir clocotește de mînie și indignare, urmărindu-și și el, la rîndul său, adversarii, cu o adevărată patimă. Toți acești factori explică stilul atît de personal din *Istoria ieroglifică*, caracterizat, foarte adesea, și prin cuvinte și expresii de o duritate fără precedent în literatura noastră, mergînd chiar pînă la invectivă. Nu lipsesc, bineînțeles, nici termeni vulgari și obsceni după cum nu lipsesc nici scene sau descrieri naturaliste.

Este de reținut că personajele negative din punctul de vedere al autorului sînt nu numai din împărăția Vulturului, ci și din cea a Leului. De altfel, Papagaia (Papi Comnen) se îndoiește, într-un lung discurs pe care îl ține, că împărăția Leului va ierta pe cel ce i se împotrivesc: „Cine dară în lume, o, prietinelor, atîta de scămos la minte și strămoș la cuvinte să va afla, carile să socotească sau să grăiască că cel împotriva de supt brațul Leului va putea scăpa...?” (I. 1—145).

Dușmanul adevărat al Inorogului este Corbul, epi-trop în monarhia Vulturului (adică domnitor al Munteniei). Această ascensiune a lui Brîncoveanu este prezentată sub forma unui basm. Înainte de a fi domn, Corbul era „un păstoriu de rîmători”, care nu mai auzise altceva în viață decît „grohăitul porcilor”. Dar, cum „norocul și pre porcaru și pre olariu tot cu o orbime caută” (I. 2—126), iată-l ajuns, peste noapte, „la corona monarhii”, încît dimineața, după ce porcarul se sculă din pajiște și „la urduroși ochii” se frecă, fu urcat în lectică împărătească, de unde vine, nu uită să consemneze autorul, și dictonul: „Sara ghigariu, dimineata spătariu” (I. 2—127). Acest basm este una dintre cele mai mari ofense aduse Corbului de către Inorog.

În lupta sa împotriva lui D. Cantemir, C. Brîncoveanu a solicitat mai ales serviciile lui Scarlat Ruset (Hameleonul). Misiunea acestei mici jiganii era să urzească prinderea Inorogului. Hameleonul avea toate însușirile pentru îndeplinirea unui astfel de rol, deoarece „cînd într-o parte și într-alta va să caute, nu capul, ce melciurile ochilor își întoarce, cu carile în toate părțile slobod caută” (I. 2—13). El avea și darul de a ieși din situații dificile, „căci cînd va să să suie sau să coboare pre varga suptire, precum cu brîncele apucă, așa și coada în giur împregiur își împleticește, ca din mîna de s-ar scăpa, de coadă spîndzurat rămîind, iarăși a să apuca să poată” (I. 2—13). Iată de ce lexicul și expresiile prin care autorul îl caracterizează pe

Hameleon, un adevărat Iago al literaturii române, pare a fi inepuizabil. Acesta, „*decît diavolul mai diavol*”, „*decît toată fiiara mai vrăjmașă și mai sălbatică*” (I. 2—129), l-a pus pe Crocodil (pristavul bostangiilor) să stea la pîndă, pentru a-l prinde pe Inorog. Acțiunea reușește, veste ce face ca munții, codrii, văile, întreaga natură să se cutremure. Bineînțeles, Hameleonul aleargă, imediat, la Șoim (Toma postelnicul) spre a-și arăta „nevinovăția”. Dar Șoimul, care trecuse de partea Inorogului, îl întîmpină cu cuvinte la care Hameleonul, desigur, nu se aștepta: „*O, pricaz de năcaz și pacoste pricaznică, Hameleoane, bălaur mic și zmău în venin, Hameleoane, domnul diavolului și dascalul cacodemonului, Hameleoane, fundul răutăților și vîrvul vicleșugurilor, Hameleoane, mreașea dracului și painjina tartarului...! O, duh spurcat de turburare și vivor necurat de amestecare, Hameleoane! Cine pustiiul răutate peste răutate și păcat peste păcat a grămădi te-au învățat?*” (I. 2—141). Apoi: „*Au te gîndești, osinditul, că cu cuvinte șicuite și cu voroave căptușite, grețoase și scîrnavele-ți fapte vei astupa?*” (I. 2—142).

Încolțit atît de vehement, Hameleonul recunoaște că a uneltit prinderea Inorogului, motivînd însă că a făcut-o „pentru prăpădenia nepriietinului amînduror monarhiilor” (I. 2—143). Șoimul, nemaiputînd suporta „*greața*” cuvintelor pe care mica jiganie „cu nedogorit obraz... *borîia*” îl întreprinde, strigîndu-i: „*Piei de aicea... jiganie spurcată și fățarnică... Că într-adevăr cel ce dinceput ai fost, tot acela ești și tot acela vei fi, pînă cînd, ca căpușile de singe împlîndu-te, ca cîrceii beșicîndu-te, plesnind, vei crăpa*” (I. 2—144).

În altă parte, nefiind de acord cu felul cum Hameleonul i-l descrisese pe Inorog, adică „înțelegînd că toate acéstea *vărsături* asupra curățării Inorogului le *boréște*”, Șoimul îi strigă: „*Șterge-ți gura... și de ieste cu puțință știupitura iarăși îți înghiți și boritura iarăși îți sorbi*” (I. 2—78).

Iată-l și pe arogantul și nesățiosul Cucunoz (Mihai Cantacuzino spătarul), partizan al Corbului, amenințînd dobitoacele în așa fel încît „*cuvintele deodată cu balele își stropiia*” (I. 1—71).

Intenția autorului de a-și bate joc de unele personaje este foarte evidentă. Dulăul ciobănesc (adică unul dintre agenții lui C. Brîncoveanu) devorase mîța. Foarte satisfăcut, bineînțeles, „*dîrz dulăul și cu coada bîrzoiată, ni la un spin și ni la altul piciorul după obiceiul rîdica*” (I. 1—255), dar nici prin minte nu-i trecea că și el va fi făcut „*bucăți-bucățele*” (I. 1—256) de către Lup.

La o adunare a animalelor, în care se negociau unele răscumpărări din robia de la Grumadzii-Boului (Țari-gradul) apare, pe neașteptate, Vidra (Constantin Duca), cu intenția de a-și relua domnia. Vidra nu și-a putut realiza scopul. Ea reuși, în schimb, în puținul timp cît participă la această întrunire a dobitoacelor să dubleze suma pe care acestea trebuia s-o dea la Poartă, fapt care urma să apese greu pe umerii tuturor. Așadar, Vidra într-un timp atît de scurt, „*spre înădușala a tuturor jiganiilor, nu puține fumuri slobodzi*” (I. 1—230).

Hronicul este opera în care D. Cantemir s-a angajat să scrie o vastă istorie a poporului român. Ceea ce-l preocupă în mod deosebit este respectarea adevărului. El mărturisește chiar că „*sufletul odihnă nu poate afla pînă nu găsește adevărul*” (H. 139). Își dă seama că nu este deloc ușor să scrie o operă atît de vastă, că trebuie să înlătore multe obstacole din calea sa pentru a scoate adevărul la lumină.

Nimic nu-l revoltă mai mult decît defăimarea originii românilor. Nu de puține ori, de aceea, Simion Dascălul mai ales, dar și Misail Călugărul, interpolatorii cronicii lui Grigore Ureche, sînt ținta atacurilor, deosebit de vehemente ale lui Cantemir, care se deosebește de M. Costin, în această privință, nu numai sub

aspectul informației, ci și din punct de vedere temperamental.

Hronicul trebuie să fie o „oglină” pe care autorul o pune în fața cititorului, „ștearsă” de tot pravul îndoiinții” (H. 57). Aceasta îl obligă la o analiză atentă, minuțioasă, de pe poziția unui adevărat istoric, a izvoarelor folosite și îl duce la revoltă împotriva tuturor celor ce falsificaseră adevărul.

Expresia acestor stări de fapt este folosirea, și în *Hronic*, a unor termeni și expresii de o rară violență. Dar acestea nu-l duc pe autor la o interpretare subiectivă a adevărului istoric. Totul se explică, în această operă, prin dragostea de țară a lui D. Cantemir³².

Violența polemică îl apropie pe autorul *Hronicului* de istoricul bizantin Nicetas Choniates (secolul XII). D. Cantemir este, am putea spune, un Choniates al epocii sale. Dar nici acest istoric bizantin, caracterizat în *Hronic* ca fiind „de toată credința” (H. 393), nu este cruțat atunci când „cam cu mînie aprins, cîteva peste hotarile istoricului *cu hulă* asupra vlahilor scrie” (H. 401).

Ne vom opri, mai întîi, la termenul *hloricar*, foarte elocvent pentru discuția noastră, deși apare numai o singură dată: „Acestea sint dară războaiele și biruințele carile istoriile adevărate pomenesc să fie avut Ladislav, ce l-au poreclit sfîntul, asupra Unilor, pre carile *hloricarii* (iară nu *hronicarii*) pomeniți, amestecîndu-le și *schimonosindu-le blăstămățește, cu duhul minciunii le-au spurcat* (H.150). S-a spus că *hloricar* înseamnă „băutori de holircă, rachiu”³³. S-a mai spus că *hloricar*, „cuvînt fabricat de Cantemir” este alcătuit din *hronicar* și *hlor* „clor” și că înseamnă „om care adoarme pe alții cu minciuni”³⁴. Dacă autorul ar fi avut în vedere termenul *holircă* (*horilcă*) cuvîntul ar fi trebuit să aibă forma *holircar* (*horilcar*). Nici a doua explicație nu poate fi acceptată. Contextul arată că acești „hloricari” au denaturat adevărul. Plecînd de aici, D. Cantemir stîlcește, adică denatu-

rează intenționat cuvântul (cum o și spune, de altfel). Numai în felul acesta numele corespunde operelor lor, care nu sînt „istorii adevărate“. Avem a face, așadar, cu o slujire a numelui, lucru considerat de autor suficient pentru a-i scoate pe aceștia din rîndul istoricilor iubitori de adevăr. De altfel, nimic nu-l aprinde mai mult decît „basna cu Laslău“. D. Cantemir vrea să descopere „căptușala aceștii basne pînă la goli-ciune“ și să o arate tuturor „cît de grozavă și de scîrnavă să fie“ (H. 144). În altă parte, vorbind, iarăși, de Simion Dascalul, autorul, modificîndu-i numele, spune: „Ce Simionul acesta, ce-i dzic Dascal, *dară adevărat nedascal*, de acéstea de toate sârac și gol fiind...“ (H. 367).

Basna cu Laslău „Simion acesta... singur *din capul său au scornit-o* sau de la vreun *prostac însă zavistui-toriu* mai denainte *din crieri fătată* au aflat-o“. Și într-un caz și în celălalt Simion nu este decît un *măzac*, adică un „mîzgălitor“: „datoriia adevărîții istoricești ne silește... să arătăm de unde ieste începătura *aceștii basne* și cum și în ce chip pînă la acel *măzac* Simion au agiuns?“ (H. 138). Tot în *Hronic* vorbește și de „Misail *măzacul*“ (H. 470).

Adesea autorul se adresează direct interpolatorilor cronicii lui Grigore Ureche: „Nu așea, *nevrednicule*“ — îi spune el lui Simion (H. 367). Apoi: „iară a voastră *ocară* și *blăstămată mazăcie* ca *tălanița dezmațată* pre uliță a să purta, pricină sinteți, pricină dați“ (H. 366).

Capitolul XIII din *Hronic* vrea să arate „din ce izvor s-au scurs piștelnița aceștii *puturoase basne*“ (H. 139). Dar negăsind nicăieri însemnări despre acest lucru, D. Cantemir adaugă că băsnuitorii „o basnă ciudată ca aciasta alcătuind, prostimii să o criadză cu condeiu hîrtiia *au muruit*“ (H. 144). Interpolările lui Simion și Misail sînt scornite „din *uscată tîdva lor*“. Aceste cuvinte scornite, în cronica lui Grigore Ureche „*fără nicio rușine* a le amesteca au îndrăznit“ (H. 470). Relatările lor nu au nimic a face cu istoria, sînt „scor-

nite... *din floace de cojoc și din hîrburi de oale*" (H. 471—472). Minciuna este *scîrnavă*, dar „*însutit mai scîrnav* minciunosul carile o scornéște" (H. 393).

După ce arată originea adevărată a românilor, cu care se mîndrește (în acest sens citează și autoritatea lui Nicetas Choniates), D. Cantemir se adresează, satisfăcut și ironic, celor doi băsnuitori: „Vino, acmu, *bunule* Simioane și *frumosule* Misaile și vedeți pe români din Volohia, pre carii pre acestea vrémi dziceți că n-au fost nicăiuri" (H. 393). După ce întreaga discuție asupra originii și continuității poporului român va fi terminată, autorul scrie, ușurat: „După cîtă trudă ni-au adus băsnuitorii, cu Laslăul lor cel minciunos, atîta odihnă simțim acmu, cînd noi într-o parte dîndu-ne, toți scriitorii străini condéile mai ascuțite decît sulele și mai lungi decît sulitele asupră-le-ș buîreadză și ca niște buni vitéji a istoriiei adevărate pădzitori și scutitori *din trufaș scaunul minciunii prăvălindu-i, ca fumul și pulberea de vîntul vivorît împrăștiindu-i și rășchirîndu-i*, îi face așa: ca *după ce le va peri numele cu sunet*, să treacă și să să întoarcă și *nici locul să nu li se mai afle*" (H. 447).

Este locul, la sfîrșitul acestor rînduri, să ne întrebăm dacă violența limbajului dăunează sau nu scrisului lui D. Cantemir. Credem că ea este justificată, fiecare din cele trei lucrări avînd specificul ei: ciocnirea de idei din *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*, satira și caricatura în *Istoria ieroglifică*, dragostea de adevăr, de țară, mîndria originii latine a neamului în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Cuvintele și expresiile mai tari nu înfrumusețează stilul, sînt, dimpotrivă, adesea, o scădere a lui. Trebuie să observăm totuși că, cel puțin în unele cazuri, ele au rolul de a înviora fraza, adeseori atît de greoaie, de a introduce elemente noi, care să rețină atenția.

Acest limbaj dur, alături de pasaje de o rară delicatețe și de adevărată poezie, nu constituie, de altfel,

unicul contrast la D. Cantemir. Dimpotrivă, opera eruditului moldovean se caracterizează prin numeroase contraste. Am putut, astfel, constata că aici elementele savante se împletesc cu construcții populare dintre cele mai autentice, că alături de fraze lungi, întortocheate și îngreunate de ornamentații de tot felul se întîlnesc și fragmente scrise în cea mai firească limbă românească; de asemenea, un discurs în stil ciceronian poate sta alături de bocete și blesteme rostite parcă de gura unor femei de la țară, după cum discuții cu caracter filozofic și științific, din care nu lipsesc nume ca cele ale lui Aristotel, Porfirios sau Pithagora se împletesc, uneori, cu descîntece de pe meleagurile noastre. Toate acestea dovedesc complexitatea stilului lui D. Cantemir.

NOTE

¹ Al. Andriescu, *Contribuția marilor cronicari moldoveni și munteni la dezvoltarea limbii literare*, p. 121.

² G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, p. 47. Vezi și Marin Sîrbulescu, *Poezia lui Dimitrie Cantemir*.

³ Perpessicius, *Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura română*, p. 291.

⁴ Perpessicius, *lucr. cit.*, p. 290.

⁵ Vezi George Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, p. 20–21.

⁶ Vezi Dragoș Moldovanu, *Influențe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*.

⁷ Vezi Virgil Cîndea, *Dialogul Orient-Occident, tradiție-inovație în „Divanul” lui Cantemir*, p. 48.

⁸ Ion Rotaru, *O istorie a literaturii române*, I, p. 53. Vezi și Manuela Tănăsescu, *Despre Istoria ieroglifică*, p. 16.

⁹ Manuela Tănăsescu, *op. cit.*, p. 13.

¹⁰ Manuela Tănăsescu, *op. cit.*, p. 16.

¹¹ Manuela Tănăsescu, *op. cit.*, p. 165.

¹² Manuela Tănăsescu, *op. cit.*, p. 182.

¹³ Fragmente și din alte opere, scrise în limba latină, vădesc aceeași conștiință artistică. În *Istoria Imperiului Otoman* spre exemplu p. 309—311, nota 123, aflăm o descriere a Dobrogei care a fost asemănată cu descrierea Ardealului din opera lui N. Bălcescu. În *Viața lui Constantin Cantemir* sînt numeroase pagini scrise cu talent. Nu lipsește nici umorul. Am aminti scena în care se povestește cum Husein-Aga o ia la fugă, părăsindu-și tovarășii, luînd, speriat, zgomotul unui iepure drept semn că este în apropiere oștire leșească (p. 140—142). Reține atenția, de asemenea, povestirea apărării Cetății Neamțului de către nouă vînători numai, împotriva Craiului leșesc (p. 107—108). Am mai aminti fragmentul despre ospățul moldovenilor și leșilor, la care participă Sobieski însuși, care cîntă în grai moldovenesc (p. 82) sau paginile unde se povestește pedepsirea tîlharului Burlă pentru fărădelegile sale. Ne-am mai referi, în sfîrșit, la paginile în care, cu mult umor, autorul povestește cum Ieremia Cacavela „vindecă” de dizenterie pe Daltaban Mustafa-Pașa serascherul cu... praf de cretă (p. 142—146). Toate acestea sînt pagini care, alături de altele, amintite pînă acum, ar putea sta într-o antologie alcătuită în urma celei mai severe selecții.

¹⁴ Acestea i-au putut fi sugerate de lucrarea amintită a lui van Helmont, unde cele două personaje sînt *Sufletul și Rațiunea*.

¹⁵ G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, p. 44.

¹⁶ D. Cantemir va fi cunoscut și *Istoria secretă* a lui Procopiu din Cezareea, în care regimul împăratului Iustinian era criticat cu vehemență. Procopiu prezenta aici, în formă alegorică, desfrîul și imoralitatea din vremea lui Iustinian. Pe D. Cantemir îl va fi inspirat, în redarea sub formă ascunsă a unor nume (uneori chiar sub formă cifrată), și uzul din corespondența diplomatică, pe care el, ca reprezentant al domnitorului Moldovei la Constantinopol, îl cunoștea atît de bine.

¹⁷ George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, p. 249

¹⁸ Pamfletul politic era un gen foarte cunoscut, în acea vreme, în vestul Europei și era îndreptat împotriva absolutismului regal. La D. Cantemir există o serie de elemente noi, ceea ce întărește concluzia că *Istoria ieroglifică* este o operă literară. El îmbină conținutul social și politic al cărții cu poezia, cu fabula, cu basmul,

cu episoade din epopeile homerice, cu versuri din scriitorii satirici ai antichității. Tot aici întâlnim și cele mai interesante probleme de limbă.

¹⁹ D. Cantemir a fost considerat și precursorul primilor noștri fabuliști (Vezi P. I. P a p a d o p o l, *Dimitrie Cantemir și începuturile fabulei românești*, p. 32).

²⁰ Preocuparea pentru a da personajelor nume cât mai adecvate ne determină să-l apropiem pe D. Cantemir de V. Alecsandri și I. L. Caragiale.

²¹ Acest animal fabulos a fost descris în operele lor de unii filozofi ai Greciei antice, între care și Aristotel. Poate că nu este lipsit de importanță nici amănuntul că și în *Fiziologul*, pomenit în capitolul precedent, unul din personaje este inorogul. Am mai reține că și în alte texte vechi românești este amintit acest animal. Astfel în PV. 93 inorogul este animalul „care biruiește preste toată hiara din lume”.

²² M a n u e l a T ă n ă s e s c u, *op. cit.*, p. 183.

²³ M a n u e l a T ă n ă s e s c u, *op. cit.*, p. 185.

²⁴ Fragmentul amintește de nunta din *Călin* al lui M. Eminescu. Singura deosebire esențială ar fi faptul că la D. Cantemir nu este vorba de o idilă, ci de o căsătorie cu totul disproporționată: „Cămila cu Helge să împreună, filul și șoarecele să cunună și dealul cu vaea să iau de mână” (I. 1—138). Idilei îi ia loc satira (Vezi N. I o r g a, *Istoria literaturii românești*, II, p. 403; P e r p e s s i c i u s, *Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura română*, p. 297; M a r i n S i r b u l e s c u, *Poezia lui Dimitrie Cantemir*, p. 93).

²⁵ Este vorba de venirea ca vizir a lui Calaili Ahmed, prieten al lui D. Cantemir.

²⁶ Iată corespondentul din textul grecesc al *Divanului*: ἔρημόμυαλε (ἔρημος, η, ον, „deșert, pustiu” iar ὀμυαλός „creier, minte”).

²⁷ În textul grecesc ξενόμυαλε (ξένος, η ον „străin”).

²⁸ În textul grecesc ὄ πτερόμυαλε (τό πτερόν „aripă”).

²⁹ În textul grecesc ὦ ἀπλέ, ἄνθρωπε (ἀπλοῦς, ἦ, οὔν, „simplu”; ὁ ἄνθρωπος „om”).

³⁰ În textul grecesc: καὶ πλανεμένον λογαριασμόν (πλανεμένος, η, ον „rătăcit”; ὁ λογαριασμός „socoteală”).

³¹ În textul grecesc: λειψόμυαλε. Calchieria unor cuvinte grecești este o dovadă că D. Cantemir, chiar cu prima sa operă, avea un

model în limba greacă. Deși versiunea grecească a *Divanului* nu aparține lui D. Cantemir este de presupus că principele moldovean a colaborat, uneori, cu traducătorul textului din românește în grecește (acest traducător a fost, probabil, Ieremia Cacavela) sau, poate, „a gândit” unii termeni în grecește atunci când a scris *Divanul* în limba sa maternă.

³² Vezi și C. I. Gulian, *Dimitrie Cantemir, un mare patriot și cărturar*.

³³ P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, p. 150.

³⁴ George Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, p. 68.

Încheiere

Am studiat în lucrarea noastră elementele arhaice, populare și savante din cele trei opere importante scrise de D. Cantemir în limba română. A fost necesară însă, în prealabil, o cercetare îndeaproape a preocupărilor lingvistice ale marelui nostru erudit, în care sens ne-am referit și la unele scrieri latinești ale sale. O asemenea cercetare ne-a permis să conchidem că preocupările lingvistice la D. Cantemir sînt foarte numeroase, opera sa situîndu-se pe linia unor idei umaniste, ca și cea a lui Gr. Ureche, M. Costin sau Stolnicul C. Cantacuzino.

D. Cantemir a reluat și dezvoltat multe dintre ideile cronicarilor. Unele preocupări de limbă ale sale se vor regăsi la reprezentanții Școlii ardelenne, la B.P. Hasdeu și la alți cărturari de mai târziu, D. Cantemir fiind, astfel, un precursor și un deschizător de drumuri.

Întîlnim în opera principelui moldovean cele dintîi preocupări de lingvistică generală de la noi. El a discutat, deși cu erori și naivități chiar, originea limbilor. S-a oprit apoi asupra funcției sociale a limbii și a făcut cele dintîi observații privind natura cuvîntului, arătînd că acesta trebuie să reprezinte o unitate între formă și sens.

D. Cantemir, un mare poliglot, a putut face mai multe observații decît M. Costin privind locul limbii române între celelalte limbi romanice. De asemenea,

el a avut numeroase preocupări de toponimie și antroponimie. Discutînd originea atîtor nume proprii sau comune din limba română și din alte limbi, D. Cantemir dovedește o adevărată pasiune pentru etimologie. Unele dintre etimologiile propuse au rămas definitive pînă astăzi. Autorul a dat însă și interpretări greșite.

Însemnătatea cu adevărat excepțională a operei studiate stă în aceea că autorul ei, unul dintre marii patrioți ai trecutului nostru, dezvoltă probleme fundamentale ale culturii și istoriei noastre, cum sînt originea poporului și a limbii române, teritoriul de formare a lor, continuitatea românilor în Dacia. D. Cantemir a folosit izvoare, românești și străine, neobișnuit de bogate și variate pentru epoca sa spre a combate pe falsificatorii adevărului istoric și spre a dovedi drepturile românilor de a se bucura de libertate.

Autorul *Hronicului* a demonstrat unitatea limbii române, invocînd structura gramaticală, idee foarte înaintată nu numai pentru acea vreme, ci și astăzi. Unele diferențieri lexicale dintre daco-români și cuțovlahi nu-l induc în eroare căci nu acestea sînt importante, ci structura gramaticală unică a celor două idiomuri.

A observat, în același timp, că româna vorbită la nordul Dunării prezintă unele deosebiri de la o arie la alta. Tocmai de aceea el pune problema necesității selectării faptelor în limba scrisă.

D. Cantemir a fost și un reformator al limbii române, pe care voia s-o ridice la nivelul limbilor de mare cultură. Pentru ca și limba sa maternă să poată exprima ideile cele mai abstracte, filozofice, științifice etc. aceasta avea nevoie, înainte de toate, în concepția autorului, de un lexic bogat și de o frază cuprinzătoare. În modelul de limbă preconizat, artificial este mai ales felul cum concepea D. Cantemir structura frazei. A fost o încercare de reformă, ca atîtea altele cunoscute la noi sau în alte părți, izvorîtă însă din dragostea pentru limba maternă, nu din dorința autorului de a se singulariza. Credem, de aceea, că D. Cantemir a fost

judecat cu prea multă asprime de către unii cercetători.

Divanul, Istoria ieroglifică și Hronicul constituie documente de limbă de o importanță deosebită pentru cercetătorul limbii literare de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, dându-i posibilitatea de a compara limba lui D. Cantemir cu tot ce s-a scris la noi mai înainte sau în epocă.

Cercetarea particularităților fonetice și morfologice din cele trei opere amintite relevă faptul că autorul lor a pus la baza scrisului său graiul moldovenesc, din care a eliminat însă unele particularități, recurgând la altele, din celelalte graiuri și, înainte de toate, din cel muntenesc. Sinteza lingvistică pe care o realizează, mergând mai ales pe linia lui Varlaam, este o dovadă că D. Cantemir cunoștea foarte bine limba română. Ea reflectă, de altfel, o tendință specifică secolului al XVIII-lea, și anume, continuarea unificării limbii române literare.

Studiind particularitățile fonetice, morfologice și lexicale ale operei lui D. Cantemir am putut desprinde câteva concluzii mai însemnate pe care le vom sublinia aici.

Putem vorbi, pentru limba veche, de două mari zone lingvistice, una nordică, alta sudică. Cea dintâi este, în general, mai conservatoare, prezentând particularități arhaice mai numeroase, situație ce se menține, într-o oarecare măsură, și astăzi.

Graiul moldovenesc avea, în acea epocă, în linii mari, aceleași particularități ca și astăzi (palatalizarea tuturor labialelor, fenomen mult mai vechi în limba noastră decât se poate constata cu ajutorul textelor, închiderea unor vocale neaccentuate, trecerea vocalelor din seria anterioară în seria medială după consoane dure etc.).

În general limba de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea este mai evoluată decât cea din etapele anterioare. Mai există însă și acum

unele incertitudini, oscilații, unele forme duble (astfel nu se stabilise încă o singură formă de plural pentru numeroase substantive, nu erau definitivate regulile folosirii articolului hotărît sau ale celui genitival, nu se precizaseră încă funcțiile unor prepoziții etc.).

O particularitate a operei studiate o constituie creațiile, inovațiile. Acestea se întîlnesc mai ales în domeniul lexicului. Am putut constata cîteva inovații și în domeniul morfologiei, foarte puține însă, ce se explică prin necesități de simetrie, de muzicalitate sau rimă în frază, eventual prin analogie. În morfologie nu sînt posibile, de regulă, creații care să și rămîină în limba literară așa cum este posibil în domeniul lexicului. Încercările amintite satisfac doar intențiile artistice ale lui D. Cantemir. Se poate constata apoi că foarte puține fapte se explică în fonetică sau morfologie prin influențe străine. Am aminti aici unele grafii savante, cîteva forme de plural la substantive ce se explică prin influența greacă, unele valori ale prepozițiilor datorate influenței latine.

Una dintre cele mai importante caracteristici ale scrierilor lui D. Cantemir este bogăția lexicală. În privința lexicului opera studiată reprezintă o etapă nouă în dezvoltarea limbii române literare. Ea a valorificat, putem spune, întregul tezaur lexical pe care-l ofereau scrierile anterioare, îmbogățindu-l cu creații noi și mai ales cu împrumuturi din alte limbi și, în primul rînd, din greacă și latină. La D. Cantemir se conturează pentru prima dată cu toată claritatea ideea necesității introducerii în limba română a unui lexic de uz internațional. Bogăția împrumuturilor lexicale nu înseamnă neglijarea elementului românesc. Dimpotrivă, autorul s-a străduit să dea, adesea, cuvîntului împrumutat echivalente românești iar cuvîntului românesc sensuri noi. În concepția lui D. Cantemir despre felul cum trebuie construită limba română literară elementele savante pot sta alături de cele populare.

Autorul *Istoriei ieroglifice* a înțeles ce înseamnă o limbă modernă înainte de a fi existat la noi condițiile necesare pentru ca aceasta să se realizeze. El este, astfel, un precursor al făuritorilor limbii române moderne. Mulți dintre termenii împrumutați de el îi vom reîntâlni la sfârșitul secolului al XIX-lea, pătrunzând în limba noastră pe alte căi și prin contribuția a numeroși cărturari. D. Cantemir a vrut să dea singur și dintr-o dată limbii române ceea ce îi va da mai târziu o întreagă epocă. Prin această acțiune îndrăznească D. Cantemir și-a depășit veacul, el aparținând, într-un anumit sens, și vremurilor viitoare, chiar dacă masivul lexic neologic din opera sa, datorită soartei acesteia, nu a îmbogățit efectiv limba română.

D. Cantemir a introdus în operele sale termeni din domeniul științific foarte variate. Și sub acest aspect el își depășește înaintașii, anticipând, în fond, tendințele epocii următoare.

Cum D. Cantemir avea în vedere, în primul rând, îmbogățirea limbii române cu termeni care să exprime noțiuni abstracte este firesc ca terminologia filozofică să ocupe în opera sa un loc foarte însemnat. Lucrul acesta trebuie apreciat cu atât mai mult cu cât nu exista încă la noi climatul necesar pentru creația filozofică.

Creațiile lexicale noi (prin prefixare, sufixare, compunere, schimbarea categoriei gramaticale sau pe calea calcului lingvistic) se întâlnesc peste tot în opera studiată și mai ales în *Istoria ieroglifică*. Ele își au explicația în acest roman, foarte adesea, în intențiile artistice ale autorului, ceea ce dovedește, încă o dată, că *Istoria ieroglifică* este nu numai o prezentare a unor evenimente contemporane, ci și o operă literară.

Sintetizând tot ce era valoros în scrierile de pînă la el și întrevăzînd drumul de dezvoltare a limbii române literare, D. Cantemir ne apare ca un titan al vremii. El este un izolat numai în sensul în care *Istoria ieroglifică* și *Hronicul* au rămas atîta vreme nepublicate și nu au putut, de aceea, contribui la dezvoltarea limbii

noastre literare. D. Cantemir nu este însă un izolat în istoria culturii române în general, deoarece dezvoltând tot ce era valoros în cultura veche românească el este precursorul multor cărturari de mai târziu.

D. Cantemir se integrează în cultura noastră și prin valorificarea elementelor populare românești (limbă, tradiție, folclor, procedee de creație artistică etc.). Aceste elemente populare îl apropie de cronicari, dar și de scriitori ca Anton Pann, I. Creangă, M. Eminescu, Al. Odobescu. În felul acesta D. Cantemir trebuie așezat în rîndul marilor creatori de valori din literatura noastră. Este semnificativ faptul că influența populară cea mai puternică o întîlnim în *Istoria ieroglifică*, adică într-o operă cu caracter literar. Trebuie reținut, de asemenea, faptul că tot aici întîlnim și elementul savant cel mai bogat. Este o dovadă în plus că D. Cantemir concepea reforma savantă a limbii române fără a neglija elementele populare. Influența bocetelor, a descîntecelor, a plugușorului de Anul nou, a baladelor populare în scrierile sale dovedește dragostea autorului pentru limba poporului și pentru creațiile populare orale. Sub influența populară el a creat pagini de adevărată antologie, ce contrastează cu fragmentele în care fraza este greoaie, încărcată și întortocheată. De altfel, în general stilul lui D. Cantemir se caracterizează prin numeroase contraste. Astfel, metafore dintre cele mai izbutite se întîlnesc alături de termeni și expresii de o violență fără egal în literatura veche, fragmente de autentică poezie alternează uneori cu scene grotști etc. Toate acestea dovedesc complexitatea stilului lui D. Cantemir. Chiar dacă autorul *Istoriei ieroglifice* ajunge și la unele manierisme, el este, spre deosebire de cronicari, un scriitor în adevăratul sens al cuvîntului.

Am mai putut constata că unele ediții ale operelor studiate creează dificultăți în analiza particularităților lingvistice. Avînd la dispoziție fotocopiile manuscriselor *Istoriei ieroglifice* și *Hronicului*, ediția princeps a *Divanului* și cea din 1969 precum și ediția din 1965

a *Istoriei ieroglifice* cercetătorul poate astăzi să întreprindă un studiu minuțios al limbii lui D. Cantemir.

Ne-am străduit să dovedim, totodată, justetea punctului de vedere exprimat de mulți cercetători că limba română literară s-a format prin contribuția tuturor graiurilor. De aceea am privit opera lui D. Cantemir în comparație cu alte scrieri din literatura românească veche, urmărind cum, în lungul ei drum spre epoca modernă, limba literară s-a îmbogățit cu particularități ce caracterizează diferite arii dialectale. Particularitățile lingvistice ale operei lui D. Cantemir reprezintă, așadar, încă un argument pentru a susține că începuturile „compromisului” între graiurile românești trebuie situate nu în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ci mult mai devreme.

Abrevieri¹

- A *Istoriia Țării Rumânești... (Letopiseșul Cantacuzinesc).*
CI Corneliu Dimitriu, *Indice* (manuscris) la *Cartea cu învățătură* (1581) a lui Coresi.
CT *Tetraevanghelul tipărit de Coresi.*
CV *Codicele Voroneșean.*
D Dimitrie Cantemir, *Divanul*, 1969.
DM Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, 1923.
GL Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei.*
GS₁, GS₂ Dimitrie Cantemir, *Hronicul romano-moldo-vlahilor*, vol. I (1835) și vol. II (1936).
H Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, 1901.
I₁, I₂ Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, vol. I și vol. II, 1965.
MT Dimitrie Cantemir, *Metafizica.*
M₁, M₂ Miron Costin, *Opere*, vol. I și vol. II.
N Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei...*
OT Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman.*
PO *Palia de la Orăștie.*
PS₁, PS₂ *Psaltirea Șcheiană*, vol. I și vol. II.
PV Dosoftei, *Psaltirea în versuri.*
RP Radu Popescu, *Istoriile Domnilor Țării Rumânești.*
S Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoriia Țării Rumâncști.*
V Varlaam, *Cazania*. 1643.

¹ Pentru amănunte vezi *Bibliografia*.

Bibliografie

- CANTEMIR, *Dimitrie, Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, Iași, 1698.
- Idem, Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, „Arhiva istorică a României“, Tomul II, București, 1865, p. 82—170.
- Idem, Divanul*, în *Operele principelui Dimitrie Cantemir*, Tomul V, publicate și însoțite de o prefață și un glosar de G. SION, București, 1878, p. 33—242.
- Idem, Divanul*, Ediție îngrijită și studiu introductiv de VIRGIL CÂNDEA, București, 1969.
- Idem, Istoria ieroglifică*, manuscris-fotocopie, 4 volume, Biblioteca Facultății de filologie a Universității „Al. I. Cuza“ din Iași (cota F-46).
- Idem, Istoria ieroglifică*, în *Operele principelui Dimitrie Cantemir* publicate de Academia Română, Tomul VI, București, 1883, p. 3—408.
- Idem, Lupta dintre Inorog și corb (Roman alegoric)*. Pe înțelesul tuturor, cu o prefață și note de EM. C. GRIGORAȘ, București, 1927.
- Idem, Istoria ieroglifică*. Ediție îngrijită, cu un articol introductiv și glosar, de I. C. VARTICIAN, Chișinău, 1957.
- Idem, Istoria ieroglifică*, vol. I și II. Ediție îngrijită și studiu introductiv de P. P. PANAITESCU, I. VERDEȘ, București, 1965.
- Idem, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, manuscris-fotocopie, 6 volume, Biblioteca centrală universitară „Mihail Eminescu“ — Iași (cota IV-Fc. 330).

- Idem, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, manuscris nr. 83, Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România.
- Idem, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, manuscris nr. 46, Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România.
- Idem, Hronicul romano-moldo-vlahilor*, Tomul I, Iași, 1835.
- Idem, Al hronicului romano-moldo-vlahilor*, Tomul II, Iași, 1836.
- Idem, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Publicat de pe originalul autorului de Gr. G. Tocilescu în Tomul VIII din *Operele principelui Dimitrie Cantemir* editate de Academia Română, București, 1901.
- CANTEMIRS, *Demetrii, Historisch-geographisch und politische Beschreibung der Moldau*, Frankfurt und Leipzig, 1771.
- CANTEMIR, *Dimitrie, Scrisoarea Moldovei*, Minăstirea Neamțului, 1825.
- Idem, Descriptio Moldaviae*, în *Operele principelui Dimitrie Cantemir* editate de Academia Română, Tomul I, București, 1872.
- Idem, Descrierea Moldovei*, traducere de GIORGE PASCU, București, 1923.
- CANTEMIR, *Demetrius, The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*. Traducere de N. TINDAL, London, 1734.
- Idem, Histoire de l'Empire Othoman où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence*, Paris, 1743.
- CANTEMIR, *Demetrie, Geschichte des osmanischen Reichs nach seinem Anwachs[e]n und Abnehmen*, Hamburg, 1745.
- CANTEMIR, *Dimitrie, Istoria Imperiului Otoman. Creșterea și scăderea lui*. Tradusă de Dr. IOS. HODOȘ, Partea I, București, 1876 (Tomul III din *Operele principelui Dimitrie Cantemir*, p. 5—410), Partea II, București, 1878 (Tomul IV din *Operele principelui Dimitrie Cantemir*, publicate de Societatea Academică Română, p. 413—793).
- Idem, Compendiolum universae logices institutionis*, în *Operele principelui Dimitrie Cantemir*, publicate de Academia Română, Tomul VI, București, 1883, p. 409—468.
- CANTEMIR, *Principele Dimitrie, Despre Coran*. Tălmăcit și tipărit în românește după copia latinească de la Academia Română de IOAN GEORGESCU, Cernăuți, 1927.

- CANTEMIR, *Dimitrie, Viața lui Constantin Cantemir. În românește de RADU ALBALA, cuvint înainte de P. P. PANAITESCU, București, 1960.*
- Idem, Metafizica. Tradusă din latinește de NICODIM LOCUSTEANU, cu o prefață de EM. C. GRIGORAȘ, București, 1928.*
- ANDRIESCU, *Al., Contribuția marilor cronicari moldoveni și munteni la dezvoltarea limbii literare, AUI (Serie nouă), Secțiunea III (Științe sociale), Tomul III, 1957, fasc. 1—2, p. 97—139.*
- ANGHEL, *Paul, Cantemir și teoria valorilor, „Gazeta literară” nr. 21, 1967, p. 1.*
- ARISTOTEL, *Organon, I. Categoriile. Despre interpretare. Traducere, studiu introductiv, introduceri și note de MIRCEA FLORIAN, București, 1957.*
- Idem, Organon, IV. Topica. Respingerile sofistice. Traducere, studiu introductiv, note la Topica, traducere și note la Respingerile sofistice de MIRCEA FLORIAN, București, 1963.*
- ARVINTE, *Vasile, Influența greacă asupra limbii române (pe baza ALR). Împrumuturi directe din greaca bizantină, AUI (Serie nouă), Secțiunea III (Științe sociale), c. Limbă și literatură, Tomul XII, 1966, fasc. 1, p. 1—28.*
- ASAN, *Finuța, Prefixul a- < lat. ad-, SMFC, II, București, 1960, p. 3—15.*
- ASAN, *Finuța și CIOBANU, Fulvia, Cuvintele compuse și grupurile sintactice stabile, SMFC, IV, București, 1967, p. 235—252.*
- AVRAM, *Andrei, Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești, extras din SCL, XV (1964), fasc. 1—5, București, 1964.*
- AVRAM, *Mioara, Variante fonetice regionale în expresii literare, în Omagiu lui Alexandru Rosetti. La 70 de ani, București, 1965, p. 29—31.*
- BABINGER, *Franz, Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir. Extras din „Arhiva românească”, tom. VII, București, 1941, p. 111—121.*
- BAGDASAR, *N., Istoria filosofiei românești, București, 1940.*
- BARÎȚIU, *G. Dimitrie Cantemir, principele Moldovei, „Transilvania”, anul III, 1870, Brașov, nr. 10, p. 118—121 și nr. 11, p. 128—130.*

- BĂCESCU, M., *Despre terminologia populară românească privind puietul și puii de pești*, „Buletinul Institutului de cercetări piscicole“, anul XIV, 1955, nr. 4, p. 25–34.
- BĂDĂRĂU, Dan, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1964.
- BEDREAG, C. G., „*Pohod na Charcov-1711*“ sau *Însoțitorii prințului D. Cantemir în exodul din 1711*, „Studii și cercetări istorice“, Iași, 1943, vol. XVIII, p. 420–440.
- BEYRER, Arthur, *Die Bezeichnungen für „Volk“ in Dimitrie Cantemirs Werk*, în *Beiträge zur rumänischen Philologie*, Herausgegeben von WERNER BAHNER, Berlin, 1968, p. 49–72.
- BIANU, Ioan și HODOȘ, Nerva, *Bibliografia românească veche. 1508–1830*, Tomul I 1508–1716, București, 1903.
- Idem*, *Bibliografia românească veche. 1508–1830*. Tomul II 1716–1808, București, 1910.
- BISTRIȚIANU, Al., *Creația populară ca preocupare și izvor de inspirație la D. Cantemir și N. Bălcescu*, „Studii și cercetări de istorie literară și folclor“, an. II, 1953, p. 23–54.
- BREBAN, V., *În legătură cu formarea lexicului limbii române literare*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti. La 70 de ani*, București, 1965, p. 93–95.
- BRÎNCUȘ, Gr., *Un glosar juridic din 1815*, LR, anul IV (1955), nr. 6, p. 25–32.
- BULGĂR, Gh., *Scriitorii români despre limbă și stil*, București, 1957.
- Idem*, *Prefixul răs- în limba română*, SMFC, I, București, 1959, p. 17–28.
- Idem*, *Problemele limbii literare în concepția scriitorilor români*. Antologie, studiu introductiv, comentarii, glosar. Prefață de PERPESSICIUS, București, 1966.
- BURADA, Teodor T., *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir domnitorul Moldovei*, București, 1911.
- BYCK, J., *Vocabularul științific și tehnic în limba română din secolul al XVIII-lea*, SCL, V (1954), fasc. 1–2, p. 31–43.
- BYRON, Lord, *Oeuvres complètes*, 4. *Don Juan*, Paris, 1854.
- CALLIMACHI, *Scarlat, Démètre Cantemir*, Bucarest, 1966.
- CANDREA, I.-A., *Rom. sinziene*, GS, vol. III, fasc. 2, 1928, p. 428.

- CANTACUZINO, *Stolnicul Constantin, Istoriia Țării Rumânești*, în *Cronicari munteni*, I. Ediție îngrijită de MIHAIL GREGORIAN. Studiu introductiv de EUGEN STĂNESCU, București, 1961, p. 1—79.
- CAPIDAN, *Th.*, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București, 1932.
- CARABULEA, *Elena*, *-Ame și -ime în limba română*, SMFC, I, București, 1959, p. 65—75.
- CARABULEA, *Elena* și POPESCU-MARIN, *Magdalena*, *Exprimarea numelui de acțiune prin substantive cu formă de infinitiv lung și de supin*, SMFC, IV, București, 1967, p. 277—320.
- CARTOJAN, *N.*, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II. *Epoca influenței grecești*, București, 1938.
- Idem*, *Istoria literaturii române vechi*, vol. II. *De la Matei Basarab și Vasile Lupu pînă la Șerban Cantacuzino și D. Cantemir*, București, 1942.
- CAZACU, *Boris*, *Influența latină asupra limbii și stilului lui Miron Costin*, în volumul, de același autor, *Studii de limbă literară. Probleme actuale ale cercetării ei*, București, 1960, p. 83—110.
- CĂLINESCU, *G.*, *Istoria literaturii române. De la origini pînă în prezent*, București, 1941.
- CÂNDEA, *Virgil*, *Dialogul Orient-Occident, tradiție-inovație în „Divanul” lui Cantemir*, „Buletinul Comisiei naționale a Republicii Populare Române pentru UNESCO”, 1964, nr. 1—2, p. 41—50.
- Idem*, *Stolnicul între contemporani*, București, 1971.
- CHIȚIMIA, *I. C.*, *Bazele istorice și izvoarele ideii originii latine a poporului și a limbii române la Gr. Ureche și M. Costin*, AUB, Seria științe sociale. Filologie, anul XIV, 1965, p. 23—59.
- CIOBANU, *Elena*, *Sufixul -eală*, SMFC, II, București, 1960, p. 129—138.
- Idem*, *Categoriile semantice create de sufixul -ar în limba română*, SMFC, București, 1962, p. 143—154.
- CIOBANU, *Fulvia*, *Formații cărturărești în compunerea românească. În Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1958, p. 161—167.
- Idem*, *Sufixul adjectival -icesc*, SMFC, I, București, 1959, p. 101—116

- CIOBANU, Ștefan, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în *Academia Română Memoriile secțiunii literare*, Seria III, Tomul II, București, 1925, p. 381—544.
- CIOCULESCU, Ș., *Despre stilul lui Dimitrie Cantemir*, „Tribuna”, II, 1958, nr. 35, p. 1 și 7.
- CIOMPEC, Georgeta, *Variantele sufixelor -ant/-ent, -anță/-ență din limba română*, SMFC, III, București, 1962, p. 129—141.
- * * * *Codicele Voronețean*, cu un vocabular și studiu asupra lui de ION AL LUI G. SBIERA, Edițiunea Academiei Române, Cernăuți, 1885.
- COMȘA, Nicolae, *Manuscrisele românești din Biblioteca centrală din Blaj*, Blaj, 1944.
- COSTIN, Miron, *Opere*, I și II, Ediție critică îngrijită de P.P. PANAITESCU, București, 1965.
- COTEANU, I., *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961.
- CRĂCIUN, I. și ILIEȘ, A., *Repertoriul manuscriselor de cronici interne -sec. XV—XVIII — privind istoria României*, București, 1963.
- CREANGĂ, Ion, *Opere*. Ediție îngrijită și glosar de G. T. KIRILEANU, București, 1957.
- DAN, Pavel, *Despre concepția economică a lui Dimitrie Cantemir*, „Studii și referate economice”, 1954, p. 127—138.
- DENSUSIANU, O., *Notițe asupra lui Dim. Cantemir*, „Revista critică literară”, II (1894), Iași, p. 62—68.
- Idem*, *Evoluția estetică a limbii române*. Curs litografiat de Fac. de litere și filozofie a Universității din București, 1929—1930.
- Idem*, *Limba română în secolul al XVI-lea*. *Lexicul*. Curs litografiat de Fac. de litere și filozofie a Universității din București, 1929—1930.
- Idem*, [recenzie la] AL. ROSETTI, *Limba română în secolul al XVI-lea*, București, Ed. „Cartea Românească”, 1931, GS, VI, București, 1933—1934, p. 389—390.
- Idem*, *Istoria limbii române*, vol. II. *Secolul al XVI-lea*. Ediție îngrijită de prof. univ. J. BYCK, București, 1961.
- DIACONESCU, Ioana, *Substantivarea adjectivului în limba română*, SMFC, III, București, 1962, p. 197—278.
- DIMITRIU, Corneliu, *Indice la Cartea cu învățătură (1581) a lui Coresi* (în manuscris).

- DOSOFTEI, *Psaltirea în versuri. 1660—1667*. Publicată de pe manuscrisul original și de pe edițiunea de la 1673 de I. BIANU, București, 1887.
- * * * *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*, VIII, Milano-Roma, 1930.
- EUSTATIEVICI BRAȘOVEANUL, *Dimitrie, Gramatica românească 1757. Prima gramatică a limbii române*. Ediție, studiu introductiv și glosar de N. A. URSU, București, 1969.
- FICȘINESCU, *Florica și RIZESCU, I., Fenomenul supraprefixării în limba română*, SMFC, V, București, 1969, p. 3—8.
- FOCHI, *Adrian, Dimitrie Cantemir etnograf și folclorist*, „Revista de etnografie și folclor”, anul IX, 1964, nr. 1, p. 71—102.
- FRÎNCU, C., *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus. Privire istorică*, SCL, anul XX, 1969, nr. 3, p. 299—318.
- GÁLDI, *Ladislás, Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapeșt, 1939.
- GASTER, M., *Chrestomație română*. Texte tipărite și manuscrise (sec. XVI—XIX), dialectale și populare, cu o introducere, gramatică și un glosar româno-francez, vol. I. Introducere, gramatică, texte, Leipzig, București, 1891.
- GERVESCU, *Victor C., Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei*. Tradus din rusește, București, 1902.
- GHEORGHITĂ, *Ilie, Semnătura voievodului Dimitrie Cantemir pe o carte din Biblioteca centrală a Universității din Iași*, „Studii și cercetări științifice. Istorie”, VIII (1957), fasc. 2, p. 346—349.
- GHEȚIE, *Ion, Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, București, 1966.
- GHIȚU, *Galina, Particularități arhaice bândălene, în Omagiu lui Alexandru Rosetti. La 70 de ani*, București, 1965, p. 295—297.
- GIOSU, *Ștefan, Limba textelor juridice din secolul al XVII-lea*, AUI, Secțiunea III, Tomul IX, 1963, p. 101—149.
- Idem, Palatalizarea labialelor în opera lui Dimitrie Cantemir*, AUI, (Serie nouă), Secțiunea III, e). Lingvistică, Tomul XVIII, 1972.
- GÎDEI, *Alexandru V., Studiu asupra cronicarilor moldoveni din sec. XVII din punct de vedere al limbei, metodei și cugetărei*. Cu o prefață de V. A. URECHIA București, 1898.

- * * * *Gramatica limbii române*, vol. I. Ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 1963.
- GRAUR, Al., *Syncope des voyelles accentuées en roumain*, „Bulletin de la Société de linguistique de Paris”, Tome trenteneuvième, fascicule 1 (numéro 115), Paris, 1938, p. 49—50.
- Idem, *Les verbes „réfléchis” en roumain*, BL, VI, 1938, p. 42—89.
- Idem, *Etimologie multiplă*, SCL, I, 1950, fascicula 1, p. 22—34.
- Idem, *Din nou despre etimologia multiplă*, în volumul, de același autor, *Etimologii românești*, București, 1963, p. 11—18.
- GULIAN, C.I., *Dimitrie Cantemir, un mare patriot și cărturar*, „Lupta de clasă”, Seria a V-a, anul XXXIII, nr. 9, p. 65—76.
- GUȚU ROMALO, Valeria, *Atestări lexicale în Psaltirea în versuri a mitropolitului Dosoftei*, LR, VIII (1959), nr. 2, p. 47—50.
- HANEȘ, Gh., *Sufixe adverbiale -ește și -icește*, SMFC, II, București, 1960, p. 139—147.
- HANEȘ, Petre V., *Desvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Edițiunea II-a, București, 1927.
- Idem, *Istoria literaturii românești*, Ediția III-a, București, f.a.
- HAREA, V., *Influența lui Dimitrie Cantemir asupra lui Antioh Cantemir (Influențe tematice, de conținut și stilistice)*. Extras din „Revista de istorie și teorie literară”, Tomul 16, nr. 1, 1967.
- HASDEU, B. P., *Istoria critică a românilor. Pământul Țării Românești*, volumul I. *Întinderea teritorială. Nomenclatura. Acțiunea naturii*, București, 1875.
- Idem, *Un element femeiesc în limba română*, „Revista nouă”, V, 1892, nr. 8—9, p. 287—293.
- HUGO, Victor, *Le discours pour Voltaire*, Paris, 1878.
- Idem, *La légende des siècles*, I, Paris, 1925.
- ILIESCU, Ion, *Opiniile lui Dimitrie Cantemir cu privire la artă și frumos*, Extras din *Limbă și literatură*, vol. 22, București, 1969.
- IONAȘCU, Ecaterina, *Sufixele -ar și aș la numele de agent*, SMFC, I, București, 1959, p. 77—84.
- IONAȘCU, Romulus, *Gramaticii români. Tractat istoric despre evoluțiunea studiului gramaticii limbei române de la 1757 pînă astăzi*, Iași, 1914.
- IORDAN, Iorgu, *Studiul manuscriselor și problema transcrierii cronicii lui Ion Neculce*, „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, București, Tomul II, 1953, p. 233—246.

- Idem, Limba și stilul lui Ion Nesculce, în De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor, București, 1958, p. 61—119.*
- Idem, Toponimia românească, București, 1963.*
- IORGA, N., *Istoria literaturii românești, II. De la 1688 la 1780.* Ediția a II-a, revăzută și larg întregită, București, 1926.
- Idem, Originalitatea lui Dimitrie Cantemir, Vălenii de Munte, 1935.*
- * * * *Istoria gândirii sociale și filozofice în România, volum alcătuit de Institutul de filozofie al Academiei R.P.R. (Redactor responsabil acad. C. I. GULIAN), București, 1964, p. 65—82.*
- * * * *Istoria literaturii române. I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400—1780), volum editat de un comitet de redacție avînd ca redactor responsabil pe AL. ROSETTI, redactor responsabil adjunct pe MIHAI POP și I. PERVAIN, secretar AL. PIRU, București, 1964.*
- * * * *Istoria României, III, București, 1964.*
- * * * *Istoria Țării Rumânești de cînd au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul cantacuzinesc), în Cronicari munteni, I, Ediție îngrijită de MIHAIL GREGORIAN. Studiu introductiv de EUGEN STĂNESCU, București, 1961, p. 81—224.*
- ISTRATE, G. *O problemă controversată: literarizarea, SCL, anul VII (1956), fasc. 1, p. 9—46.*
- Idem, Caracterul regional al textelor noastre vechi, „Studii și cercetări științifice. Filologie”, anul XIV, 1963, fasc. 1, p. 7—17.*
- Idem, Creație sau libertate nepermisă?, „Cronica”, anul II, 1967, nr. 28 (75), p. 10.*
- Idem, Școala ardeleană și rolul ei în dezvoltarea limbii române literare, în volumul, de același autor, Limba română literară. Studii și articole, București, 1970, p. 33—43.*
- IVAȘCU, George, *Istoria literaturii române, I, București, 1969.*
- IVĂNESCU, Gheorghe, *Problemele capitale ale vechii române literare. Extras din BIFR, vol. XI—XII (1944—1945), Iași, 1948.*
- Idem, Formarea terminologiei filozofice românești moderne, în Contribuții la Istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea, I, București, 1956, p. 171—204.*
- IVĂNESCU, G. și LEONTE, L., *Fonetica și morfologia neologismelor de origine latină și romanică, „Studii și cercetări științifice. Filologie”, Iași, anul VII (1956), fasc. 2, p. 1—24.*

- LĂUDAT, I.D., *Istoria literaturii române vechi*. Partea a IV-a, curs editat de Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, 1967.
- MACREA, Dimitrie, *Palatalizarea labialelor în limba română*, DR, volumul IX, 1936—1938, București, 1938, p. 92—160.
- Idem*, *Probleme de fonetică*, București, 1953.
- MAIOR, Petru, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, Buda, 1812.
- Idem*, *Orthographia romana sive latino-valachica...*, în introducerea la *Lesicon românesc-latinescu-ungurescu-nemțescu*, Buda, 1825, p. 1—53.
- Idem*, *Dialogu. Pentru începutul limbei română*, în introducerea la *Lesicon românesc-latinescu-ungurescu-nemțescu*, Buda, 1825, p. 54—102.
- MARIAN, S. Fl., *Descîntece populare române*, Suceava, 1886.
- MARINESCU, George, *Studii literare*, București, 1935.
- MĂCIUCĂ, Constantin, *Dimitrie Cantemir*, București, 1962.
- MICU, Samuil, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*. Ediție îngrijită și introducere de CORNEL CÎMPEANU, București, 1963.
- MINEA, I., *Despre Dimitrie Cantemir. Omul-Scriitorul-Domnitorul*, Iași, 1926.
- MOLDOVANU, Dragoș, *Oriental și clasic în stilistica frazei lui Cantemir*, „Anuar de lingvistică și istorie literară” Tomul XIX-1968, Iași, p. 29—60.
- Idem*, *Influențe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*, în *Studii de limbă literară și filologie*, editate de Institutul de lingvistică al Academiei Republicii Socialiste România, București, 1969, p. 25—50.
- MOREAU DE BRASEY, Jean-Nicole, *Mémoires politiques amusans et satiriques*, vol. I, Amsterdam, 1716.
- MURNU, George G., *Studiu asupra elementului grec ante-fanariot în limba română*, București, 1894.
- NECULCE, Ion, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*. Text stabilit, glosar și studiu introductiv de IORGU IORDAN, Ediția a II-a, revăzută, București, 1959.
- NICOLESCU, Aurel, *Școala ardeleană și limba română*, București, 1971.
- OCHEȘEANU, Rodica, *Prefixele superlative în limba română*, SMFC, I, București, 1959, p. 29—50.

- Idem*, *Prefixul stră-*, SMFC, II, București, 1960, p. 79—85.
- ODOBESCU, Al., *Feciorul de împărat*, București, 1937.
- ONU, Liviu, *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare*, în *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor*, București, 1958, p. 35—60.
- * * * *Palia de la Orăștie. 1581—1582*. Text-Facsimile-Indice. Ediție îngrijită de VIORICA PAMFIL, București, 1968.
- PAMFIL, Viorica, *Contribuții la studiul statistic al lexicului românesc. Structura lexicală a Paliei de la Orăștie (1581—1582)*, în *Studii de lexicologie*, volum editat de Universitatea „Babeș-Bolyai” — Cluj, 1965, p. 159—232.
- PANAITESCU, P., *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, „Revue des études slaves”, tome sixième, Paris, 1926, fascicules 3 et 4, p. 245—262.
- PANAITESCU, P. P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958.
- PAPADOPOL, P. I., *Dimitrie Cantemir și începuturile fabulei românești*, „Revista Moldovei”, anul IV, 1924, nr. 3-4-5, p. 31—36.
- PAPAHAGI, Tache, *Graiul și folclorul Maramureșului*, București, 1925.
- Idem*, *Dicționarul dialectului aromân. General și etimologic*, București, 1963.
- PASCU, G., *Sufixe românești*, București, Leipzig, Viena, 1916.
- Idem*, *Viața și operele lui D. Cantemir*, București, 1924.
- Idem*, *Cantemir și ardelenii*, „Revista critică”, 1927, nr. 1, p. 21—26.
- PAȘCA, Ștefan, *Des copies du „Divan” de Démètre Cantemir en Transylvanie*, „Langue et littérature. Bulletin de la Section littéraire”, vol. II, București, 1943, p. 116—124.
- PĂTRUȚ, I., *Rostirea nouă, două etc.*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1958, p. 661—665.
- PERPESSICIUS, *Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura română*, în volumul, de același autor, *Mențiuni de istoriografie literară și folclor (1948-1956)*, București, 1957, p. 286—304.
- PETROVICI, Emil, *Folklor de la moșii din Scărișoara*, Extras din „Anuarul Arhivei de Folklor”, V, București, 1939.
- Idem*, *Note slavo-române*, III, DR, volumul XI, Cluj, 1948, p. 184—193.

- Idem*, *Corelația de timbru a consoanelor rotunjite și nevrotunjite în limba română*, SCL, Tomul III, 1952, p. 127—185.
- Idem*, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor*, București, 1958, p. 120—138.
- PHILIPPIDE, *Alexandru*, *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași, 1888.
- Idem*, *Istoria limbii române*. Volumul întâi. *Principii de istoria limbii*, Iași, 1894.
- Idem*, *Originea românilor*, II. *Ce spun limbile română și albaneză*, Iași, 1927.
- PIRU, *Al.*, *Istoria literaturii române*, I. *Perioada veche*. Ediția a treia revăzută, București, 1970.
- Idem*, *Istoria literaturii române*, II, *Epoca premodernă*. Ediția a doua revăzută, București, 1970.
- POGHIRC, *Cicerone*, *B.P. Hasdeu-lingvist și filolog*, București, 1968.
- POP, *Emil*, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, Extras din „*Studii. Revistă de istorie*”, Tomul 22, nr. 5, 1969.
- POPESCU, *Radu*, *Istoriile Domnilor Țării Rumânești*, în *Cronici muntene*, I. Ediție îngrijită de MIHAIL GREGORIAN. Studiu introductiv de EUGEN STĂNESCU, București, 1961, p. 225—577.
- POPOVICI, *D.*, *Cercetări de literatură română*, Sibiu, 1944.
- Idem*, *Doctrina literară a Țiganiadei lui I. Budai-Deleanu*, „*Studii literare*”, IV (1948), Cluj, p. 83—118.
- PORFIR, *DEXIP*, *AMMONIUS*, *Comentarii la Categoriile lui Aristotel*, însoțite de textul comentat. Traducere, cuvânt înainte și note de CONSTANTIN NOICA, București, 1968.
- PROCOPOVICI, *Al.*, *Probleme vechi și nouă*, DR, II (1921—1922), Cluj, 1922, p. 174—214.
- Idem*, *Mic tratat de lingvistică generală*, Cernăuți, 1930.
- PROTOPOPESCU, *Dragoș*, *Stilul lui Dimitrie Cantemir*. Extras din „*Analele Academiei Române. Seria II, Tom. XXXVII. Memoriile secțiunii literare*”, București, 1915, p. 125—170.
- * * * *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*. Edițiune critică de I.-A. CANDREA, București, 1916; vol. II, *Textul și glosarele*, București, 1916.

- PUȘCARIU, *Sextil, Din perspectiva Dicționarului*, DR, I (1920—1921), Cluj, 1921, p. 73—108.
- Idem, Istoria literaturii române. Epoca veche*, Ediția a doua, revăzută și întregită, Sibiu, 1930.
- Idem, Pe marginea cărților*. IV, DR, VII (1931—1933), București, 1934, p. 437—504.
- Idem, Pe marginea cărților*, DR, VIII (1934—1935), București, 1936, p. 276—358.
- Idem, Études de linguistique roumaine*, Cluj-București, 1937.
- PUȘCHILĂ, D., *Molitvenicul lui Dosoftei*, Extras din „Analele Academiei Române, Seria II, Tomul XXXVI. Memoriile secțiunii literare”, București, Leipzig, Viena, 1914.
- RIZESCU, I., *Prefixul pre- în limba română*, SMFC, I, București, 1959, p. 5—16.
- Idem, Prefixe noi neproductive și puțin productive*, SMFC, III, București, 1962, p. 3—26.
- Idem, Prefixele pro- în limba română*, SMFC, IV, București, 1967, p. 23—30.
- ROMANESCU, Marcel, *Cantemir, Montesquieu et Marsigli*, Extras din volumul omagial C. GIURESCU, București, 1944, p. 413—434.
- ROSETTI, Al., *Dimitrie Cantemir, „Cum vorbim”*, I, 1949, nr. 3, p. 7—8.
- Idem, Observații asupra limbii lui Miron Costin*, București, 1950.
- Idem, Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în „Istoria ieroglifică”, „Buletin științific. Secțiunea de știința limbii, literatură și arte” al Academiei R.P.R., tomul I, nr. 1—2, 1951, p. 17—38.*
- Idem, Studii lingvistice*, București, 1955.
- Idem, Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, București, 1968.
- ROSETTI, Al., CAZACU, B., *Istoria limbii române literare, I. De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, București, 1961.
- ROTARU, Ion, *O istorie a literaturii române, I (De la origini pînă la 1900)*, București, 1971.
- RUSSO, D., *Elenismul în România. Epoca bizantină și fanariotă*, București, 1912.
- RUSSU, I. I., *Limba traco-dacilor*. Ediția a 2-a, București, 1967.

- SAMARIAN, Dr. Pompei Gh., *Medicina și farmacia în trecutul românesc*, vol. I (1382—1775), Călărași-Ialomița, 1935.
- SCORPAN, Gr., *Graii moldovenesc. Tendințe fonetice. Expresivitate*, BIFR, vol. XI—XII (1944—1945), p. 424—471.
- * * *, *Scrisori românești din Arhivele Bistriței (1592—1638)*, publicate de AL. ROSETTI, București, 1944.
- SECHE, Luiza, *Sufixul -ură (-atură, -ătură, -etură, -itură, -sură, -tură)*, SMFC, III, București, 1962, p. 187—196.
- SECHE, Luiza și Mircea, *Despre adaptarea neologismelor în limba literară (Unele considerații generale)*, LR, 1965, nr. 6, p. 677—687.
- SIMONESCU, I., *Oameni aleși, II. Români*. Ediția a doua, revăzută și adăugată, București, 1929.
- SIMONESCU, Dan și NICOLESCU, Corina, *Cultura medievală*, „Studii. Revistă de istorie”, anul VI (1962), nr. 6, p. 1505—1526.
- SIMONESCU, Paul, *Dimitrie Cantemir domnitor și savant umanist*, București, 1969.
- SÎRBULESCU, Marin, *Poezia lui Dimitrie Cantemir*, „Tinărul scriitor”, anul VI, 1957, nr. 5, p. 91—93.
- SLAVE, Elena, *Prezumtivul*, în *Studii de gramatică*, II, București, 1957, p. 53—60.
- Idem*, *Sufixele -ie, -ărie*, SMFC, III, București, 1962, p. 163—174.
- SOFRONI, V., *Preocupări de limbă în literatura română veche*, AUI (serie nouă), Secțiunea III (Științe sociale), Tomul VII, anul 1961, p. 11—41.
- SOMAVERA, Alessio da, *Tesoro della lingua italiana e greca-volgare, cioè richissimo dizionario italiano e greco-volgare*, Parigi, 1709.
- SOMAVERA, Alessio da, *Tesoro della lingua greca-volgare ed italiana cioè richissimo dizionario greco-volgare et italiano*, Parigi, 1709.
- STĂNESCU, Eugen, *Geneza noțiunii de „România”. Evoluția conștiinței de unitate teritorială în lumina denumirilor interne*, în volumul apărut sub redacția lui D. BERCIU, *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 237—254.
- Idem*, *Semnificații istorice ale numelui poporului și țării noastre* (III), în „Magazin istoric”, anul IV, 1970, nr. 10, p. 53—58.
- STĂNESCU, Nichita, *Poezii dezvelite din Istoria ieroglifică a neamului Dimitrie Cantemir și puse la vedere de către Nichita Stănescu*, „Luceafărul”, anul XI (1968), nr. 30 (326), p. 8.

- ȘĂINEANU, L., *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, I, București, 1900.
- ȘINCAI, Gheorghe, *Opere I. Hronica românilor*, tom. I, Ediție îngrijită și Studiu asupra limbii de FLOREA FUGARIU, Prefață și Note de MANOLE NEAGOE, București, 1967.
- ȘTEFĂNESCU-GOANGĂ, Zizi și ȚUGULEA, Tatiana, *Verbe derivate de la nume de agent*, SMFC, IV, București, 1967, p. 195—207.
- ȘUTEU, Flora, *Prefixul în —/in —*, SMFC, II, 1960, p. 37 — 65.
- ȘUTU, Serghie, *Strigătele animalelor (Studiu lexicografic)*, DR, II (1921 — 1922), Cluj, 1922, p. 85 — 174.
- TĂNĂSESCU, Manuela, *Despre Istoria ieroglică*, București, 1971.
- TEAHA, Teofil, *Graiul din Valea Crișului Negru*, București, 1961.
- TEODORESCU, G. Dem., *Poesii populare române*, București, 1885. *Idem*, *Vasilca, plugușorul, orații de nuntă, pașarudele și caloianul*, București, 1936.
- * * * *Tetravangelul tipărit de Coresi, Brașov 1560—1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănicești, 1574*. Ediție alcătuită de FLORICA DIMITRESCU, București, 1963.
- TIKTIN, H., *Studien zur rumänischen Philologie*, I, Leipzig, 1884.
- TODORAN, R., *Despre un fenomen fonetic românesc dialectal: ă protoinic > a*, SCL, tomul V, 1954, nr. 1—2, p. 63—85.
- Idem*, *Contribuții la studiul terminologiei juridico-administrative românești din Transilvania de la începutul secolului al XIX-lea, în Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, III, București, 1962, p. 103—136.
- Idem*, *O problemă de dialectologie istorică: ê > ș și ĝ > ž în graiurile moldovenești*, CL, anul X, 1965, nr. 1, p. 85—95.
- URECHE, Grigore, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. PANAITESCU. Ediția a II-a, revăzută, București, 1958.
- URSU, Despina, *Încadrarea morfologică a substantivelor neologice în limba română din perioada 1760—1860*, „Anuar de lingvistică și istorie literară”, Tomul XVI, 1965, Iași, p. 113—121.
- Idem*, *Încadrarea morfologică a verbelor neologice în limba română din perioada 1760—1860*, LR, anul XIV, 1965, nr. 3, p. 371—379.

- URSU, N. A., *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962.
- Idem*, *Observații asupra adaptării adjectivelor neologice la sistemul morfologic al limbii române, în jurul anului 1800*, LR, anul XIII, 1964, nr. 5, p. 413–422.
- Idem*, *Problema etimologiei neologismelor limbii române*, „Anuar de lingvistică și istorie literară”, Tomul XVI, 1965, Iași, p. 105–111.
- URSU, T. V. *Глагольные славянизмы в Хронике Д. Кантемира, în Восточнославяно-молдавские языковые взаимоотношения*, II, Chișinău, 1967, p. 104–108.
- VAIDA, P., *Umanistul Andrei Wissowatius tradus de Dimitrie Cantemir. Cu privire la izvoarele „Divanului”*, „Gazeta literară”, anul XI, nr. 37 (548), 1964, p. 7.
- Idem*, *Dimitrie Cantemir și Andrei Wissowatius. Contribuții la problema izvoarelor umanismului lui Cantemir*, „Revista de filozofie”, nr. 12, 1965, p. 37–48.
- Idem*, *Calcul lingvistic ca procedeu de creare a terminologiei filozofice la Dimitrie Cantemir*, LR, XV, 1966, nr. 1, p. 3–12.
- Idem*, *Cu cine a studiat Cantemir*, „Lucefărul”, nr. 16, 1970, p. 2.
- VARLAAM, *Cazania 1643*. Ediție îngrijită de J. BYCK, București, 1966.
- VASILIU, Emanuel, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968.
- VASILIU, Laura, *Derivarea cu sufixe și prefixe în Cartea cu învățatură a diaconului Coresi din 1581*, SMFC, I, București, 1959, p. 221–259.
- Idem*, *Sufixe verbale românești noi (-isi, -iza, -ifica, -ona)*, SMFC, III, București, 1962, p. 99–117.
- Idem*, *Sufixul verbal -ui și compusele lui*, SMFC, IV, București, 1967, p. 113–142.
- VÂLSAN, G., *Opera geografică a principelui D. Cantemir*, în *Lucrările Institutului de geografie al Universității din Cluj*, vol. II (1924–1925), Cluj, 1926, p. 3–15.
- Idem*, *D. Cantemir ca geograf*, „Revista științifică «V. Adamachi»”, Iași, vol. XII, nr. 1, 1925, p. 13–15.
- VERDEȘ, I., *Despre „Micul manual de logică generală” al lui Dimitrie Cantemir*, „Cercetări filozofice”, tomul II, nr. 3, 1955, p. 119–124.

- Idem*, *Dimitrie Cantemir, patriot, gânditor și om de știință*, în *Din istoria filozofiei românești*, vol. II, București, 1957, p. 35—110.
- VOLTAIRE, *Histoire de Charles XII*. Ediție franceză cu o introducere și cu note istorice și explicative după ALBERT WAD-DINGTON, Iași, f. a.
- WISSOWATII, *Andreae, Stimuli virtutum, fraena peccatorum, ut et alia ejusdem generis opuscula posthuma*, Amstelaedami, 1682.
- XENOPOL, A. D., *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia Traiană*, Iași, 1884.
- Idem*, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. II, *Năvălirile barbare 270—1290*, Ediția a III-a, îngrijită de I. VLĂDESCU, București, 1925.
- ZOTTA, S., *Despre neamul Cantemireștilor*, Iași, 1931.

Indice

- Addison, 11.
Aeneas, Silvius, 52.
Agîrbiceanu, I., 71, 213.
Albala, Radu, 315.
Alecsandri, V., 84, 166, 203, 300.
Alexandru cel Bun, 63.
Ammonius, 223, 324.
Anastasiu, 43.
Andriescu, Al., 117, 218, 298, 315.
Anghel, Paul, 30, 315.
Anthimie, 246.
Ariosto, 274.
Aristotel, 65, 178, 179, 183, 222, 223, 224, 225, 227, 298, 300, 315, 324.
Arvinte, Vasile, 109, 315.
Asan, Finuța, 230, 238, 315.
Aurelian, 69.
Avram, Andrei, 110, 315.
Avram, Mioara, 115, 315.
- Babinger, Frantz, 27, 315.
Bagdasar, N., 222, 315.
Bahner, Verner, 316.
Baiazid, 14.
Balduin, 164.
Barițiu, G., 39, 66, 315.
Băcescu, M., 115, 316.
- Bădărău, Dan, 29, 30, 65, 170, 219, 222, 316.
Bălcescu, N., 15, 23, 203, 268, 299, 316.
Bedreag, C.G., 29, 316.
Beldiman, 164.
Berciu, D., 326.
Beyrer, Arthur, 210, 236, 316.
Bianu, Ioan, 28, 71, 316, 319.
Bistrițianu, Al., 243, 244, 268, 269, 316.
Boethius, 222.
Bogdan, 43.
Boileau, 11.
Bojincă, Damaschin, 37.
Bolintineanu, D., 166, 203.
Bonfini, Antonio, 35, 47.
Bongars, Jacques, 35.
Borres, 66.
Brătescu-Voinești, I.A., 71.
Breban, V., 71, 316.
Brîncoveanu, C., 169, 254, 274, 281, 282, 292, 294.
Brîncuș, Gr., 229, 316.
Budai-Deleanu, I., 232, 269, 319, 324.
Bulgăr, Gh., 72, 231, 316.
Buonaccorsi, Filippo, 35.
Burada, Teodor T., 229, 316.
Burlă, 299.

- Büsching, 32.
- Byck, J., 154, 214, 217, 222, 316, 318, 328.
- Byron, 11, 27, 316.
- Cacavela, Ieremia, 168, 177, 183, 280, 299, 301.
- Calaili, Ahmed, 300.
- Callimachi, Scarlat, 66, 316.
- Candrea, I. — A., 66, 89, 90, 92, 112, 316, 324.
- Cantacuzino, Mihai, 294.
- Cantacuzino, Stolnicul C., 35, 45, 47, 48, 55, 68, 70, 81, 148, 173, 282, 303, 311, 317.
- Cantacuzino, Șerban, 29, 152, 317.
- Cantacuzino, Toma, 274.
- Cantemir, Antioh, 31, 278, 281, 320.
- Cantemir, Constantin, 29, 44, 222, 283, 299, 315.
- Cantemir, D., 3, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 231, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 328, 329.
- Capidan, Th., 70, 317.
- Capudan-Pașa, 43.
- Carabulea, Elena, 235, 238, 317.
- Caragiale, I. L., 300.
- Cartoian, N., 219, 241, 268, 272, 317.
- Castagner, Pierre Antoine de, 12.
- Cazacu, Boris, 66, 114, 214, 216, 219, 221, 233, 238, 239, 317, 325.
- Călinescu, G., 156, 157, 179, 209, 215, 222, 242, 268, 274, 298, 299, 317.
- Cândea, Virgil, 18, 25, 30, 68, 225, 298, 313, 317.
- Cervantes, 255.
- Charles XII, 27, 329.
- Chițimia, I.C., 67, 317.
- Choniates, Nicetas, 70, 250, 295, 297.
- Cicero, 28, 183.
- Ciobanu, Elena, 232, 233, 317.
- Ciobanu, Fulvia, 234, 238, 239, 315, 317.
- Ciobanu, Ștefan, 28, 29, 318.

- Cioculescu, Ș., 33, 318.
 Ciompec, Georgeta, 235, 318.
 Cîmpeanu, Cornel, 322.
 Clain, Ioan Inochentie, 22.
 Comnen, Ioan, 286.
 Comnen, Papi, 292.
 Comșa, Nicolae, 32, 318.
 Coresi, 77, 86, 91, 105, 108,
 113, 134, 190, 230, 231, 233,
 236, 237, 311, 318, 327, 328.
 Costin, M., 14, 15, 16, 19, 20, 21,
 22, 29, 35, 36, 40, 42, 44,
 45, 60, 62, 64, 66, 67, 70,
 73, 81, 82, 92, 94, 95, 97,
 98, 100, 102, 106, 107, 109,
 112, 113, 115, 116, 118, 122,
 123, 125, 128, 134, 141, 142,
 144, 148, 154, 162, 164, 241,
 270, 272, 294, 303, 311, 317,
 318, 325.
 Costin, N., 20, 21, 31, 279.
 Coșbuc, G., 29, 84, 235.
 Coteanu, Ion, 115, 143, 318.
 Covatius, 52.
 Crăciun, I., 32, 318.
 Creangă, I., 16, 159, 206, 242,
 244, 248, 249, 250, 252, 253,
 256, 271, 308, 318.
 Dan, Pavel, 33, 318.
 Decebal, 29, 250.
 Del Chiaro, 280.
 Demostene, 28, 183.
 Densusianu, Ovid, 19, 27, 30,
 31, 77, 78, 86, 88, 90, 108,
 109, 110, 111, 112, 114, 117,
 118, 130, 141, 142, 143, 148,
 209, 210, 237, 270, 318.
 Dexip, 223, 324.
 Diaconescu, Ioana, 239, 318.
 Dimitrescu, Florica, 327.
 Dimitrievici, Constantin, 22, 113.
 Dimitriu, C., 216, 311, 318.
 Dioghenis, 46.
 Dionisie, Perühgnitul, 246.
 Dositei, 168.
 Dosoftei, 21, 22, 92, 108, 109,
 112, 114, 115, 134, 148, 154,
 176, 188, 195, 200, 205, 206,
 214, 221, 228, 229, 233, 239,
 311, 319, 320, 325.
 Dragoș, 42.
 Duca, Constantin, 168, 282, 285,
 294.
 Ecaterina a Rusiei, 28.
 Eliade-Rădulescu, 37, 84, 222,
 235, 269.
 Eminescu, M., 28, 84, 119,
 226, 242, 244, 262, 264, 300,
 308, 313.
 Eneas, 45, 144, 250, 278.
 Erodian, 66.
 Eustatievici Brașoveanul, Di-
 mitrie, 227, 228, 319.
 Eutropius, 46, 67.
 Fénélon, 11.
 Fériol, 220.
 Ficșinescu, Florica, 231, 319.
 Filohrisos, 250.
 Flaccus, 133.
 Florian, Mircea, 315.
 Fochi, Adrian, 243, 268, 269,
 319.
 Fotino, Dionisie, 47.
 Frîncu, C., 143, 319.
 Fugariu, Florea, 327.
 Gáldi, Ladislav, 214, 219, 234,
 235, 319.
 Gaster, M., 112, 218, 319.
 Georgescu, Ioan, 314.
 Gervescu, Victor C., 29, 319.
 Gheorgache, 164.
 Gheorghe, Ion, 239.
 Gheorghită, Ilie, 217, 319.
 Gheție, Ion, 10, 71, 269, 319.
 Ghițu, Galina, 110, 319.
 Giosu, Ștefan, 5, 10, 112, 114,
 142, 319.
 Giurescu, C., 325.

- Gîndei, Alexandru V., 142, 143, 319.
- Golescu, Iordache, 253.
- Golovchin, 29.
- Graur, Al., 66, 113, 144, 227, 320.
- Greceanu, R., 279.
- Gregorian, Mihail, 114, 317, 321, 324.
- Grigoraș, Em. C., 33, 273, 313, 315.
- Guagnini, Alessandro, 35.
- Gulian, C.I., 301, 320, 321.
- Guțu Romalo, Valeria, 221, 229, 320.
- Hamilton, 11.
- Hammer, Joseph von, 12.
- Haneș, Gh., 234, 320.
- Haneș, Petre V., 32, 236, 320.
- Harea, V., 31, 320
- Hasdeu, B.P., 23, 24, 25, 33, 35, 37, 40, 47, 50, 51, 69, 72, 233, 269, 303, 320, 324.
- Herodot, 42.
- Hesiod, 253.
- Hilvurie, 134.
- Hodoș, Ios., 28, 314.
- Hodoș, Nerva, 28, 71, 316.
- Homer, 207, 253.
- Horățiu, 253.
- Hris, 70.
- Hugo, Victor, 11, 13, 27, 28, 61, 73, 320.
- Husein-Aga, 299.
- Iago, 293.
- Iliescu, Ion, 31, 320.
- Ilieș, A., 32, 318.
- Ilinski, Ivan, 28.
- Iliodor, 254.
- Ionașcu, Ecaterina, 232, 320.
- Ionașcu, Romulus, 227, 320.
- Iordan, Iorgu, 66, 72, 108, 110, 118, 131, 141, 143, 211, 215, 218, 317, 320, 322, 323.
- Iorga, N., 7, 12, 15, 27, 29, 31, 66, 215, 300, 321.
- Isachie, Anghel, 122.
- Istrate, G., 10, 73, 110, 114, 211, 239, 321.
- Iustinian, 299.
- Ivașcu, George, 244, 269, 270, 299, 321.
- Ivănescu, Gheorghe, 72, 117, 140, 220, 222, 223, 226, 321.
- Ivireanul, Antim, 154, 195.
- Jones, William, 11.
- Kioprili, 39.
- Kirileanu, G.T., 318.
- Kogălniceanu, M., 69, 142.
- Kymenites, Sevastos, 12.
- Ladislav, 295.
- Lariseu, Marcu, 12.
- Lascaris, 39
- Laslău, 251, 296, 297.
- Lăudat, I.D., 10, 29, 244, 269, 322.
- Leibniz, G.W., 11.
- Leonte, L., 220, 321.
- Levania, 131.
- Locusteanu, Nicodim, 65, 315.
- Ludovic al XIV-lea, 12, 13.
- Lukaris, Chiril, 27.
- Macarie, 227.
- Macrea, D., 71, 72, 115, 322.
- Maienburg, 271.
- Maior, P., 23, 37, 47, 56, 64, 67, 68, 70, 71, 73, 175, 235, 322.
- Maiorescu, I., 235.
- Marco-Pseudobeizadeaua, 271.
- Marian, S.Fl., 231, 272, 273, 322.

- Marinescu, George, 70, 322.
 Marsigli, Luigi Fernando, 12, 28, 325.
 Matei, Basarab, 90, 128, 184, 210, 317.
 Mavrachie, 251.
 Mavrocordat, Nicolae, 181, 227.
 Măciucă, Constantin, 28, 322.
 Mehemed-Paşa, Sofi, 43.
 Menelaos, 131.
 Micu, Samuil, 23, 47, 67, 175, 179, 322.
 Milescu, N., 27.
 Minea, Ilic, 222, 243, 268, 322.
 Misail, Călugărul, 294, 296.
 Mohamed, 14, 121, 258.
 Moldovanu, Dragoş, 19, 30, 165, 218, 298, 322.
 Montesquieu, 28, 325.
 Moreau de Brasey, Jean-Nicole, 220, 322.
 Moreri, Louis, 67, 271.
 Movilă, Petru, 174.
 Murad, 14.
 Murnu, George G., 219, 227, 322.
 Mustafa-Paşa, Daltaban, 299.
 Neagoe, Manole, 327.
 Neculce, I., 16, 22, 29, 60, 72, 81, 82, 87, 92, 98, 99, 102, 110, 111, 114, 115, 116, 118, 123, 125, 127, 141, 143, 145, 152, 159, 164, 215, 218, 243, 248, 253, 256, 270, 271, 275, 311, 320, 321, 322.
 Newton, 11.
 Nicolescu, Aurel, 32, 322.
 Nicolescu, Corina, 30, 326.
 Noica, Constantin, 324.
 Ocheşeanu, Rodica, 231, 322.
 Odobescu, Al., 16, 22, 217, 262, 273, 308, 323.
 Onu, Liviu, 110, 323.
 Ovidius, 133, 197.
 Pamfil, Viorica, 238, 323.
 Panaiotachi, Morona, 234.
 Panaitescu, P.P., 25, 28, 30, 31, 118, 301, 313, 315, 318, 323, 327.
 Pann, Anton, 16, 253, 308.
 Papadopol, Gr., 69.
 Papadopol, P.I., 300, 323.
 Papahagi, Tache, 141, 144, 145, 211, 323.
 Papin, 11.
 Paracelsus, 225.
 Parigi, Tomaso da, 217.
 Pascu, Giorge, 27, 32, 63, 73, 215, 232, 233, 235, 236, 237, 242, 268, 298, 301, 314, 323.
 Paşca, Ştefan, 30, 323.
 Patavie, 67.
 Pătruţ, I., 111, 113, 323.
 Perpessicius, 27, 32, 147, 209, 241, 268, 272, 298, 300, 316, 323.
 Pervain, I., 321.
 Petrovici, Emil, 30, 71, 94, 95, 98, 111, 114, 115, 118, 143, 165, 174, 177, 216, 218, 220, 222, 237, 243, 268, 323.
 Petru cel Mare, 12, 13, 16, 28, 174.
 Philippide, A., 72, 80, 109, 111, 117, 211, 237, 324.
 Piccolomini, Enea Silvio, 35.
 Piru, Al., 65, 67, 215, 270, 321, 324.
 Pithagora, 298.
 Platon, 178, 183.
 Pleonexis, 284.
 Poggio-Bracciolini, Gian Francesco, 35.
 Poghirc, Cicerone, 69, 324.
 Pogonat, Constantin, 43.
 Pompei, 137.
 Pop, Emil, 27, 324.
 Pop, Mihai, 321.

- Popescu-Marin, Magdalena, 238, 317.
- Popescu, Radu, 82, 143, 311, 324.
- Popovici, D., 228, 269, 324.
- Porfir, 178, 179, 180, 223, 225, 298, 324.
- Priam, 246.
- Priscus, 251.
- Procopiu din Cezareea, 299.
- Procopovici, Al., 72, 109, 115, 324.
- Protopopescu, Dragoș, 31, 242, 268, 324.
- Pumnul, Aron, 233.
- Pușcariu, Sextil, 30, 57, 62, 68, 72, 73, 203, 215, 232, 233, 236, 237, 243, 268, 325.
- Pușchilă, D., 90, 91, 112, 214, 233, 325.
- Rabelais, 215.
- Racoviță, M., 257, 282, 284, 286, 289.
- Radu de la Mănicești, 327.
- Redslob, J.L., 32.
- Rișimir, 246.
- Rizescu, I., 230, 231, 238, 319, 325.
- Roesler, Robert, 48, 68, 329.
- Romanescu, Marcel, 28, 325.
- Rosetti, Al., 78, 83, 88, 90, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 140, 141, 142, 144, 214, 216, 217, 218, 221, 231, 233, 236, 237, 238, 239, 243, 268, 269, 271, 272, 315, 316, 318, 319, 321, 325, 326.
- Rotaru, Ion, 298, 325.
- Ruset, Manolachi, 282.
- Ruset, Scarlat, 280, 284, 292.
- Russo, D., 219, 325.
- Russu, I.I., 69, 325.
- Saadi, Effendi, 12.
- Sadoveanu, M., 71, 213, 256, 321, 323, 324.
- Samaritan, Pompei, Gh., 219, 223, 226, 227, 326.
- Sarnicki, Stanislav, 36, 53.
- Săulescu, Gh., 22, 26, 100, 101, 117.
- Sbiera, Ioan G., 318.
- Scaligero, Giulio Cesare, 67.
- Scorpan, Gr., 111, 326.
- Scriban, A., 118, 210.
- Seche, Luiza, 225, 238, 326.
- Seche, Mircea, 225, 326.
- Seneca, 122.
- Shakespeare, 255.
- Simion, Dascălu, 46, 155, 189, 248, 294, 296.
- Simion, Ștefan, 55, 155, 160, 168.
- Simionescu, I., 73, 209, 326.
- Simionescu, Paul, 28, 326.
- Simonescu, Dan, 30, 326.
- Sion, G., 25, 313.
- Sirbulescu, Marin, 273, 298, 300, 326.
- Slave, Elena, 144, 235, 326.
- Sobieski, 299.
- Socrate, 178.
- Sofroni, V., 59, 72, 326.
- Soliman, 43.
- Somavera, Alessio da, 217, 326.
- Stamati, C., 69.
- Stănescu, Eugen, 68, 317, 321, 324, 326.
- Stănescu, Nichita, 31, 326.
- Stravon, 246.
- Sturdza, M.G., 22.
- Sulzer, Franz Joseph, 48.
- Șăineanu, L., 164, 210, 218, 237.
- Șincai, Gh., 23, 32, 47, 67, 68, 69, 327.
- Ștefănescu-Goangă, Zizi, 234, 327.

- Șuteu, Flora, 230, 327.
 Șutu, Serghie, 232, 238, 327.
 Tasso, Torquato, 255.
 Tănăsescu, Manuela, 31, 244,
 269, 274, 298, 299, 300, 327.
 Teaha, Teofil, 143, 327.
 Teoctist, 63.
 Teodorescu, G. Dem., 211, 327.
 Thales, 178.
 Thunmann, Johann, 47, 50.
 Tiktin, H., 117, 144, 221, 327.
 Tindal, N., 314.
 Tindar, 123.
 Tocilescu, Gr., 25, 31, 65, 83,
 87, 97, 100, 101, 102, 107,
 314.
 Todoran, R., 10, 73, 108, 116,
 229, 327.
 Tolstoi, Petre Andreevici, 12.
 Toma, Postelnicul, 293.
 Traian, 45, 46, 48, 49, 136,
 204, 246.
 Trubețkoi, Anastasia, 29, 30.
 Trubețkoi, Ivan Iurievici, 30.
 Turnus, 131.
 Țifescu, Ilie, 281.
 Țugulea, Tatiana, 234, 327.
 Țurlan, V., 115.
 Ureche, Gr., 14, 15, 16, 20,
 35, 36, 42, 44, 67, 103, 107,
 108, 109, 111, 112, 114, 116,
 117, 118, 160, 162, 164, 216,
 217, 294, 296, 303, 311, 317,
 327.
 Urechia, V.A., 319.
 Ursu, Despina, 214, 232, 234,
 235, 327.
 Ursu, N.A., 10, 181, 215, 222,
 226, 229, 232, 234, 235, 237,
 238, 239, 319, 328.
 Ursu, T.V., 220, 328.
 Vaida, P., 27, 30, 224, 239,
 328.
 Van Helmont, Ioan-Baptista,
 178, 276, 299.
 Varlaam, 60, 81, 82, 91, 92,
 94, 95, 102, 110, 113, 115,
 122, 125, 127, 128, 135, 138,
 142, 143, 151, 152, 212, 305,
 311, 321, 323, 324, 328.
 Vartician, I.C., 243, 313.
 Vasile, Lupu, 63, 90, 128, 168,
 184, 210, 317.
 Vasiliu, Emanuel, 103, 110,
 117, 328.
 Vasiliu, Laura, 230, 231, 233,
 235, 236, 237, 328.
 Văcărescu, Ienăchiță, 32, 69,
 73, 164.
 Vâlsan, G., 21, 31, 33, 229,
 269, 328.
 Veniamin, Costache, 22.
 Verdeș, I., 25, 66, 118, 223,
 313, 328.
 Virnav, Vasile, 32.
 Vlădescu, I., 329.
 Voltaire, 11, 12, 27, 28, 61,
 73, 255, 320, 329.
 Vopiscus, Flavius, 67.
 Vossius, 66.
 Waddington, Albert, 329.
 Wissowatius, A., 18, 30, 178,
 247, 328, 329.
 Xenopol, A.D., 24, 47, 68,
 329.
 Zenon, 43.
 Zotta, S., 29, 329.

Résumé

Dimitrie Cantemir (1673–1723) fut la personnalité la plus remarquable de l'ancienne culture roumaine. Grand humaniste et patriote, il a laissé à la postérité une œuvre très riche, écrite principalement en latin et en roumain. Certains de ses écrits furent traduits peu de temps après leur parution en plusieurs langues, ce qui prouve l'intérêt qu'ils ont suscité au-delà même des frontières de Moldavie. Intégré dans le circuit de la culture universelle, D. Cantemir a son nom gravé de nos jours à côté de ceux d'Addison, de Boileau, Fénelon, Hamilton, Leibniz etc. sur la façade de la Bibliothèque Sainte-Geneviève de Paris.

Les œuvres de D. Cantemir sont très variées — histoire, géographie, philosophie, ethnographie, folklore etc. — et intéressent tant l'Orient que l'Occident. Dans tous ses écrits on sent l'amour de la patrie, le désir ardent de faire connaître son pays le plus loin possible au-delà des frontières.

Les circonstances ont voulu que D. Cantemir passât 34 ans de sa vie à l'étranger. En dépit de ce fait, il ne s'est jamais éloigné de la culture de son peuple, de ses coutumes et habitudes et de sa langue qu'il aima au plus haut degré. Il fut — quoique seulement pour peu de temps — voïvode de Moldavie. L'idée de revenir dans sa patrie ne l'a jamais quitté. Au contraire ce fut toujours pour lui un stimulant dans sa prodigieuse activité.

Le présent ouvrage constitue une étude, la plus vaste de toutes jusqu'à nos jours, sur la langue des trois œuvres parmi qui comptent les plus importantes de celles qu'il a rédigées en roumain: *Divanul sau gîlceava înfeleptului cu lumea* (Le *Divan* ou le *démêlé du sage avec*

le monde) publié à Iassy en 1698, *Istoria ieroglifică* (*l'Histoire hiéroglyphique*) écrite en 1705 et *Hronicul vechimei a romano-moldo-valahilor* (*la Chronique de l'antiquité des romano-moldo-valaques*) écrite en 1717.

Afin de compléter les discussions sur les particularités linguistiques et surtout les idées du prince moldave quant à la langue en général, on fait appel parfois à d'autres de ses œuvres, telles que *l'Historia incrementorum atque decrementorum aulae othomanicae*, la *Descriptio Moldaviae* etc., écrites en latin.

Le présent ouvrage, étude de l'histoire de la langue littéraire roumaine, examine les trois aspects importants des écrits roumains de D. Cantemir que nous venons de mentionner : l'élément archaïque, l'élément populaire et l'élément savant. Il comprend aussi une série de considérations sur le style du savant moldave.

Les œuvres que nous avons étudiées démontrent que Dimitrie Cantemir, excellent connaisseur de la culture roumaine, du passé, continue et développe d'une manière scientifique les idées essentielles qui se dégagent des vieilles chroniques et, en premier lieu, l'idée de la latinité du peuple roumain et de la langue roumaine. Nous rencontrerons plus tard certaines de ses idées et particulièrement celle de l'origine purement romaine du peuple roumain, chez les représentants de l'École transylvaine, D. Cantemir s'intègre donc à la culture roumaine. Par là il unit, en quelques sorte, le passé à l'avenir, en dépit du fait que deux de ses œuvres roumaines, à savoir *l'Histoire hiéroglyphique* et *la Chronique de l'antiquité des romano-moldo-valaques* ne seront imprimées qu'au XIXe siècle. D. Cantemir est un isolé dans l'histoire de la langue roumaine littéraire. Mais cette affirmation ne doit être comprise que dans le sens que ces deux œuvres n'ont pas bénéficié — pendant la vie de leur auteur — de la circulation nécessaire. Par conséquent, elles n'ont pas contribué effectivement, à côté d'autres écrits de l'époque, à la formation de la langue littéraire roumaine.

Après les considérations introductives, la présente étude comprend un chapitre qui analyse les *préoccupations linguistiques* de D. Cantemir. Le prince moldave est le premier érudit roumain qui ait manifesté certaines préoccupations de linguistique générale. Il a discuté de l'origine des langues, quoique avec des erreurs d'ailleurs explicables pour son époque. Il a insisté aussi sur la fonction

sociale de la langue, en faisant les premières remarques sur la nature des mots tout en démontrant que le mot doit former une unité entre la forme et le sens.

En tant que polyglotte, D. Cantemir a pu mettre en discussion des faits provenant de diverses langues ; il a fait plus d'observations que ses prédécesseurs sur la place de la langue roumaine parmi les autres langues latines ; il a pu discuter de nombreux noms de lieux et de personnes, faisant preuve d'une véritable passion pour l'étymologie, même si, là aussi, il a fait des erreurs.

Mais la signification exceptionnelle de l'œuvre étudiée réside dans le fait que son auteur a développé des problèmes fondamentaux de la culture et de l'histoire des Roumains, tels que l'origine du peuple roumain et de sa langue le territoire de leur formation, la continuité des Roumains en Dacie. Il faut retenir que, pour prouver l'unité de la langue roumaine, il a fait valoir la structure grammaticale, idée très avancée non seulement pour ce temps-là mais même pour aujourd'hui. En même temps, il a observé qu'il y a certaines différenciations dialectales dans la langue roumaine. C'est précisément pour cela qu'il soulève le problème qui s'impose avec nécessité, de sélectionner les particularités de la langue écrite, c'est-à-dire de la langue littéraire.

Le prince moldave fut aussi un réformateur de la langue roumaine, qu'il a voulu élever au niveau des langues de grandes civilisations, telles que le grec, le latin, l'italien etc. Voilà pourquoi il a enrichi sa langue maternelle par de nombreux emprunts lexicaux et des créations propres. C'est plus tard qu'une bonne partie de ces emprunts pénétrera dans la langue roumaine, dans d'autres conditions et par la contribution de plusieurs générations de savants. D. Cantemir a eu l'intuition géniale du chemin qui sera suivi par la langue roumaine sous l'aspect lexical. Il doit donc être considéré comme un précurseur des créateurs de la langue roumaine moderne.

Ce qui était artificiel dans la réforme qu'il avait préconisée de la langue c'était surtout la structure de la phrase, qui devait ressembler avant tout à celle du latin médiéval. Sa tentative de réformer la langue roumaine est due non à l'intention de se singulariser, mais à son amour pour sa langue maternelle qu'il voulait aussi riche que possible quant à ses possibilités d'expression.

Les chapitres consacrés aux *particularités phonétiques et morphologiques* mettent en évidence lieu, en premier que D. Cantemir a placé à la base de ses écrits le dialecte moldave, dont il a éliminé cependant certaines particularités. Ainsi il en appelle à des particularités provenant d'autres dialectes, surtout de celui de la Valachie. Par cette synthèse, D. Cantemir a surpassé tous les érudits moldaves de l'époque ancienne.

Les particularités phonétiques, morphologiques et lexicales des œuvres de D. Cantemir démontrent, parmi d'autres faits, que pour l'ancienne langue roumaine, on peut parler de deux grandes zones linguistiques, une zone septentrionale et une zone méridionale, la première étant, en général, plus conservatrice. De même, nous pouvons conclure que bien que la langue de la fin du XVIIe siècle et du commencement du XVIIIe fût plus évoluée que celle des siècles antérieurs, elle connaissait toujours beaucoup d'incertitudes, d'oscillations et beaucoup de formes doubles. Ainsi il n'y avait pas encore une seule forme de pluriel pour certains noms; les règles de l'utilisation de l'article défini et de celui tenant du génitif n'avaient pas encore été rendues définitives; les fonctions de quelques prépositions n'avaient pas encore été précisées.

Chez D. Cantemir, les influences étrangères en phonétique et morphologie sont très peu nombreuses.

On trouve des emprunts étrangers spécialement dans *le lexique*. Mais il faut souligner que D. Cantemir a mis aussi en valeur le lexique offert par les écrits antérieurs ainsi que le trésor lexical de la langue populaire. C'est ce qui explique la grande richesse lexicale de ses œuvres écrites en roumain. L'emprunt étranger ne l'a pas amené à négliger l'élément roumain. Au contraire, le prince moldave s'est efforcé souvent de donner au mot emprunté des équivalents roumains et au mot roumain des sens nouveaux. Dans la conception de D. Cantemir sur la manière dont la langue littéraire roumaine doit être réalisée, les éléments avants peuvent avoir leur place aux côtés des éléments populaires.

Dans ses œuvres, D. Cantemir a introduit des termes provenant des domaines les plus variés. Et c'est encore sous cet aspect qu'il surpasse ses devanciers en anticipant, au fond, sur les tendances de l'époque suivante. Par conséquent, il convient de lui appliquer, à lui aussi, les paroles prononcées par Victor Hugo sur Voltaire,

bien que dans un autre ordre d'idées: „Il était plus qu'un homme, il était un siècle.“ Il avait en vue, avant tout, d'enrichir la langue par des termes devant exprimer des notions abstraites. D'ailleurs, le lexique philosophique occupe dans son œuvre une place très importante.

Dans les œuvres étudiées et, surtout dans l'*Histoire hiéroglyphique*, les créations lexicales nouvelles (à l'aide de la préfixation, de la suffixation, de la composition et du changement de catégorie grammaticale ou par la voie du calque linguistique) se trouvent partout. Leur présence s'explique, dans ce roman très souvent allégorique, par les intentions artistiques de l'auteur, ce qui est une preuve, supplémentaire que l'*Histoire hiéroglyphique* ne constitue pas seulement la présentation d'événements vécus par l'auteur, mais qu'elle est aussi une œuvre littéraire.

L'étude du lexique est suivie de celle des *éléments populaires*, qui abondent dans l'œuvre de D. Cantemir. L'érudit moldave a mis en valeur — dans une plus grande mesure que ses précurseurs — la langue, la tradition, le folklore du peuple ainsi que les procédés de création artistique spécifiques à la littérature populaire. C'est par ces éléments populaires qu'il se rapproche des chroniqueurs, mais aussi des écrivains postérieurs, comme Anton Pann, Ion Creangă, Mihai Eminescu ou Alexandru Odobescu. Il est significatif de constater que c'est dans l'*Histoire hiéroglyphique*, c'est-à-dire dans une œuvre ayant un caractère littéraire, que l'influence populaire est la plus forte. Il faut retenir aussi que c'est toujours là que nous trouvons les éléments savants les plus riches. C'est encore une preuve que D. Cantemir conçut la réforme savante de la langue roumaine sans toutefois négliger l'élément populaire.

L'influence des lamentations, des incantations, du „plugușor“ (une chanson par laquelle on souhaite une heureuse année la veille du jour de l'an), l'influence des ballades dans l'œuvre de D. Cantemir témoignent de l'amour du prince moldave pour les créations populaires orales. Sous l'influence populaire quelques passages de l'œuvre étudiée constituent des pages anthologiques.

Dans le dernier chapitre de l'ouvrage on analyse la présentation concrète, sur le plan linguistique, de certaines *particularités du style* de D. Cantemir. L'ouvrage souligne le fait que D. Cantemir se dis-

tingue de ses prédécesseurs et contemporains par une conscience artistique très claire.

Le style de D. Cantemir est très complexe, l'auteur sachant utiliser la narration, la description, le dialogue, l'allégorie etc. Ce style est en même temps caractérisé par de nombreux contrastes. Ainsi des métaphores très réussies sont mêlées à des termes et des expressions d'une violence sans pareil dans l'ancienne littérature roumaine; des fragments d'une poésie authentique peuvent être suivis — certainement en fonction des faits relatés — par des scènes grotesques etc.

Les chroniqueurs — comme le disait George Călinescu — n'eurent que le „charme linguistique et le don de la narration“, tandis que D. Cantemir est „écrivain, créateur, en apportant des idées et des combinaisons“. Un certain maniérisme dans son style constitue la preuve — à côté d'autres — que l'auteur de *l'Histoire hiéroglyphique* était à la recherche de l'expression littéraire, qu'il était préoccupé et soucieux des problèmes de la création littéraire, même si son intention artistique n'a pas toujours trouvé pour s'exprimer la forme la plus heureuse.

La présente étude soutient le point de vue de certains chercheurs qui ont affirmé que la langue roumaine littéraire s'est formée par la contribution de tous ses dialectes. C'est pourquoi l'œuvre de D. Cantemir est étudiée par comparaison avec d'autres écrits de l'ancienne littérature roumaine; on a suivi la longue route vers l'époque moderne, pendant laquelle la langue roumaine littéraire s'est enrichie des particularités qui caractérisent différentes régions dialectales. Les particularités linguistiques des œuvres de D. Cantemir écrites en langue roumaine constituent ainsi un argument de plus permettant de soutenir que les débuts du compromis entre les dialectes roumains ne doivent pas être placés dans la deuxième moitié du XIXe siècle — comme l'ont prétendu certains chercheurs — mais beaucoup plus tôt.

A l'encontre des ouvrages antérieurs, la présente étude se penche sur les particularités de langue des œuvres de D. Cantemir en parlant des photocopies des manuscrits de *l'Histoire hiéroglyphique* ainsi que de la *Chronique de l'antiquité des romano-moldo-valaques*. Ces manuscrits se trouvent à Moscou et ont été microfilmés par les

soins de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie. Avec l'aide de la Bibliothèque de l'Académie, avec celle de la Bibliothèque Centrale de l'Université „M. Eminescu“ et de l'Université „Al. I. Cuza“ de Iassy, l'auteur du présent ouvrage a confectionné de nouveaux microfilms ainsi que des photocopies de ces deux manuscrits. De cette façon, il lui a été possible de soumettre à un examen critique les éditions antérieures de ces deux œuvres.

Le présent ouvrage paraît à l'occasion de la commémoration du tricentenaire de la naissance et des 250 ans de la mort de D. Cantemir.

Резюме

Дмитрий Кантемир (1673—1723) был самой выдающейся фигурой в старой румынской культуре. Крупный гуманист и патриот, он оставил после себя богатое творческое наследие, большей частью сочинения, написанные на латинском, а также на румынском языке. Некоторые из его сочинений были вскоре же переведены и напечатаны на нескольких иностранных языках, что свидетельствует о том, что они пробуждали интерес и за рубежом. Имя Дмитрия Кантемира прочно вошло в сокровищницу мировой культуры и упоминается в крупнейших энциклопедиях; на фасаде парижской библиотеки Святой Женевьевы, оно значится рядом с именами Аддисона, Буало, Фенелона, Гамильтона, Лейбница и др.

Творчество Д. Кантемира, очень разнообразное по содержанию (вопросы истории, географии, философии, этнографии, фольклора и т. д.) было интересно как для Востока, так и для Запада. И во всех его сочинениях чувствуется горячий патриотизм, пламенное стремление принести своей родине широкую известность за ее рубежами.

Обстоятельства сложились так, что 34 года своей жизни Д. Кантемир прожил за границей. Но несмотря на это, он не оторвался от культуры своего родного народа, от его обычаев и языка, который ценил в высшей степени. Он был, хотя и очень недолго, господарем Молдовы. Мысль о возвращении на родину никогда не оставляла его и всегда была для него поддержкой в его выдающейся деятельности.

Настоящий труд является наиболее обширным — из всех созданных до сих пор — исследованием языка трех главных трудов Д. Кантемира, написанных на румынском языке: «Диван, или спор мудреца с миром» (опубликован в Яссах, в 1698 г.), «Иероглифическая история» (написана в 1705 г.) и «Хроника стародавности романо-молдо-влахов» (написана в 1717 г.).

Для исчерпывающей глубины дискуссий и, особенно, идей молдавского господаря по общим языковым вопросам, местами использованы и другие его произведения, например «История образования и падения Оттоманской империи», «Историческое, географическое и политическое описание Молдовы» и т. д., все написанные на латинском языке.

Данная работа, исследование по истории румынского литературного языка, рассматривает три важных аспекта упомянутых сочинений Д. Кантемира: их архаический элемент, народный элемент и ученый элемент. Кроме того, в ней содержится целый ряд соображений о стилистической стороне произведений молдавского ученого.

Исследуемые произведения свидетельствуют, что Д. Кантемир, блестящий знаток прошлого румынской культуры, продолжает и развивает, в силу своего склада ученого, наиболее важнейшие идеи сочинений летописцев и, прежде всего, идею о латинской основе румынского народа и румынского языка. Отдельные из его идей позднее вновь появились у представителей Трансильванской школы. Упомянем особо мысль о чисто римском происхождении румынского народа. Таким образом, Д. Кантемир вписывается в румынскую культуру, в какой-то степени объединяя в ней прошлое с будущим, вопреки тому факту, что два из его сочинений на румынском языке — «Иероглифическая история» и «Хроника стародавности романо-молдо-влахов» — увидели свет лишь в XIX веке. В истории румынского литературного языка Д. Кантемир стоит обособленно, но это только в том смысле, что два названных выше произведения при жизни их автора не получили достаточного распространения и, таким образом не могли эффективно воздействовать, наряду с другими сочинениями той эпохи, на формирование румынского литературного языка.

В настоящем исследовании, вслед за вступительными соображениями идет глава, в которой анализируются лингвистические

занятия Д. Кантемира. Молдавский господарь был первым румынским книжником, проявлявшим интерес к некоторым вопросам общей лингвистики. Он занимался исследованием происхождения языков, хотя и допустил здесь ряд ошибок, впрочем, объяснимых для той эпохи. Он интересовался общественными функциями языка, и ему принадлежат первые замечания о природе слова, указывающие на то, что оно должно нести в себе единство между формой и содержанием.

Будучи полиглотом, Д. Кантемир мог оперировать при своих соображениях фактами из различных языков и сделал гораздо больше замечаний о месте румынского языка среди других романских языков, чем его предшественники; он сумел вынести на обсуждение многочисленные названия местностей и имена, проявив подлинную страсть к этимологии, хотя и здесь допустил некоторые ошибки.

Но особенное значение его рассматриваемых произведений заключается в том, что в них обсуждаются главнейшие проблемы культуры и истории румын, как например, происхождение румынского народа и румынского языка, территория их формирования, преемственность румын в Дакии. Следует подчеркнуть, что для доказательств единства румынского языка он обращался к его грамматической структуре, а это очень передовая идея не только для его времени, но даже в наши дни. Вместе с тем, он заметил, что в румынском языке есть некоторые диалектные различия. И именно поэтому он ставил вопрос о необходимости отбора фактов в письменном, то есть в литературном языке.

Д. Кантемир был поистине реформатором румынского языка, который он стремился поднять до уровня языков высокой культуры, какими были в то время греческий, латинский, итальянский и другие языки. Он обогатил свой родной язык многочисленными лексическими заимствованиями и собственным словотворчеством. Значительная часть его лексических заимствований вошла в румынский язык позднее, в других условиях и через вклад нескольких поколений ученых. Д. Кантемир гениально предугадал путь, по которому пойдет румынский язык в своем лексическом развитии. Поэтому его должно считать предтечей создателей современного румынского языка.

Что было искусственным в провозглашенной им реформе языка, так это особенно структура фразы, которая прежде всего должна была быть сходной со структурой фразы средневековой латыни. Его попытка реформы румынского языка отнюдь не вытекает из стремления выделиться, она была следствием его особенной любви к родному языку, желания придать ему как можно более богатые возможности выражения.

Главы, посвященные *фонетическим и морфологическим особенностям*, прежде всего выявляют тот факт, что Д. Кантемир брал за основу молдавский говор, из которого, однако, исключал некоторые частные особенности, заменяя их особенностями других говоров и прежде всего — мунтянского. Благодаря этому языковому синтезу Д. Кантемир опередил всех молдавских ученых старой эпохи.

Фонетические, морфологические и лексические особенности произведений Д. Кантемира указывают, между прочим, на то, что, говоря о старом румынском языке, можно различать две крупные языковые зоны — северную и южную, первая из которых была в общем консервативнее второй. Можно также заключить, что хотя язык конца XVII и начала XVIII веков и был более развит, чем в предшествующую эпоху, в нем наблюдалось еще немало неопределенностей, колебаний, двойственных форм. Так, тогда в нем еще не установилась единая форма множественного числа для некоторых существительных, не устоялись правила использования определенного или притяжательного артиклей, не определились точные функции некоторых предлогов и т. д.

Иностранные влияния в области фонетики и морфологии у Д. Кантемира очень редки.

Как можно было заметить и выше, иностранные заимствования наблюдаются особенно в *лексике*. Но следует отметить, что Д. Кантемир ввел в употребление и лексику из предшествующих сочинений, а также словарные сокровища народного языка. Этим и объясняется исключительное лексическое богатство его сочинений, написанных по-румынски. Иностранные заимствования не приводили его к пренебрежению румынскими элементами языка. Напротив, этот румынский господарь часто стремился дать заимствованному слову румынский эквивалент, а румынскому слову придать новые смысловые значения. По замыслу

Д. Кантемира о том, как должен быть построен румынский литературный язык, ученые элементы могут стоять рядом с народными.

Д. Кантемир ввел в свои произведения терминологию из очень разнообразных научных областей. И в этом смысле он во многом превосходит своих предшественников, по существу предвосхищая тенденции последующей эпохи. Вот почему к нему очень подходят слова Виктора Гюго, сказанные им о Вольтере, хотя и по другому поводу: «Он был больше, чем человеком, он был целым веком».

Д. Кантемир прежде всего ставил себе целью обогащение языка терминами, обозначающими абстрактные понятия. Философской лексике, кстати, в его сочинениях принадлежит очень важное место.

Новые лексические образования (путем префиксации, суффиксации, словосложения, изменения грамматических категорий или путем лингвистического калькирования) встречаются в рассматриваемых сочинениях на каждом шагу, особенно в «Иероглифической истории». В этом аллегорическом романе они объясняются художественными намерениями автора, что является еще одним доказательством, что «Иероглифическая история» не только изложение пережитых автором событий, но и литературное произведение.

За лексическим очерком следует анализ *народных элементов*, которыми творчество Д. Кантемира очень богато — в гораздо большей степени, чем на то указывали до сих пор его исследователи. Молдавский эрудит значительно больше своих предшественников использовал народный язык, традиции и фольклор, а также характерные для народной литературы приемы художественного творчества. Благодаря этим народным элементам он приближается к летописцам, но и к таким более поздним писателям, как Антон Панн, Ион Крянгэ, Михай Эминеску и Александру Одобеску. Многозначительно, что наиболее мощное народное влияние чувствуется в «Иероглифической истории», то есть в произведении литературного характера. Следует также отметить, что здесь язык наиболее обогащен и учеными элементами. Еще одно доказательство тому, что Д. Кантемир мыслил

ученую реформу румынского языка без ущерба в нем для народного элемента.

Влияние причитаний, заговоров, новогодних колядовых песен и народных баллад свидетельствуют о том, что молдавский господарь питал к устному народному творчеству большую любовь. Некоторые страницы рассматриваемого произведения являются поистине антологическими, благодаря народному влиянию.

В последней главе резюмируемой работы анализируется конкретизация в лингвистическом плане некоторых *особенностей стиля* Д. Кантемира. В работе подчеркивается, что Д. Кантемир отличается от своих предшественников и современников очень ясным художественным сознанием.

Стиль Д. Кантемира чрезвычайно сложен; он умеет пользоваться повествованием, описанием, диалогом, аллегорией и т. д. Характерны для этого стиля и многочисленные контрасты. Так, самые яркие метафоры перемежаются с резкими и неистовыми выражениями и терминами, равных которым не найти в старой румынской литературе; за подлинно поэтическими страницами могут следовать, разумеется, в полном соответствии с излагаемыми фактами, гротескные сцены, и т. д.

Летописцы, как говорил Дж. Кэлинеску, лишь обладали «лингвистическим очарованием и даром повествования», в то время как Кантемир — «писатель, творец, создающий идеи и комбинации». Некоторый маньеризм его стиля является доказательством, наряду с другими, что автор «Иероглифической истории» «искал» литературное выражение, был озабочен проблемами литературного творчества, хотя его художественное намерение и не всегда выливалось в самые удачные формы выражения.

Настоящее исследование поддерживает точку зрения некоторых специалистов о том, что в формирование румынского литературного языка внесли вклад все говоры. Поэтому сочинения Д. Кантемира рассматриваются в сравнении с другими произведениями старой румынской литературы, прослеживая, как на своем долгом пути к современной эпохе румынский литературный язык обогащался особенностями, характерными для различных диалектов. Лингвистическое своеобразие сочинений Д. Кантемира на румынском языке является таким образом еще одним аргументом в поддержку идеи, что начало «компромисса» между

румынскими говорами следует относить не ко второй половине XIX века, как утверждают некоторые исследователи, а к гораздо более раннему периоду.

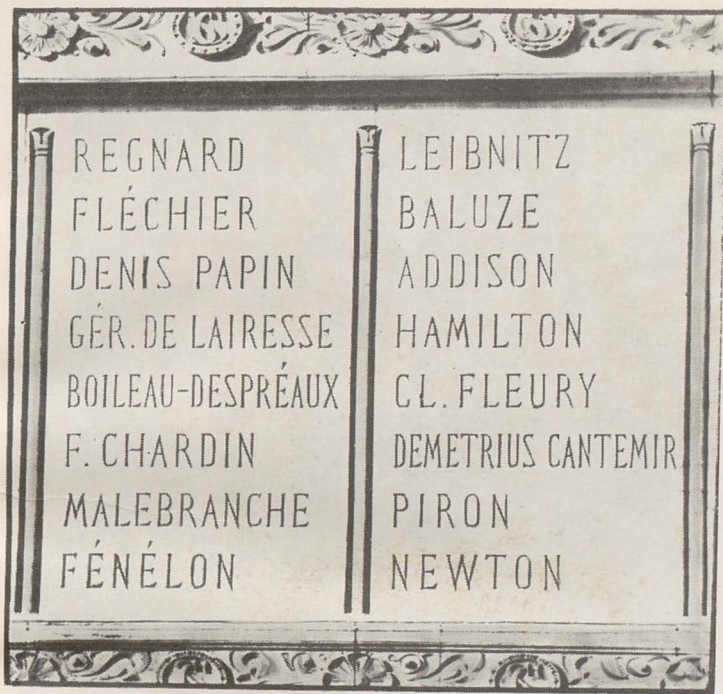
В отличие от других трудов, настоящее исследование изучает своеобразные особенности языка произведений Д. Кантемира, отправляясь от фотокопий рукописей «Иероглифической истории» и «Хроники стародавности романо-молдо-влахов.» Эти хранящиеся в Москве рукописи были переняты на микроплёнку благодаря заботам Академии Социалистической Республики Румынии. При содействии библиотеки Академии СРР, центральной университетской библиотеки им. М. Эминеску в Яссах и яского университета им. Ал. И. Кузы, автор настоящего исследования перенял эти микроплёнки и сделал с них фотокопии. Таким образом он получил возможность критически рассмотреть выпущенные до сих пор издания этих двух кантемировских сочинений.

Настоящая работа выходит по случаю 300-летия со дня рождения и 250-летия со дня смерти Д. Кантемира.

Tabla de materii

<i>Cuvînt înainte</i>	9
<i>Introducere</i>	11
<i>Preocupări lingvistice în opera lui Dimitrie Cantemir</i>	35
<i>Particularități fonetice</i>	75
<i>Particularități morfologice</i>	119
<i>Lexicul</i>	147
<i>Elementul popular</i>	241
<i>Particularități de stil</i>	275
<i>Încheiere</i>	303
<i>Abrevieri</i>	311
<i>Bibliografie</i>	315
<i>Indice</i>	330
<i>Résumé</i>	337
<i>Резюме</i>	344
<i>Ilustrații</i>	

Ilustrații

REGNARD
FLÉCHIER
DENIS PAPIN
GÉR. DE LAIRESSE
BOILEAU-DESPRÉAUX
F. CHARDIN
MALEBRANCHE
FÉNÉLON

LEIBNITZ
BALUZE
ADDISON
HAMILTON
CL. FLEURY
DEMETRIUS CANTEMIR
PIRON
NEWTON

I

Numele lui D. Cantemir înscris pe fațada Bibliotecii Sainte-Geneviève din Paris

PRÆFATIO

Cucero eximius ille Romanorum Demosthenes, Trinitatis patens Rhetorices canon, sermonis norma, eloquentiæ inimitabile exemplar, et cranium ferè certium atq; sententiarum facile Princeps: cum toto, quæ illi ipsa donauerat natura, nec non plus ultra acuerat acumen, ingenij acumine, in omnibus singulis, siue laudantibus, siue vituperantibus scriptis, peroratisque orationibus, atq; alijs innumeris penè epistolis scribendis atq; dictandis parum laborasse, parum sudasse videtur. At in epistola quadam (quæ a Lucceio vitam, siue potius res sub eius Consulatu gestas exarari, et posteris celebrandas, tradi postulat) perscribenda fuit ex ipsis illius verbis animi effigiem exprimentibus, clarissime patet) non diu solum ac vndiq; explicatis ingenij velis mentem agitasse, sed sanguineas etiam effudisse sudores, sese met prædit quo nimirum modo atq; methodo suas alijs exponeret laudes, et res à se præclare, siue minus ita, gestas, alieno calamo depingi, atq; exornari absq; ulla affectationis notâ cuperet, et illud superstitè ab externis lectitari, ac celebrari audiret, nec non inde ineffabilem quandam animi hilaritatem, et desiderij frustrationem capere posset. Tale igitur opus aggressurus, omnes ingenij intendit neruos, nullis parcat laboribus, nullas sudoris sentit imbras, et in eloquentiæ artem quasi indignabundus, ac in inuentivis supellectilibus defectu

КАРТАВЪКЪ

Карта армян (матрица) църкви Соманици, в която
 праща синъ бачи ханни, нинъ та и магнартъ
 д. рогошъ воде и мѣдого, ина а Сазуленъ голъ
 и цара ментиванъ. Шинъ дертъ армянъ
 ервие, притина, хнуса, ина алаатисъ матрица
 пѣтъ иарнае и Салеи рѣ Соманъ сѣтара Сурѣ ца
 ра Аррѣвѣленъ. Сартъ и Салеи армянъ то прѣ
 лоуарнае, ина мотинае Сале, ментиванъ.
 Шинъ дертъ, армянъ дѣтѣунае, матрица, ина Прѣ
 рѣчине, иарнае ацунѣсти и Аррѣвѣ Соманици
 иарѣ ацунѣ ацунѣ, ина иарнае ацунѣ Со
 маници, иарѣ армянъ пѣтъ. Шинъ дертъ армянъ
 прѣтъ оу Краѣ Сурѣвѣ, ацунѣ прѣ и фатѣ
 а оуно Сомни Соманици, ина мѣ аи ма рѣ
 наѣтѣ, ина аиѣ дѣ зумѣлѣ хронѣтѣ ина мѣ
 инаѣтѣ Сомници рѣ Аррѣвѣ та мотинае Сале.

Шинъ дертъ дѣтѣунае
 Карта, а.

Карта армянъ ина мѣ инаѣтѣ дѣтѣунае пѣтъ
 ина аиѣ аиѣ зумѣлѣ, ина аиѣ Сурѣвѣ армянъ
 ервие, ина аиѣ аиѣ Сурѣвѣ, та аиѣ пѣтъ
 фатѣ рѣ Сурѣвѣ ина мѣ армянъ афатѣ. Карта армянъ
 ина пѣтъ Сурѣвѣ, ина Сурѣвѣ ина мѣ аиѣ Сурѣвѣ

IX
 Începutul Cărții a zecea din *Hronica*. Pagină autografă
 (Microfilm cota M-34⁸, Biblioteca Facultății de filologie, Iași)

ΤΩ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΩ ΑΦΕΝΤΗ, ΑΦΕΝΤΗ
ΤΩ ΗΓΟΥΜΕΝΩ ΜΠΥΓΝΟΙΩΝΗ,
ΤΩ ΤΕΤΑΓΜΕΝΩ ΤΗΣ ΚΕΛΤΙΚΗΣ ΤΙΜΗΣ
ΤΩ ΣΥΜΒΟΥΛΕΤΤΗ,

Τῷ τ' βασιλικῆς Ἀκαδημίας τῆς Ἐπισημῶν τῷ Πρωτο-
θετο-στάτη,

Τῷ Ἰππιδέξιω πᾶσαι λογῆς Ἐπιγραφῶν τῷ Ἀναγνώσει,
Καὶ τῇ μιᾷ ἀπὸ τῶν σεβάντα Νομάτης τῇ ἐμπειρίτατῃ
ψυχῇ τ' Γαλλικῆς Ἀκαδημίας.

ΥΓΕΝΕΣΤΑΤΕ ΑΡΧΟΝΤΑ,

Δὲν εἶναι ἀπὸ πλεὺ σήμερον ἡμέραν, ἐκλαμπρότατε Ἀφίν-
τη, ὅπου ἐγέννηκε τὸν ἀκούσον σὸν κόσμον ἐπὶ τὸ Φεμισομῶνον

Α. Αλληζοῦ Κεραμῆ ΒΚ

REDACTOR: VIORICA PALENCIUC
TEHNOREDACTOR: ANA SABĂU

COLI DE TIPAR 22 + 16 PAG. PLANȘE. TIRAJ 1850 EX.
INDICI PENTRU CLASIFICAREA ZECIMALĂ:
BIBLIOTECI MARI: 4, BIBLIOTECI MICI 1.

TIPARUL EXECUTAT SUB COMANDA NR. 1/650 LA
ÎNTRERINDERE POLIGRAFICĂ „13 DECEMBRIE 1918”,
STR. GREGORE ALEXANDRESCU NR. 89 - 97,
BUCUREȘTI, REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Lei 19

Handwritten signature in cursive script, possibly reading "A. K. ...".